LUND UNIVERSITY

Glimmingehus 500 år

tretton texter

Nilsson, Sten Åke; Landen, Annette

1999

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Nilsson, S. Å., & Landen, A. (Red.) (1999). *Glimmingehus 500 år: tretton texter*. (Skånsk senmedeltid och renässans; Vol. 17). Lund University Press.

Total number of authors:
2

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

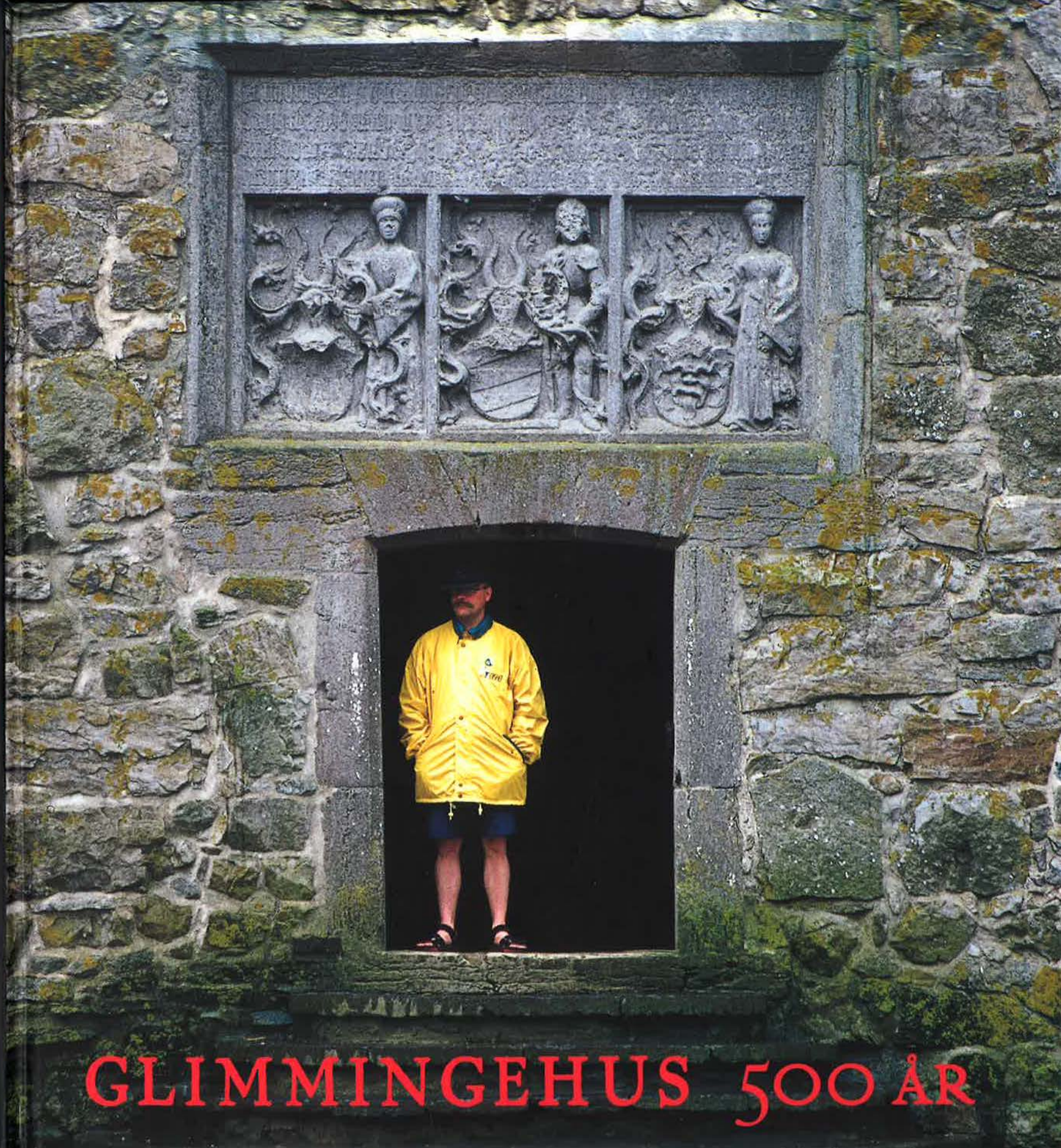

GLIMMINGEHUS 500 ÅR

GLIMMINGEHUS 500 ÅR

SKÅNSK SENMEDELTID
OCH RENÄSSANS

Skriftserie utgiven av
Vetenskaps-Societeten i Lund

17

GLIMMINGEHUS
500 ÅR

TRETTON TEXTER REDIGERADE AV

STEN ÅKE NILSSON
UNDER MEDVERKAN AV ANNETTE LANDEN

Redaktionskommitté för serien
SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS

Göran Blomqvist Erik Cinthio Siegrun Fernlund

Bengt Pamp Göte Paulsson Mats Riddersporre Sten Skansjö

©1999 Författarna och
Vetenskaps-Societeten i Lund

Distribution Lund University Press
Box 141, 221 00 Lund, Sweden

Grafisk form och sättning Bengt Serenander
BTJ Tryck AB, Lund 1999

Omslagsbild Lars Berggren 1997
Frontespis Fr. Richardt, "Glimminge från Nord-West",
litografi i Gustaf Ljunggrens *Skånska herregårdar* 1861.

Art. nr 20573 ISBN 91-7966-570-5

FÖRORD 7

Sten Åke Nilsson
STENARNA TALAR 1 9

Sten Skansjö
JENS HOLGERSEN, AKTÖR I ÖSTERSJÖRUMMET 27

Leon Jespersen
STAND, STATUS OG STANDSFUNKTION 41

Dick Harrison
BORGEN, TIDEN OCH KOSMOS 45

Gunilla Gardelin
BYGGET 53

Lars Berggren
BROTTSPLATS GOTLAND 59

Sten Åke Nilsson
STENARNA TALAR 2 67

Thomas Rydén
ADAM VAN DÜREN 75

Sten Åke Nilsson
STENARNA TALAR 3 81

Annette Landen
LITET BESTIARIUM 89

Anders Reisnert
FÖRSVARET 97

Gad Rausing
BEVÄPNINGEN 109

Anders Ödman
DE ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGARNA 115

Karin Andersson
STENHUSET SOM KUNSKAPSKÄLLA 127

Mats Edström
SKALAN, UPPLEVELSEN OCH BEVARANDET 136

Uppmätningsritningar 141
Litteratur om Glimmingehus och Skåne 146
Noter och referenser 148
Bildkällor 150
Författarna 152

Glimmingehus från norr, borggården.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

DEN 2 MAJ 1499 lade Jens Holgersen grundstenen till Glimmingehus. Det kan mycket väl ha varit en vacker dag med sol och ljumma vindar, vi vet i alla fall att tecknen var gynnsamma, och att fullmånen var på väg upp över horisonten.

Bakgrunden var mörkare. Det gällde att skydda sig själv och sin egendom i en krigisk tid. Skotten Patrick Forbes, som just sett sitt gamla hus brinna ner, visste hur han skulle utforma det nya: "Jag skall bygga ett hus av sådant slag, att de tjuvar som vill in måste knacka först".

Jens Holgersen gick på samma linje. Han samlade sten under ett decennium och förskansade sig innanför tjocka murar. Den kärva exteriören tycks ha avskräckt både tjuvar och potentiella fiender med vapen i hand. Borgen har aldrig behövt uthärda någon belägring och är efter femhundra år ännu tämligen oförstörd.

Efter den glansfulla riddartiden användes Glimmingehus som magasin. Mot slutet av 1700-talet hade borgen blivit ett unikum och börjat intressera fornforskarna, men först 1924, då den övergick i statlig ägo, blev den medeltida miljön en angelägenhet för den stora allmänheten.

Det finns få skriftliga vittnesbörd om Glimmingehus. Det enda dokument som bekräftar att borgen verkligen utnyttjats som det var tänkt är en bröllopsinbjudan, som skickades till riddaren Henrik Krummedige på Varberg strax före jul 1518. Jens Holgersen rustade då till bröllop för två av sina döttrar, och Krummedige erbjöds övernatta på *Stora Glimminge*.

I gengäld berättar huset om sig självt, det är fyllt av stenar som

talar. På tavlan över porten kan vi läsa om grundläggningen, byggherren och hans familj, och längre upp i borgen fortsätter informationen. Här finns flera dateringar och en signatur, som kan tillhöra "arkitekten"; den står i varje fall för den mästare som utfört en del av stenskulpturen – han hette Adam van Düren och var verksam i Stockholm, Linköping, Lund och Köpenhamn. Om huset genom Jens Holgersen är en integrerad del av den militära och politiska miljön i Norden kan det med hjälp av mäster Adam placeras i ett väl så omfattande kulturellt nätverk.

Glimmingehus har i dag stor attraktionskraft på turister likaväl som på forskare. Flera historiker, medeltidsarkeologer och konstvetare samt en arkitekt har bidragit till denna bok. Vi har redogjort för kontexten, vi har granskat platsen och bygget från vallgraven till takstolen och de högsta tinnarna, vi har vänt på stenarna och problemen, men det stora huset är ännu långtifrån uttömt som kunskapskälla.

Sten Åke Nilsson

STENARNA TALAR 1

av

STEN ÅKE NILSSON

Ingången, med riddarfigur.
Foto Lars Berggren 1997.

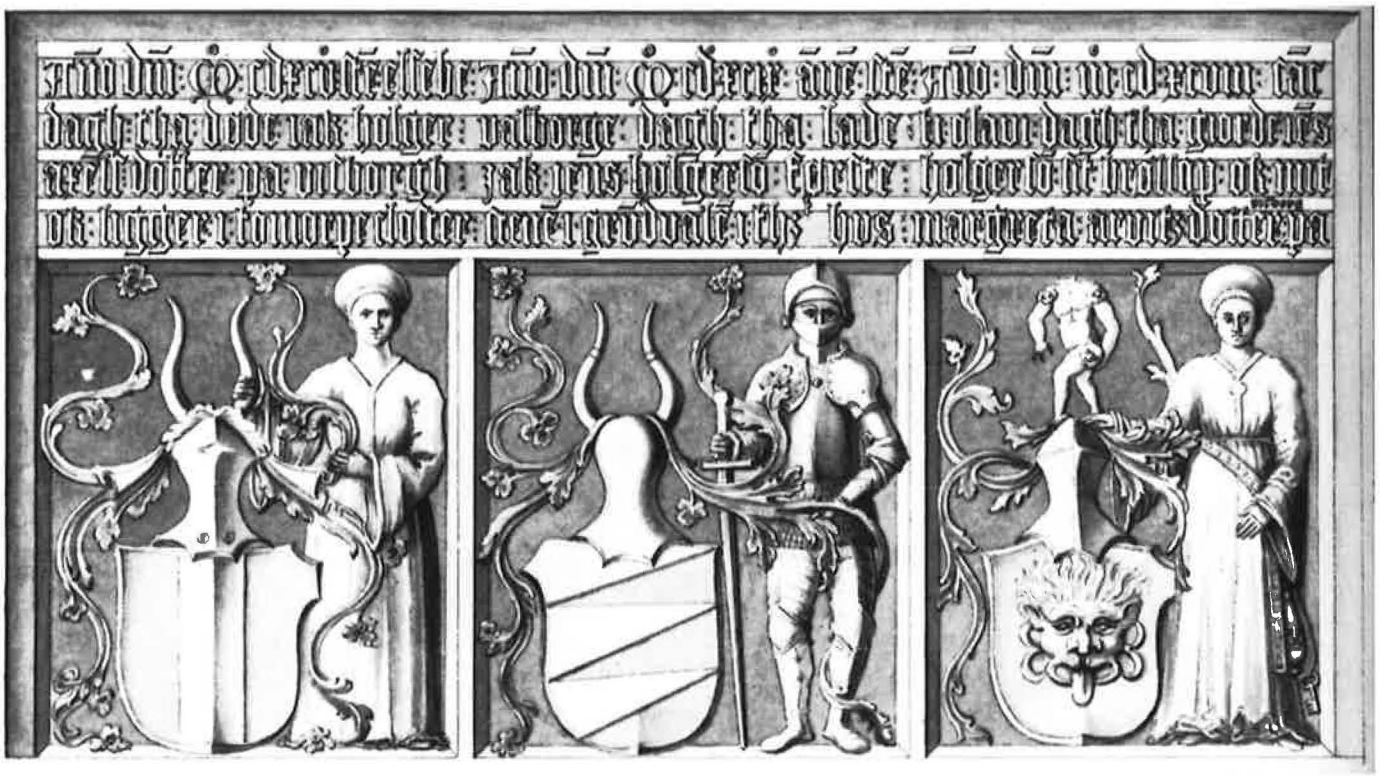

"Stenen över dörren", avtecknad av C. G. G. Hilfeling 1777. Efter *Hilfelings Skaanske Tegninger* 1977.

ÖVER INGÅNGEN till det stora huset finns en tavla inmurad. Den är utförd i gotländsk kalksten, som efterhand vittrat, men med hjälp av tidiga avbildningar och avskrifter kan vi ännu tyda tecknen.[1]

Det är byggherren själv som talar om husets grundläggning; han börjar med datum för händelsen:

anno domini MCDXCIX *annen sancte valborge dagh tha lade jak iens holgerson første stenen i grundvalen i thet hus*

Stenen lades på plats dagen efter Valborgsmässodagen, det vill säga den 2 maj 1499. Tavlan över porten fokuserar på Jens Holgersen. Han representeras här av sitt vapen, som stöttas av en riddarfigur. Detta är således inget porträtt av honom. Inte heller kvinnofigurerna bredvid är annat än sköldhållare, som håller fram de danska Braharnas silverpåle och Trollarnas röda trollhuvud; herr Jens gifte in sig i dessa framstående familjer. Hans första hustru talar ur stenen om sin död och begravning:

anno domini MCDXCV *sancte elsebe dagh tha døde iak holger axelsdotter pa visborgh ok ligger i tomorpe closter*

Holmgerd Axelsdatter (Brahe) hade dött den 19 november 1495, S:t Elisabeths dag, och begravts i det gamla klostret i Tommarp strax norr om Glimmingehus. Knappt tre år senare, i juli 1498 gifte herr Jens om sig med Margrethe Arvidsdotter (Trolle). Inskriften fortsätter:

anno domini MCDXCVIII *sancti olavi dagh tha giorde iens holgerson sit brøllop ok met margreta arvits dotter på visborg*

På Visborgs slott residerade Jens Holgersen som länsherre över Gotland från 1487.

Helheten med bild och berättande texter vittnar om byggherrens vilja att manifestera sig genom det nya huset. Redan tavlans storlek och placering ger en oerhörd tyngd åt utsagan. Vi får gå till Lunds domkyrka för att hitta den närmaste motsvarigheten till kompositionen; här finns en minnessten över drottning Christine, kung Hans och ärkebiskopen Birger Gunnarsen. Också dessa tre representeras av sina vapen, som hålles fram av S:t Laurentius respektive himladrottningen Maria och domkyrkans specielle välgörare Knut den helige. De båda relieferna på Glimmingehus och i Lund är säkerligen utförda av samme bildhuggare, Adam van Düren.[2]

Vapnen nedan har målats i färger (tinkturer), som de heraldiska konventionerna föreskriver. Akvarell av Jan Raneke, 1999.

Köket och folkstugan. Litografi av Fr. Richardt i Gustaf Ljunggrens *Skånska herregårdar* 1861.

Köksinteriör. Tyskt träsnitt från 1500-talet.

KÖKET på Glimmingehus ligger i källaren och ansluter till FOLKSTUGAN, där tjänare och knektar kunde uppehålla sig.

Här finns en stor öppen härd och resterna av en bakugn. Röken försvann ut genom skorstenen, medan den upphettade luften leddes vidare genom kanaler i de tjocka murarna, ett uppvärmningssystem som användes redan under antik tid och som kallas hypokaust.

I mitten en brunn; det kunde vid en längre belägring ha sina fördelar att ha vatten inomhus.

Åttkantspelaren har flera motsvarigheter på Gotland, både i kyrkor och profana hus.[3] I de gamla köpmanshusen går pelaren ofta genom två våningar som bärande element i en "högkällare". Så ser det också ut på Glimmingehus; rakt ovanför köket ligger den välvda borgstugan (följande uppslag). Den gotländska arkitekturen var inte bara en modell – en stor del av det stenmaterial som ingår i borgen har *de facto* hämtats från Visby med omnejd.

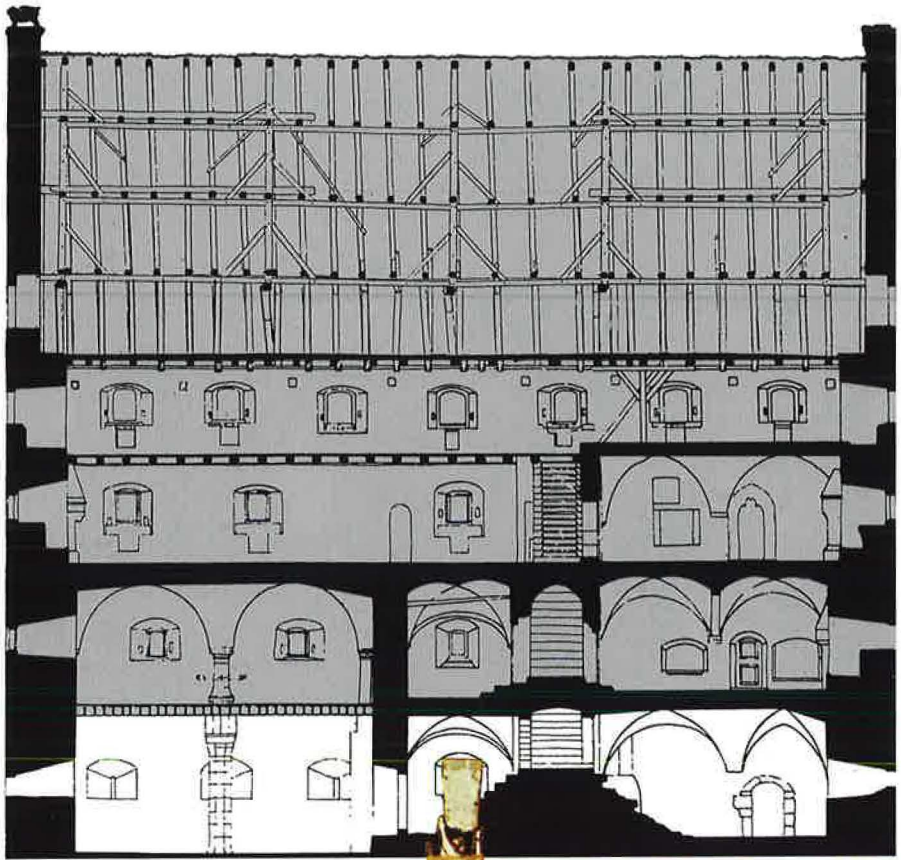

Glimmingehus, längdsektion. Uppmätningsritning av Sten Anjou 1926.

Dörren till källaren i husets västra del. Foto Mats Edström.

Vinskänken i sin källare. Medeltida bokmålning, detalj.

Borgstugan. Litografi av Fr. Richardt i Gustaf Ljunggrens *Skånska herregårdar* 1861.

Glimmingehus, längdsektion med Borgstugan markerad.

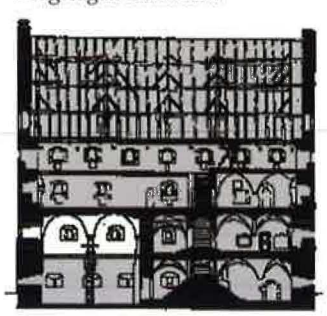

BORGSTUGAN är ett praktfullt rum med sina fyra kryssvalv. Till kolonnen i mitten har fogats en åttkantig bordsskiva. På sockeln under denna ser vi ett urtag för ett stengolv, som förmodligen aldrig kom på plats. Lägger man till en träpanel med fast bänkinredning längs väggarna blir interiören komplett. Några lösa möbler fanns förmodligen inte.

På bortre väggen nära dörren ser vi en liten öppning med en tjock stenskiva; här mynnar varmluftskanalen från köket. Någon annan fast värmekälla fanns inte i rummet.

Ett välvt rum hade stor prestige. Borgstugan användes förmodligen som ett mottagningsrum motsvarande salen eller salongen i senare tiders slottsbyggnader.

Borgstugan, med mittpelare och bord
av gotländsk kalksten.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

Dagligstugan.
Foto Thorsten Persson 1999.

Plan över första våningen.

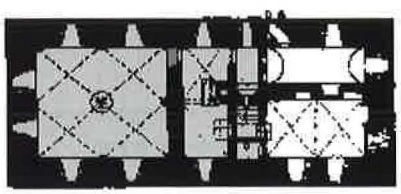

Huset var utformat som en "parstuga", med mindre och mera privata rum på andra sidan trappan. Här ligger DAGLIGSTUGAN, som torde ha använts av borgherren själv. Vi ser hans vapen över ingången till KAMMAREN eller garderoben.

Stugan och kammaren formar en liten dubblett, hjälpligt uppvärmd av hypokausten men med en öppen spis för större vedbrasor. Man anar en viss komfort. Intill spisen finns en sovplats i muren och en stenvask med utslagshål för vattnet. Fönstersmygarna har utformats så att de kan fungera som sittplatser.

Dagligstugans kammare mot väster.
Foto Iwar Andersson.

"Jens Holgersen" framför spisen i Dagligstugan. Från de engelska "kreativa anakronisternas" intagande av Glimmingehus sommaren 1998.
Foto Mats Edström.

Skeppsristning i en av Dagligstugans fönstersmygar. Efter Wallin 1979. Ristningen upptäcktes när Adèle Rosencrantz ägde borgen. På motsatta sidan i fönstersmygen syntes då också ett årtal, D XII; sannolikt fanns tidigare även ett M. Det aktuella årtalet skulle då bli 1512.

Dekoren är sparsam. I den ena fönstersmygen kan man skönja en skeppsristning i putsen. Bilden påminner om gotländska skeppsristningar och återger i all sin enkelhet en välkänd fartygstyp, en karack, med tre master och högt uppbyggda för- och akterkastell.

Ristningen är gjord i det skede då Jens Holgersen var mest aktiv som sjökrigare i den danske kungens tjänst, och fartyget motsvarar amiralsskeppet Engelen, som gick av stapeln 1510.

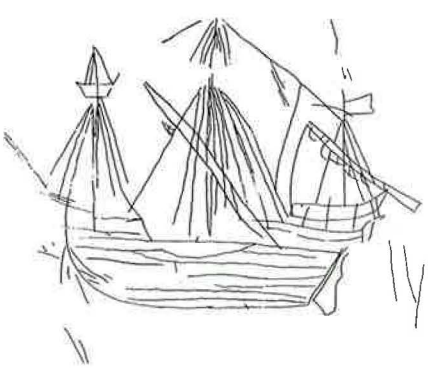

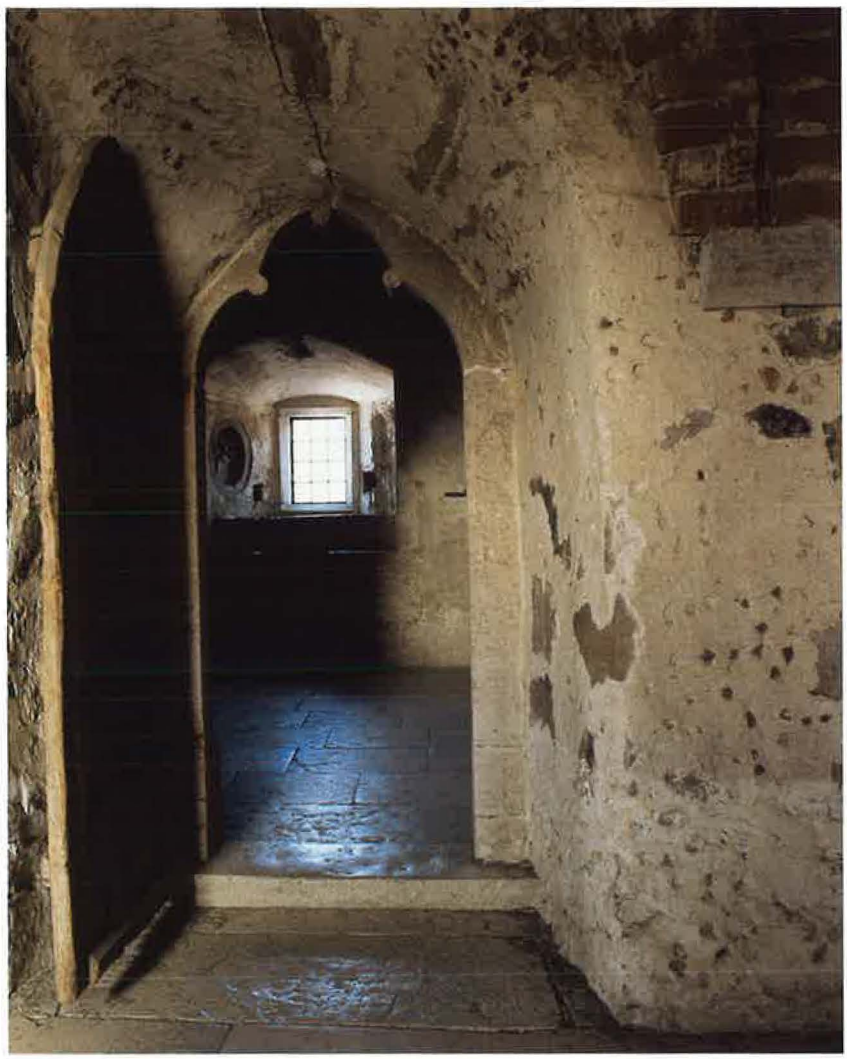

Kvällsvarden dukas fram,
detalj av bokmålning från omkring 1515.

Kammaren och dörren in till Frustugan.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

Frustugans kammare, med skjutgluggar mot trapphuset. Kistorna av 1600-talstyp, från Österlens museum i Simrishamn.
Foto Thorsten Persson 1999.

Det minsta rummet på andra våningen är en KAMMARE, motsvarande den på våningen inunder. Också här finns det skjutgluggar riktade mot trappan.

Med tanke på den prakt som utvecklas vägg i vägg, i Frustugan, är det märkligt att kammaren är oputsad. Det röda teglet ligger bart, med fläckar av murbruk och tegelbrockor. Genom den trepassformade lilla dörren av gotländsk tillverkning ser vi Frustugan och dess rika utsmyckning i form av samtida stenskulptur.

Frustugan. Litografi av Fr. Richardt i Gustaf Ljunggrens *Skånska herregårdar* 1861.

Frustugan, med Riddarsalens spis i dörröppningen. Foto Rolf Salomonsson 1996.

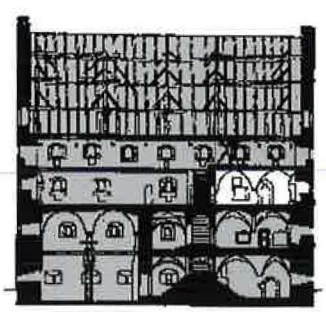

FRUSTUGAN ståtar med flera av de stenskulpturer som gjort Glimmingehus berömt. Ovanför den stora nischen, med plats för ett skåp, sitter en sandstensrelief med Adam van Dürens namn och stenhuggarmärke samt årtalet 1505. I en av fönstersmygarna har man murat in den s.k. Kämpestenen, i en annan finns en rund vapensten, som uppenbarligen haft sin plats någonstans i exteriören innan den placerades här; den verkar slipad av vind och vatten.

I östra väggen sitter en bemålad sandstensrelief med en bild av Maria och Barnet på månskäran.

När vi kallar ett av rummen för Frustugan är det närmast för att få en pendang till borgherrens stuga i våningen under. Man disponerade gärna huset i en manlig och kvinnlig del. Rummet kan emellertid också ha använts som förnämt gästrum.

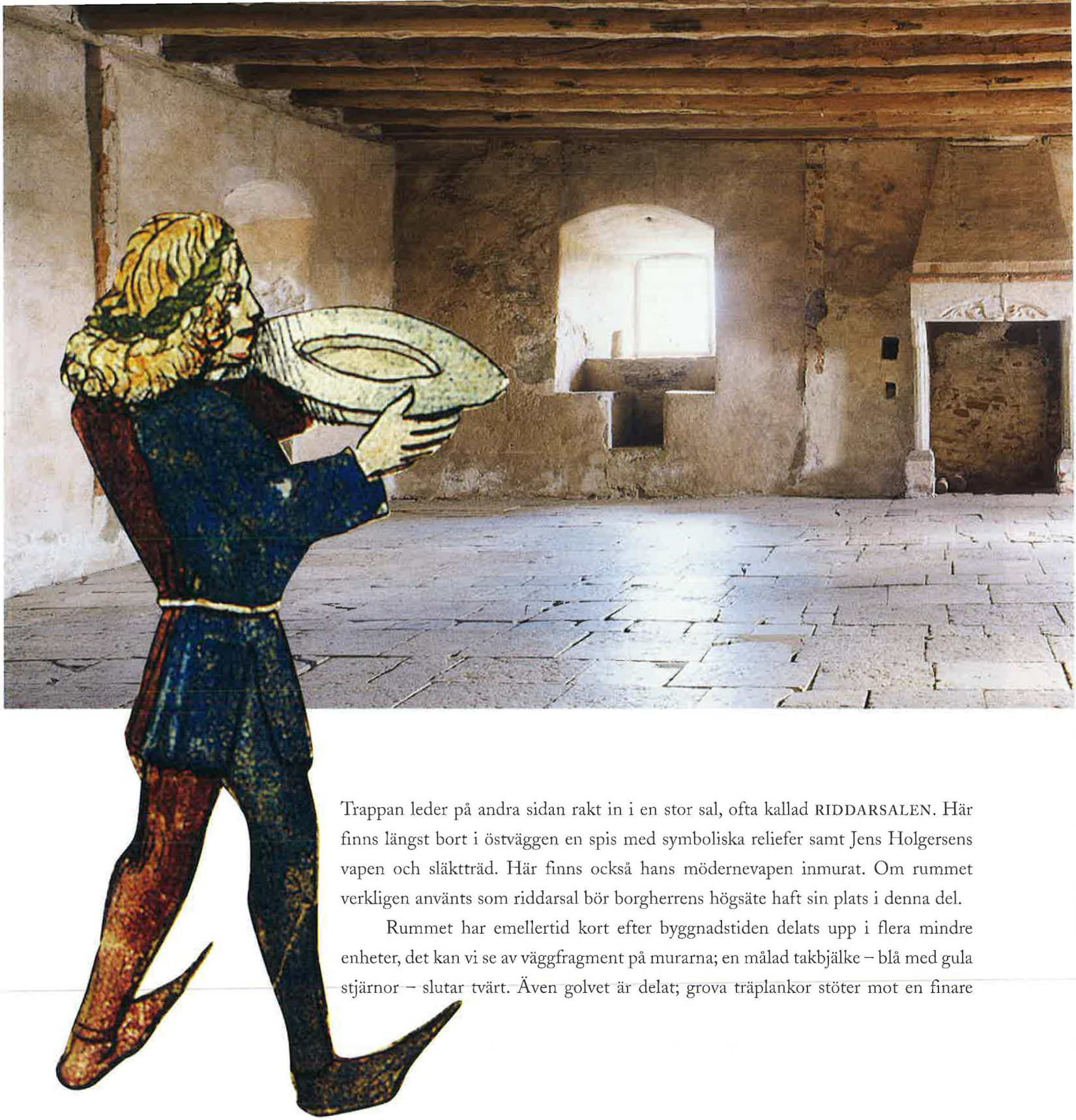

Trappan leder på andra sidan rakt in i en stor sal, ofta kallad RIDDARSALEN. Här finns längst bort i östväggen en spis med symboliska reliefer samt Jens Holgersens vapen och släktträd. Här finns också hans mödernevapen inmurat. Om rummet verkligen använts som riddarsal bör borgherrens högsäte haft sin plats i denna del.

Rummet har emellertid kort efter byggnadstiden delats upp i flera mindre enheter, det kan vi se av väggfragment på murarna; en målad takbjälke – blå med gula stjärnor – slutar tvärt. Även golvet är delat; grova träplankor stöter mot en finare

Familjen Rosensparres vapen med årtalet 1503 högst upp i ramverket.
Relief i gotländsk sandsten i Riddarsalens sydöstra hörn.
Foto Lars Berggren 1997.

Riddarsalen. Foto Rolf Salomonsson1996.

Glimmingehus, längdsektion med Riddarsalen markerad.

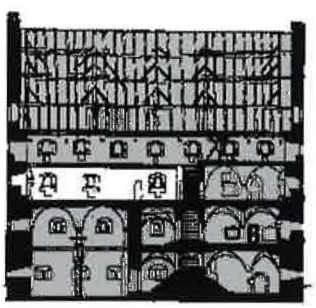

stenbeläggning. Skorstenarna har rivits, och skadorna efter dessa bidrar till förvirringen. Vi vet dessutom att man tog bort åtskilligt med trävirke då man en hektisk vecka 1676, under det skånska krigets tid, försökte göra borgen oduglig som fortifikation.

Salen går över husets hela bredd och har symmetriskt placerade fönsteröppningar i tre väderstreck. Den gör trots förändringarna ett mäktigt intryck och utnyttjas i dag gärna för fest, bl.a. av Knutsgillet i Tumathorp, som har medeltida anor.

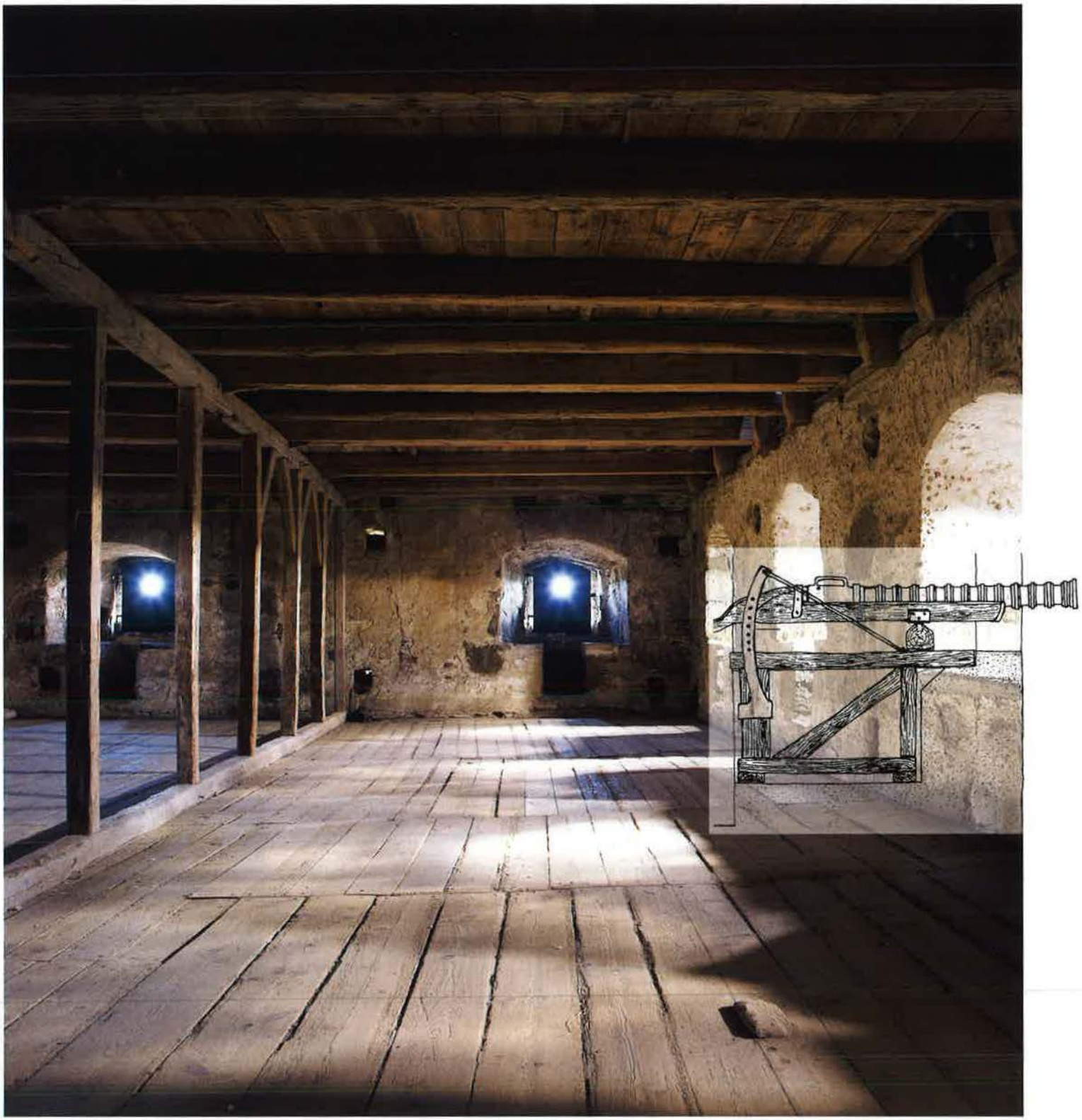

Högst upp i huset finns SKYTTELOFTET och VINDEN. Här ser man det understrukna taket: tegelpannorna ligger i sitt bruk direkt på läkten. Takstolen imponerar genom sin konstruktion och sin höga ålder. Det mesta av trävirket är från senmedeltiden, medan annat har tillkommit i samband med en större reparation vid 1700-talets början.

Ovan del av takstolen, kommenterad av Mats Edström, s. 144.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

Skytteloftet, med rekonstruktion av den sydvästra skytteöppningen med en Falkon monterad i burgunderlavett. Teckning Anders Reisnert. Jämför bild s. 103.

"Här vilar den dristige riddaren herr Jens Holgersen...." Gravhäll i Vallby kyrka. Kopparstick i C. G. Brunius' *Skånes konsthistoria för medeltiden* 1850.

JENS HOLGERSEN
AKTÖR I ÖSTERSJÖRUMMET

av STEN SKANSJÖ

JENS HOLGERSENS liv och verksamhet utspelas under en period i nordisk historia som i politiskt hänseende framstår som invecklad, bitvis rentav kaotisk. Det gäller slutskedet av Kalmarunionen, den unionsbildning mellan Danmark, Norge och Sverige som 1397 hade beseglats genom kröningen av Erik av Pommern i Kalmar; den ledande officianten vid denna kröningsceremoni var för övrigt ärkebiskopen av Lund, Jakob Gertsen (Ulfstand), som var bror till Jens Holgersens farfar. Vi vet inte exakt vilket år Jens Holgersen föddes, men det var förmodligen någon gång under 1450-talet. Han har sålunda växt upp efter den relativt lugna period i unionens politiska historia som tog slut med unionsmonarken Kristofer av Bayerns död 1448. Tiden därefter präglades av uppror och unionsstrider, ofta med vidare internationella förvecklingar med den vendiska Hansan och dess främsta företrädare, staden Lübeck.[1]

Inom de ledande kretsar som Jens Holgersen från födseln tillhörde, bildades nu olika mäktiga släktkoalitioner, och mot varandra i striderna uppträdde unionsanhängare och unionsmotståndare inom den danska och svenska rådsaristokratin, ibland tvärs över de gamla riksgränserna. Från 1480-talet till en bit in på 1510-talet skulle Jens Holgersen själv ta synnerligen aktiv del i denna händelseutveckling.

Trots att starka krafter inom den svenska aristokratin arbetade för att hålla Sverige utanför en union med Danmark, hölls unionstanken hjälpligt vid liv. De danska kungarna lyckades nämligen bli valda och krönta även i Sverige, om än bara för kortare perioder: Kristian I av Oldenburg, kung av Danmark 1448–81, var således svensk kung 1457–64. Han efterträddes 1481 i Danmark av sin son Hans, som avled 1513. En kort tid, 1497–1501, fungerade denne även som svensk kung. Det var under kung Hans tid som Jens Holgersen gjorde karriär som länsman och sjökrigare. Den siste unionsmonarken var Kristian II, som var dansk kung 1513–23 och som efter sin kröning 1520 åtminstone formellt var svensk kung till 1523.

Dessa tre danska kungar konkurrerade under denna tid om makten över rikstyrelsen i Sverige med ledande svenska politiska aktörer. En sådan var Karl

Knutsson (Bonde), som var kung av Sverige tre gånger, 1448–57, 1464–65 och 1467–70. Under vissa kungalösa perioder styrdes Sverige av riksföreståndare, och detta ämbete ökade i betydelse efter Karl Knutssons död 1470. De tre svenska riksföreståndarna Sten Sture d.ä., Svante Nilsson (Sture; Natt och Dag) och Sten Sture d.y. var alla unionsmotståndare och förebådade Sveriges definitiva utträde ur unionen. Det kom 1523, då Gustav Vasa valdes till svensk kung. Kalmarunionen gick därmed i graven, f.ö. samma år som Jens Holgersen gravlades i den ulfstandska släktgraven i Vallby kyrkas kor.

ÄTTEN OCH ÄKTENSKAPEN

Familjen Ulfstand var en av de ledande skånska adelssläkterna under andra hälften av 1400-talet, i paritet med släkter som Krognos, Hak, Brahe, Thott, Oxe, Has, Sparre, Laxmand och Galen. Några släkter med ursprung i övriga Danmark ägde också större gods i Skåne, som Gøye, Brok, Gyldenstjerne och Munk.[2]

Flera av dessa släkter kan räknas som skånsk "uradel", men det gäller inte familjen Ulfstand. Dess ursprung är inte klart belagt genom samtida dokument, men adliga släktutredningar under 1600-talet, främst av Sophie Brahe och Thale Ulfstand, pekar ut en invandrad tysk adelsman vid namn Gert Minckwitz som stamfader. Denne skulle enligt Sophie Brahe genom sitt andra äktenskap, med Christence Jensdatter Urup, ha kommit i besittning av Glimminge i Järrestads härad. Det bör i så fall ha skett kring mitten av 1300-talet.

Denna tradition om släktens ursprung brukar regelmässigt återges i arbeten om Jens Holgersen och Glimmingehus.[3] Nyligen har frågan diskuterats av Per Ingesman, som anför andra hypoteser utifrån iakttagelser i samtida källor. Enligt Ingesman pekar allt på att släkten har sitt ursprung i en själländsk adelsmiljö. Den blivande ärkebiskopen Jakob Gertsen tillhör den första kända generationen och var kanik i Roskilde, innan han fortsatte sin kyrkliga karriär i Lund. Kanske har hans fader Gert varit en mindre framträdande medlem av den själländska släkten Grubbe, som förde samma vapen (men med tinkturerna rött/vitt) som släkten Ulfstand. Kanske var han den Gert Jakobsen, en i övrigt okänd lågadlig länsman på Roskildebiskopens län Farum, som omnämns en gång 1372 som "vir discretus Gerardus Jacobi de Faaroom". Eller kanske var han en till Själland invandrad tysk adelsman?[4]

Oavsett vilken lösning frågan om ursprunget kan ha verkar det klart att släk-

ten i den första kända generationen innehade anmärkningsvärt framskjutna positioner i samhället. Det gäller främst Jakob Gertsen, som 1385 studerade vid Prags universitet och redan då var Roskildekanik och som 1390 blev ärkediakon i Lund. Han beklädde sedan ärkebiskopsämbetet, det främsta kyrkliga ämbetet i dåtidens Norden, från 1392 till sin död 1410. Han var då även självskriven medlem av det danska riksrådet. Till höjdpunkterna i hans bana hörde tveklöst dels Kalmarmötet 1397, dels kröningen av kung Eriks gemål, den engelska kungadottern Filippa. Den skedde under festliga omständigheter i Lund 1406.[5]

Det är troligt att släkten Ulfstands etablering i Skåne just har samband med att Jakob Gertsen blev ärkebiskop av Lund. En halvbror till ärkebiskopen var Henrik Gertsen, vars moder enligt den ovan nämnda traditionen skulle ha tillhört släkten Ugerup. Henrik Gertsen, farfar till Jens Holgersen, omtalas som riddare första gången 1401; han gjorde godsaffärer i sydöstra Skåne (Hannas) 1426, men skrev sig till Glimminge först från 1435. Han omnämns i ett par brev från 1431 och 1432 som berör sydöstra Skåne och Tommarps kloster, men där nämns också bland ett antal väpnare en "Nisse Tuesøn aff Glimminge".[6] Dennes släktbakgrund har inte kunnat klarläggas. Om han inte har varit en lågadlig godsadministrator och medhjälpare till Henrik Gertsen har vi här en uppgift om en ägare till huvudgården i Glimminge före den ulfstandska epoken. Som Ingesman framhåller är det sannolikt att Henrik Gertsen uppnådde sin position som riddare och godsägare genom sitt nära släktskap med ärkebiskopen.

Från Jakob och Henrik Gertsens tid får vi för första gången genom bevarade sigill kännedom om det ulfstandska släktvapnet, som visar två och en halv eller tre spetsar från sidan i silver (eller vitt) på svart (ibland svarta spetsar på vitt). Detta släktvapen, som exponeras på flera ställen såväl inuti som utanpå Glimmingehus borg, är känt från slutet av 1300-talet, men det var först från 1526 som släkten antog och använde namnet *Ulfstand*, dvs. efter Jens Holgersens död. Namnet har givetvis inspirerats av vapenbildens spetsar, en under medeltiden känd heraldisk figur som benämndes just "ulvständer".[7]

Av Henrik Gertsens två söner omnämns Jep Henriksen kring 1450 som innehavare av Torup och Skabersjö och Holger Henriksen som innehavare av Glimminge. Den senare, som blev Jens Holgersens far, var väpnare och har troligtvis inte uppnått värdighet som riddare. Dock har han som medlem av riksrådet från ca 1470 haft en inflytelserik position i tidens politiska liv. Han var gift tre gånger, sista gången med Birgitte Jensdatter Rosensparre, som blev mor till Jens Holgersen. Holger

Jens Holgersens sigill (diameter 3,9 cm). Foto Rigsarkivet, Köpenhamn.

Henriksen avled 1485 och är gravlagd i Vallby kyrka.

Det fanns inom adelsståndet vid denna tid en stor spännvidd mellan högadel och lågadel, mellan stora och små godsägare osv.[8] Till tidens högadel kan man främst räkna personer som tillhörde en släkt, vars manliga medlemmar i minst två generationer har ingått i riksrådet och vars kvinnliga medlemmar som regel har ingått äktenskap med riddare eller riksråd. Som ytterligare kriterier kan nämnas att män ur dessa kretsar på sin meritlista bör ha verksamhet i kronans tjänst som länsman (da. *lensmand)* i något av kronans slottslän och/eller tillhöra riksrådet. Till bilden av högadel hör givetvis även ett betydande privat godsinnehav, med två eller flera huvudgårdar och landbogårdar (ung. detsamma som arrendegårdar) till ett samlat antal som inte gärna borde understiga 200 gårdar. Arvsskiften med många efterlevande barn kunde nämligen snabbt skingra en mödosamt hopsamlad godsmassa. Som en speciell markör av högadlig status kan man se de stenborgar som under slutet av 1400-talet började uppföras på vissa privata huvudgårdar.

Det är mot en sådan bakgrund tydligt att släkten Ulfstand med Jens Holgersens generation definitivt placerade sig i högadelns främsta led. Jep Henriksens son Gregers Jepsen ärvde Torups huvudgård och fick med sin första hustru (av släkten Bille) även gods på Själland. Av Holger Henriksens båda söner innehade Oluf Holgersen (d. 1529) bl.a. Örups huvudgård; han var länsman på Nykøbing 1484–1517, blev riddare ca 1515 och riksråd 1523. Halvbrodern Jens Holgersen ärvde fädernegården Glimminge och förvärvade senare ytterligare ett par huvudgårdar med tillhörande landbogårdar (se nedan).

Genom lämpliga giftermålsförbindelser kunde en högadlig livsstil bibehållas och förbättras, och politiskt betydelsefulla släktallianser kunde formas. Jens Holgersens första hustru var Holmgerd Axelsdatter Brahe (d. 1495). Hon var dotter till riddaren Axel Pedersen Brahe till Krageholm och Tosterup (d. 1487) och Maren Tygesdatter (Lunge; d. ca 1520). Fadern var en ledande sydostskånsk storman med omfattande godsinnehav och ställning som riksråd, medan moderns släkt vid denna tid var den kanske mest godsrika på Själland.

Under unionstiden skapades livliga förbindelser av fredlig art över de gamla riksgränserna. Inom adeln framträdde då den s.k. "internordiska gränsadeln", som byggde upp stora komplex av gods på båda sidor av den gamla riksgränsen mellan Sverige och Danmark. Till denna gränsadel, som var klart unionsvänlig, hörde bl.a. släkterna Thott och Trolle. Genom sin andra hustru blev Jens Holgersen direkt allierad med dessa kretsar. Han ingick nämligen 1498 äktenskap med Margareta

Arvidsdotter Trolle (d. 1522), som var dotter till det svenska riksrådet Arvid Trolle till Bergkvara i Småland och Beate Iversdatter (Thott). Arvid Trolle (d. 1505) var sin tids största private jordägare i Norden med ca 1000 gårdar i Sverige och tidvis även närmare 500 gårdar i Skåne. Fru Beate (d. 1487) var dotter till Iver Axelsen (Thott), den mest framträdande av de s.k. Axelssönerna, tidigare självrådig länsherre på Gotland och byggherre till det fasta huset på Lillö. Som nedan redovisas kom Jens Holgersen själv att förvärva gods i såväl norra Skåne och Blekinge som i Sverige.

Att Jens Holgersen redan genom släktförbindelser och godsförvärv var positiv till unionen var nog så tydligt. Den främste politiske företrädaren för vidmakthållandet av den nordiska unionen var givetvis annars den danske kungen, och det var i kungens tjänst som Jens Holgersen skulle göra stor karriär och få politisk betydelse på ett internordiskt och t.o.m. internationellt plan. Han hade flera kungliga uppdrag, som han till stor del utförde samtidigt: han fungerade som länsman i flera viktiga slottslän, han var senast från 1498 riksråd och gjorde framför allt i början av 1500-talet tjänst som ledande sjömilitär.

Porträtt av Iver Axelsen (Thott), död 1487. Oljemålning av okänd konstnär, troligen utförd i Visby på 1470-talet. Gavnø.

LÄNSHERREN

Den kungliga administrationen i Danmark var alltsedan högmedeltiden organiserad i slottslän.[9] Det innebar att kungliga sten- och tegelbyggda borgar hade uppförts runt om i Danmark som manifestationer av kungens makt, som administrativa centra och som militära stödjepunkter. På dessa riksfästen residerade länsmän av adlig börd. De utsågs av kungen och tilldelades betydande maktbefogenheter som ledare av såväl det regionala militära försvaret som den civila länsförvaltningen. Det fanns permanenta besättningar med soldater på borgarna, liksom civila tjänstemän, framför allt fogdar med uppgift att driva in skatter från länets bönder.

Ett område i anslutning till den kungliga borgen, t.ex. ett antal härader, anslogs för försörjning av de militära och civila funktionärerna. Dessa härader bildade då ett slottslän, och riket bestod av ett flertal sådana slottslän med varierande storlek. Länsindelningen var inte fast utan kunde ändras av kungen, när ny länsman utsågs. Det fanns även flera mindre län utan slott. På Jens Holgersens tid var de främsta skånska slottslänen knutna till följande riksfästen: Helsingborg (Kärnan), Lindholmen (vid Börringesjön), Falsterbohus, Beritzholm (vid nuvarande Bjärsjölagård) och Gladsax (på Österlen).

Exakt när Jens Holgersen inledde sin karriär som länsman vet vi inte, men

Stora Kutatavlan från Färö kyrka. Visborgs slott till vänster i bildfältet. Foto Raymond Hejdström, Gotlands Fornsal, Visby.

1486 kan han i ett brev presentera sig som "wor nadige herres embitzman paa Lindholm". Lindholmens borg var då centrum i södra Skånes mest betydande län och omfattade Oxie, Bara, Järrestads och Ingelstads härader. När han 1487 lämnade denna befattning behöll han Järrestads härad som pant för ett penninglån till kungen. Detta pantlän blev aldrig inlöst i Jens Holgersens livstid, och han har därför permanent kunnat tillgodogöra sig kronans intäkter från sin nära hembygd.

Från Lindholmen steg Jens Holgersen till en mera betydande position i den internordiska politiken, när han 1487 blev hövitsman på Visborgs slott med hela Gotland som län. Denna ö med dess militär- och handelsstrategiskt viktiga läge mitt i Östersjön, hade genom Valdemar Atterdags krigståg 1361 hamnat i dansk besittning, men dess statstillhörighet var återkommande en stridsfråga under unionstiden. Jens Holgersen efterträdde här Iver Axelsen, som i ett par decennier hade agerat som revolterande länsinnehavare med Gotland som en i det närmaste självständig liten stat. När Iver Axelsen efter hårda förhandlingar med kung Hans tvingats lämna Gotland och dra sig tillbaka till sin huvudgård Lillö, tog kungen över ön på försommaren 1487. Jens Holgersen blev då insatt som länsman på Visborg, och han skulle inneha detta ämbete till 1509. Det var sålunda under sin tid på Visborg som Jens Holgersen 1499 satte gång det stora bygget på sin fäderneärvda huvudgård i Glimminge.

Jens Holgersens verksamhet som länsinnehavare på Gotland har givit honom ett grundmurat vanrykte som utsugare och bondeplågare, något som av allt att döma inte har saknat bärande skäl. Det ingick visserligen i systemet att länsmannen helt legitimt, via skatter och avgifter, på ett verkningsfullt sätt kunde befrämja sin privat-

ekonomi, speciellt om hans motprestation endast eller företrädesvis bestod av tjänst och han inte behövde vidarebefordra alltför stora delar av kronans intäkter från länet till kungens fatabur. Men Jens Holgersen har uppenbarligen legat på för hårt i sitt tjänstelän Visborg. Ganska snart hamnade han nämligen i en svår konflikt med öns befolkning, som bl.a. klagade över hans många nya pålagor och över att de tvingades leverera stora kvantiteter av varor till underpriser till slottet och dess besättning. Det gick så långt att kungen 1492 kände sig tvungen att sända fyra riksråd, däribland rikshovmästaren Poul Laxmand, till ön för att undersöka förhållandena och för att försöka stifta fred mellan länsherren och befolkningen. Risken bedömdes annars vara stor att befolkningen skulle gå över till svenskarna och Sten Sture d.ä.

Kommissionen lyckades få befolkningen såväl på landsbygden som i staden Visby att lova länsmannen lydnad och hörsamhet, medan herr Jens å sin sida förband sig att inte som hittills förgripa sig på öborna. Särskilda priser fastställdes för de varor som befolkningen skulle leverera till slottet. Trots detta fortsatte klagomålen från Gotland över den hårdföre länsherrens övergrepp.

Att denne likväl hade kungens stora förtroende visar ett kungligt brev, vars datering är osäker men som måste ha skrivits under Jens Holgersens tid på Visborg. Kung Hans lovordar i sitt öppna brev "Os Elskelige Jens Holgersen, vor Mand, Raad oc Embitzmand paa Visborrig" för den trogna tjänst han har bevisat och ännu dagligen "beviiser udi alle Maader, som en erlig trofast dansk Mand". Kungen ber sin son, den blivande Kristian II, att efter kung Hans' död inte lämna herr Jens och hans barn utan belöning för tjänst och trohet. Om någon "vilde os paa Halsen træde, eller fortrenge vor kiere Søn, da er hand den Mand, oc saa tro oc fast, at vor kiere Søn maa fuldkommelig sette oc haffve sin tro oc loffve till hannem".[10]

Bakom lovorden anar man att kungens uppskattning inte främst gäller hans insatser som länsman på Visborg, vilka trots allt måste ha bekymrat även kungen, utan hans insatser som riksråd, som förhandlare vid olika freds- och förlikningsmöten mellan tidens stridande parter, som sjömilitär och som bankir. Likväl blev Jens Holgersen av okänd anledning aldrig dubbad till riddare av kung Hans. Denne avled 1513, och ännu vid den tiden skrev sig Jens Holgersen som väpnare. Riddardubbningar brukade äga rum i anslutning till stora festligheter som t.ex. kungliga kröningsfester, kungliga bröllop osv. När kung Hans kröntes i Stockholm 1497 mottog sålunda ett femtiotal danska och svenska män riddarslaget, däribland den endast femårige Sten Svantesson, senare känd som Sten Sture d.y. I denna skara fanns dock inte Jens Holgersen, som första gången i bevarade brev omtalar sig själv som ridda-

Östersjörummet, Jens Holgersens operationsområde.
Karta Bengt Serenander.

re så sent som 1515. I enlighet med Curt Wallin kan det tolkas som att herr Jens dubbades till riddare i samband med Kristian II:s kröning i juni 1514.[11]

Även efter det att Jens Holgersen lämnat Gotland 1509 förblev han en betydande länsinnehavare. Bland stora och små län kan nämnas att han från 1506 hade Hyby län i Bara härad som pantlän, från 1510 hade han Villands härad (från 1520 som pantlän) och ungefär från samma tid Sölvesborg. Denna borg var tveklöst den största och mest betydelsefulla av Blekinges borgar, och till slottslänet hörde under senmedeltiden hela gränslandskapet Blekinge utom Östra härad. Sannolikt har länsmannen här även kunnat tillgodogöra sig kronans intäkter från staden Sölvesborg. När den åldrige Jens Holgersen 1519 lämnade Sölvesborg insattes hans svärson Åge Axelsen Brahe till Krageholm och Tosterup som ny länsman. Denne hade i början av år 1519 ingått äktenskap med Beate Jensdatter (Ulfstand).

Positionen som kungens betrodde och handgångne man på Gotland gav Jens Holgersen en sjömilitär nyckelposition i de återkommande konflikterna med dels sturepartiets anhängare i Sverige, dels den resursstarka hansestaden Lübeck, som deltog på skiftande sidor i konflikterna.[12] Liksom flera av sina företrädare på Visborg organiserade och ledde Jens Holgersen ett tidvis omfattande och systematiskt kaperi med sin flotta, där det ingick flera s.k. uteliggare, dvs. skepp som dag och natt låg ute i farlederna för att uppbringa fientliga fartyg. Kaperierna gjorde Jens Holgersen till en hatad och fruktad man i hela Östersjöområdet, samtidigt som verksamheten som pirathövding ytterligare förstärkte hans privatekonomi.

Men Jens Holgersen visade "ulvständerna" även i mera omfattande reguljära krigsoperationer till sjöss. När kung Hans 1497 startade ett krigståg mot Sverige och Sten Stures anhängare, förde Jens Holgersen befälet till sjöss. Det politiska resultatet blev att kung Hans nu kunde krönas till svensk kung och därmed återställa unionen, men redan 1501 ledde ett svenskt uppror till kungens avsättning. Fientligheterna fortsatte, och efter 1501 härjade Jens Holgersen upprepade gånger svenska skepp, och han undsatte med djärva operationer Kalmar, som länge behärskades av en kungatrogen besättning men belägrades av svenska motståndare. En sjöhandelsblockad mot Sverige tvingade till slut svenskarna till fred i Köpenhamn 1509, där de förband sig att erlägga en stor årlig tribut.

Lübeckarna hade deltagit på kung Hans' sida i handelsblockaden, men strax därefter vidtog kungen en serie av handelspolitiska åtgärder, som riktade sig mot lübeckarnas dominans i Östersjöområdet. Det ledde till att en konflikt nu blossade upp mellan Lübeck och Danmark, varvid lübeckarna knöt an till riksföreståndaren Svante Nilsson och svenskarna. Kriget bröt ut på sommaren 1510, och 1511 härjade danska trupper i Västergötland och Småland.

Jens Holgersen hade 1509 lämnat sin tjänst i Visborg, och källorna ger oss för en tid inga uppgifter om hans verksamhet. Men han har sannolikt deltagit i den energiska uppbyggnad av en modern och mäktig dansk statsflotta som hade pågått sedan en tid. Örlogsflottan, som var den första av sitt slag i Europa, skulle i det nyligen startade kriget komma att ändra styrkeförhållandena i Östersjön i dansk favör.

År 1511 blev Jens Holgersen anförare för denna danska örlogsflotta. Han tillskrivs vanligen i litteraturen titeln "riksamiral", vilket emellertid inte skall tolkas som att han beklädde något danskt "riksämbete" i stil med *rigshofmester, rigens kansler* eller

rigsmarsk, inte heller någon i egentlig mening fast befälsställning. Titeln "amiral" (da. *admiral)* var en nyhet i Norden i början av 1500-talet, och den gavs till det högsta sjöbefäl som utnämndes för varje krigståg. Och det var i en sådan ställning som den nu inte helt purunge Jens Holgersen aktivt kämpade till sjöss med den fruktade Engelen som amiralsskepp. Det förtjänar att nämnas, att den mest framgångsrike av amiralens underställda befallningsmän var Søren Norby, som från 1517 skulle axla Jens Holgersens gamla dubbelroll som länsherre på Visborg och kapare i tjänst hos kungen, som nu hette Kristian II.

Sedan amiralen med sin flotta på försommaren 1511 hade företagit förödande härjningståg mot den nordtyska kusten och Öland mötte han i augusti den lybska flottan utanför Bornholm i ett intensivt sjöslag, som slutade utan avgörande. Lübeckarna bemäktigade sig kort därefter en nederländsk handelsflotta och vände tillbaka hemåt till Trave. Jens Holgersen, som hade fått förstärkning av fyra nederländska örlogsskepp, förföljde dem. Han hamnade åter i ett större slag, där Engelen blev hårt medtagen, och måste stoppa förföljandet.

Men varken lübeckare eller svenskar hade i längden något att sätta emot den nya danska flottan. Sedan Svante Nilsson avlidit på nyåret 1512 valde det svenska riksrådet Erik Trolle, halvbroder till Jens Holgersens andra hustru, till ny riksföreståndare. Men redan på sommaren samma år blev Erik Trolle utmanövrerad av Sten Sture d.y. i Sverige. Strax dessförinnan, på våren 1512, slöt först Lübeck och sedan Sverige fred. Kung Hans stod som segerherre, då han emellertid plötsligt avled i början av år 1513.

Efter kriget lämnade Jens Holgersen med ålderns rätt aktiv tjänst och steg i land. Som ovan nämnts mottog han sannolikt riddarslaget 1514 i samband med Kristian II:s kröning. Herr Jens insatser som kungens man upphörde dock inte helt i samband med tronskiftet, eftersom han ännu några år kvarstod som länsman. Till hans aktiviteter på ålderns höst hörde annars bl.a. förvaltningen av ett omfattande godsinnehav.

GODSÄGAREN

Som vi sett hade Jens Holgersen flera betydande inkomstkällor, som härrörde från hans verksamhet som mer eller mindre brutal länsman och kaperihövding. Han har också bedrivit internationell handel på egna kölar, han har uppträtt som bankir och lånat ut pengar till kung och ståndsbröder. Det påkostade privatfinansierade borg-

Skepp mellan branta stränder.
Bokmålning ur Hastings-handskriften,
från 1400-talets andra hälft.

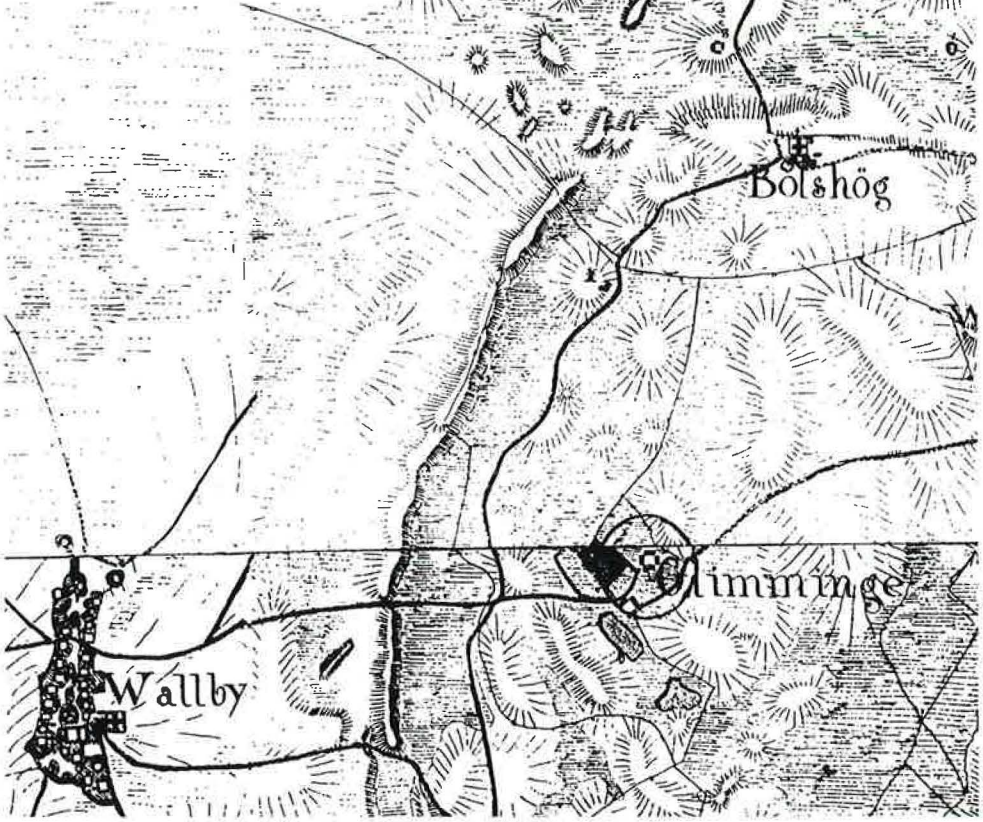

Glimmingehus och närmiljön. Detalj av *Skånska rekognosceringskartan* ca 1820. Cirkeln markerar ett avstånd på 150 m från borgholmen.

Sydöstra Skåne med Glimmingehus och närbelägna borgar.
Karta Bengt Serenander.

bygget på Glimminge huvudgård måste förstås utifrån denna i samtiden ovanligt starka finansiella ställning. Jens Holgersen har inte på samma sätt som många medlemmar av dåtidens adel varit helt beroende av avkastning och intäkter från sitt privatägda jordagods. Men även som jordägare och godssamlare i tidens stil har Jens Holgersen varit framgångsrik.

Vår kännedom om hans godstransaktioner är dock begränsad av den omständigheten att han inte har efterlämnat några jordeböcker över sitt godsbestånd, och inte heller har något regelrätt arvskiftesdokument bevarats. Av Jens Holgersens nio kända barn överlevde åtminstone sju fadern. Ingen av sönerna kom att inneha någon topposition inom riksförvaltningen, men arvet efter herr Jens har tillåtit både döttrar och söner att upprätthålla en solid ekonomisk ställning och ingå äktenskap inom den högadliga kretsen.

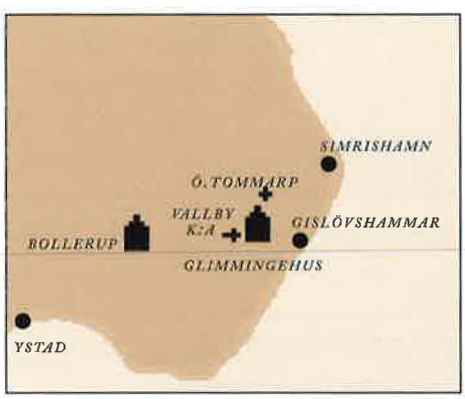

Endast en spillra (fem dokument) av Jens Holgersens privatarkiv har bevarats till eftervärlden. Som Curt Wallin har visat går det likväl att ur annat bevarat källmaterial utvinna en hel del kunskap om godsinnehavets omfattning och inriktningen av hans godspolitik.[13] Jens Holgersen ärvde Glimminge efter sin far. Som ovan nämnts är släkten Ulfstands förvärv av Glimminge inte säkert daterbart, och vi vet inte hur länge en huvudgård med detta namn har funnits. Möjligen har det funnits

ett adelsgods i Glimminge, en huvudgård med tillhörande landbogårdar, redan under tidigt 1400-tal eller rentav 1300-tal. En fråga som då kan ställas men som tills vidare måste förbli obesvarad är om huvudgården vid den tiden har legat i byn (Östra) Glimminge i Bolshögs socken eller som en föregångare på platsen för det nu stående Glimmingehus, beläget i Vallby socken och på behörigt avstånd, ca 2,5 km, från bondbyn Glimminge. Där har Jens Holgersen med visshet ägt landbogårdar.

Byn Glimminge benämndes under medeltiden *Östra Glimminge (østre Glemynge* enligt regest av brev från 1314; *Øster Glyminge* enligt originalbrev från 1494 osv.).[14] Det nu gängse namnet *Glimmingehus* är ett relativt ungt namn på borgen, tydligen fast etablerat först under 1800-talet; det äldsta belägget på detta namn i Dialekt- och ortnamnsarkivets i Lund samlingar är från 1863. De första som skrev sig till huvudgården under 1400-talet kallade den endast för Glimminge. Det finns alltså ett uppenbart namnsamband mellan by och borg, och detta samband kan föranleda en hypotes om en eventuell medeltida utflyttning av huvudgården ur byn. En vag reminiscens av en sådan kanske vi möter i marknamnet "Hofgårda ängen", som enligt en lantmäterihandling från 1822 har ingått i byn Glimminges västra vång.

Även Jens Holgersen skrev sig till Glimminge i sina utfärdade brev, men vid ett känt tillfälle har han använt sig av en delvis annan benämning på borgen. När två av hans döttrar samtidigt ingick äktenskap 1519 lät Jens Holgersen skriva en invitation till dubbelbröllopet till sin kollega som sjökrigare och länsman, Henrik Krummedige på Varberg. Invitationsbrevet är bevarat i original, och i detta hälsar Jens Holgersen herr Henrik välkommen "tiil store glemminge".[15] I det enda kända bevarade källställe där borgen direkt omnämns av byggherren kallas den alltså *Stora Glimminge.*

Jens Holgersens godsinnehav i Skåne och Danmark har bestått av tre huvudgårdar och minst 120 landbogårdar. Därtill kom flera gårdar i Sverige. Det är känt bl.a. för att arvingarna efter Jens Holgersen och Margareta Trolle 1525 i ett brev till Gustav Vasa gjorde anspråk på arvegods, som beslagtagits i Sverige. I sitt svar tydliggjorde dock Gustav, att så länge som den danske kungen förbjöd det svenska frälset att njuta sina rättigheter till arvegods i Sverige kunde danskarna inte fordra en sådan förmån i Sverige.

De politiska konjunkturerna hade uppenbarligen svängt, och de nationella gränserna mellan tidigare unionsländer hade nu fått en markerad signifikans. Tiden var därmed definitivt ute för den unionstidens internordiska högadel där Jens Holgersen till Glimminge hade varit en av de mest framträdande gestalterna.

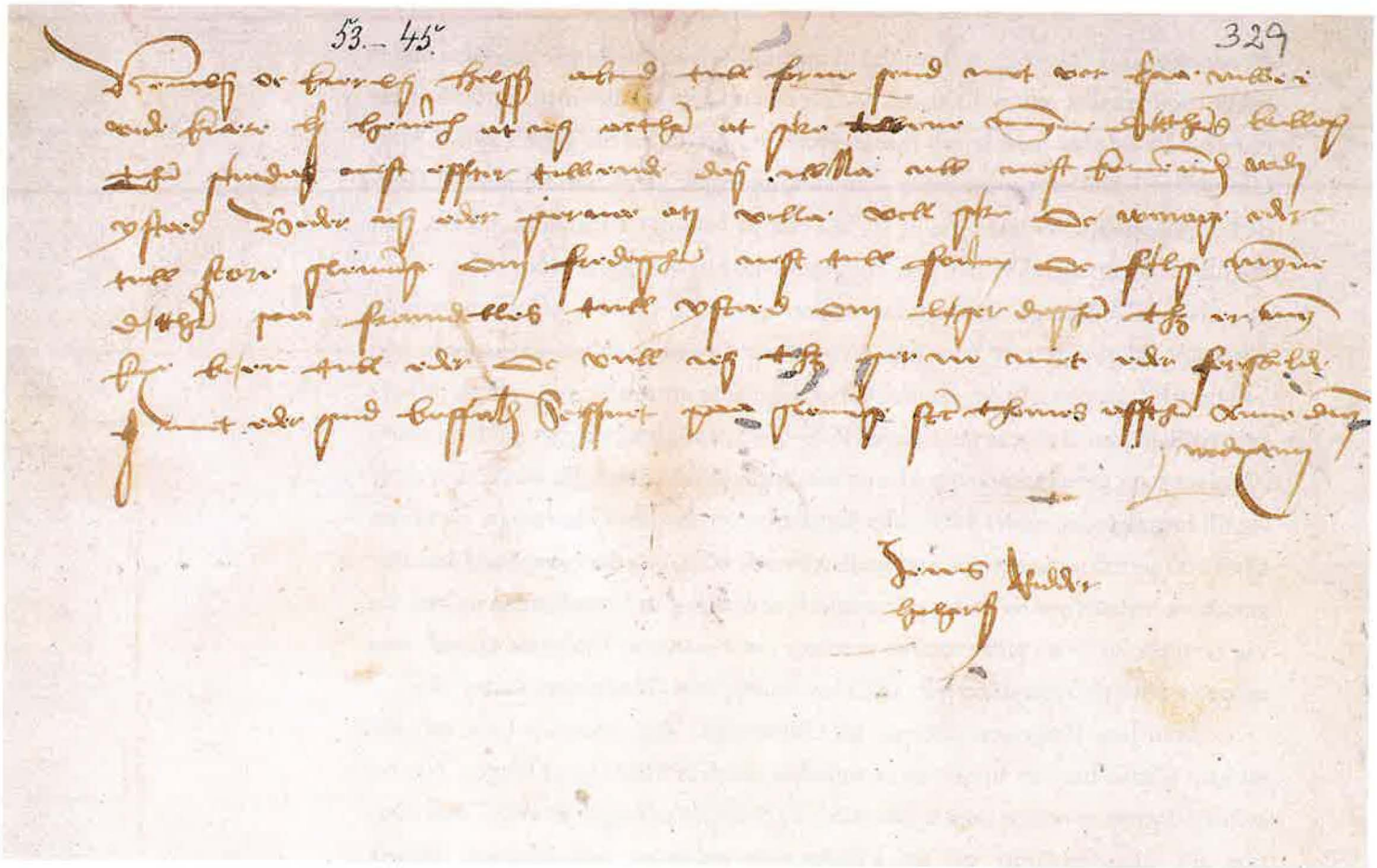

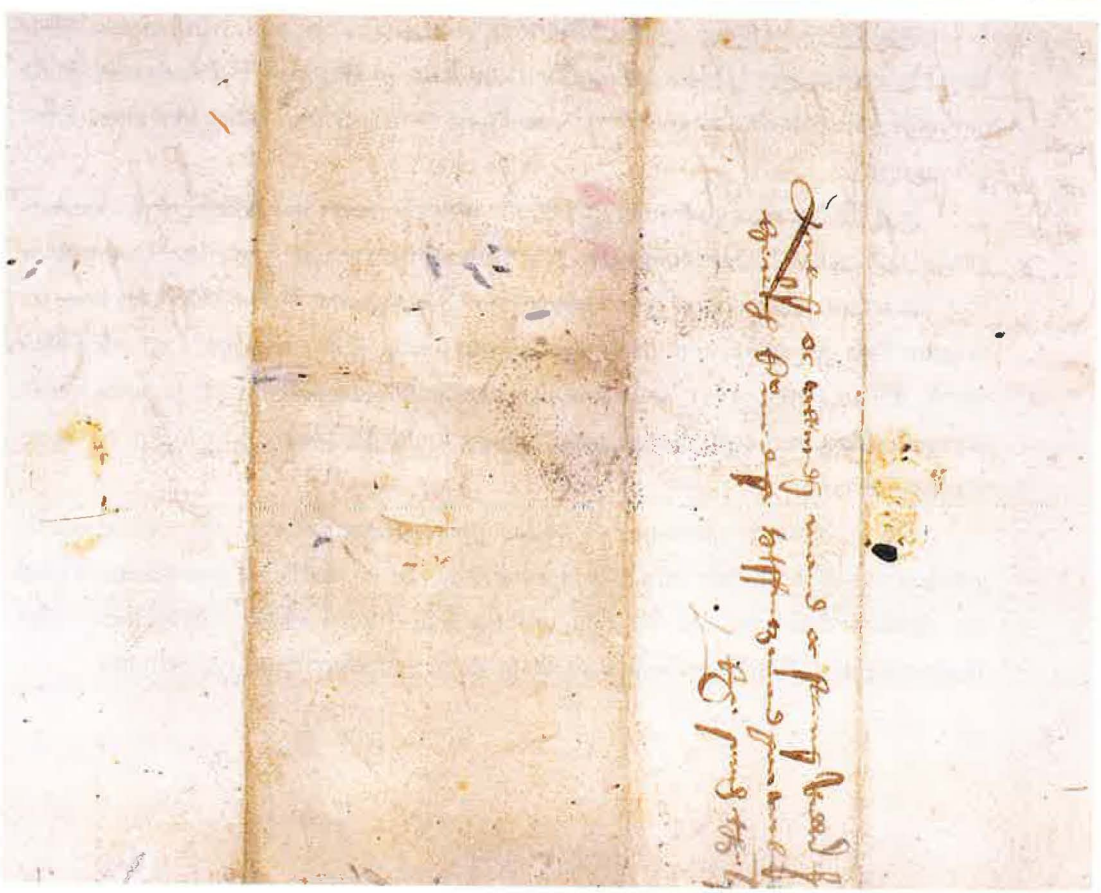

Bröllopsbiljetten. Jens Holgersens inbjudan till Henrik Krummedige i Varberg, skriven i december 1518 inför döttrarnas bröllop i januari följande år.

På dokumentets baksida finns adressen. Pergament, 15x20 cm. Foto Rigsarkivet, Köpenhamn.

STAND, STATUS OG STANDSFUNKTION

av LEON JESPERSEN

ADELSPRIVILEGIERNE, der blev nedfældet i de danske kongers håndfæstninger, blev begrundet med adelens forsvarsforpligtelser som værgestand. Medens de fleste adelige udførte denne forsvarsfunktion til lands, spillede Jens Holgersen en fremtrædende rolle i søkrigsførelsen, da kong Hans forsøgte at generobre Sverige. Han optræder i kilderne med forskellige betegnelser for sin stilling i flåden: høvedsmand og kaptajn. En rigsadmiraltitel hørte derimod en senere tid til; men uanset titel stod Jens Holgersen i spidsen for en række militære operationer til søs.

Det var netop en senere tids admiral, Herluf Trolle, der klarest begrundede adelens privilegier og status. I 1565, før han drog ud på det togt, der kostede ham livet, udtalte han (i moderne gengivelse): "Ved I, hvorfor vi hedder herremænd, hvorfor vi bærer guldkæder, har jordegods og vil være yppermere og højere agtet end andre? Derfor har vi den ære frem for andre, at når vor konge og herre, land og riger har det behov, da skulle vi rigens fjender afværge, beskytte og beskærme med magt og al formue vor fædrene rige, at vore undersåtter må bo og være i fred og rolighed: Ja, ville vi have det søde, så må vi også have det sure med."[1]

Herluf Trolles udtalelser sammenknyttede adelens privilegier, status og standens forsvarsfunktion. Han er kommet til at stå som eksponent for den gamle krigeradel; men er snarere en overgangsfigur, idet han støttede boglig dannelse ved oprettelsen af Herlufsholm Skole og ved at betale til unge adelsmænds udenlandsrejser.

STATUS OG PRESTIGE

På Jens Holgersens tid stillede stormænd deres rigdom og status til skue. Og han kan på forskellig måde forbindes med et pragtbetonet forbrug. Han har formentlig deltaget i det kendte bryllup på Bollerup i 1502, da Tyge Brahe til Tosterup, der var bror til Jens Holgersens første, da afdøde hustru, blev gift med Magdalena Krognos til Krapperup. Brylluppet er kendt, fordi vi har bevaret brudens fars optegnelser om anskaffelserne til festen.[2] Optegnelserne viser dermed noget om forbrug, pragt og

Stengodskrus från Rhenområdet, tillverkat omkring 1500, med en framställning av två musikanter. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum.

udgifter ved et adeligt bryllup. Dette iøjnefaldende forbrug skulle over for omverdenen fastslå en fremtrædende adelsmands økonomisk-sociale position. Som ved brylluppet på Bollerup kunne det gøres ved servering af mange og dyre retter, ved en overdådig udsmykning af lokaler med kostbare tekstiler og ved fremvisning af dyre klæder og smykker samt ved prægtige gaver. Eksempelvis var bruden i 1502 iført et guldskrud og perlebesat tøj, der havde en betydelig vægt. Skønt begrundelsen lyder lidt komisk, var det sikkert ingen overdrivelse, da kong Frederik II i 1586 begrænsede dette, fordi brude var ved at dåne under vægten.

Vi kender desværre ikke noget til Jens Holgersens egne bryllupper med henholdsvis Margrethe Arvidsdotter (Trolle) og Holmgerd Axelsdatter (Brahe). I 1519 arrangerede han et dobbeltbryllup for sine to døtre Beate og Sidsel i Ystad. Bortset fra en indbydelse til adelsmanden Henrik Krummedige kender vi heller ikke nogen detaljer fra dette bryllup. Ifølge indbydelsen ville Jens Holgersen holde brylluppet søndagen efter tyvende dag jul (dvs. søndag d. 16. januar 1519); han bad Henrik komme to dage før til "store glemminge" og følge døtrene til Ystad om lørdagen.[3] Sædvanligvis varede et bryllup også nogle dage efter den kirkelige handling, så der har sikkert været tale om et langstrakt gæstebud. I slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet begrænsedes varigheden først til tre, så til to dage. Bemærkelsesværdigt er det også, at Jens Holgersen ikke holdt brylluppet på Glimminge, men i Ystad. Oluf Stigsen holdt i 1502 brylluppet for sin datter på det nybyggede Bollerup. Har Glimmingehus allerede været opfattet som ubekvemt til den slags selskabelighed? Næppe; det har snarere været forbundet med prestige at holde det i byen for en større offentlighed.

OMGIVET AF PRAGT

Om Jens Holgersen et enkelt sted er gengivet som en moderigtig adelsmand, får stå hen. Omvendt findes han – som på stenen i Vallby kirke – enkelt gengivet i rustning. Vi er her langt fra de individualiserede gravmæler, der senere vandt frem, og endnu længere væk fra overdådige gravmæler, der i slutningen af 1500-tallet fik den danske konge til at skride ind overfor adelsmænd, der lod sig begrave på fyrsters vis.

Men at Jens Holgersens egen begravelse var omgivet af pragt, fik man helt konkrete beviser på, da hans grav blev åbnet i 1870-71 og i 1929.[4]

Hans lig synes at have været balsameret – et tegn på, at liget har stået et stykke tid inden begravelsen. Fra slutningen af 1500-tallet blev det fastsat, hvor længe et

Keramikskål, "spanskt lystergods", tillverkad i Valencia vid 1400-talets slut. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Thorsten Persson.

lig måtte stå ubegravet. Han lå endvidere i en dobbeltkiste af træ, men åbenbart ikke i de dyre kister, der senere kom på mode. Derimod har den været foret med skind. Ligklæderne var en del af begravelsespragten. Jens Holgersens rigdom og funktion blev understreget ved, at han var begravet i silkebrokade og med en hue af tyk guldbrokade, ligesom man i graven fandt et langt sværd. I graven var stand, status og standsfunktion forenet på smukkeste vis.

Jens Holgersen gik i graven, inden den periode oprandt, man kalder for "adelsvældens tid" (1536-1660). Den kan for så vidt udstrækkes til Jens Holgersens dødsår – 1523 – da adelen styrtede "borgerkongen" Christian II. Jens Holgersen døde, inden behovet for permanente, professionaliserede og talstærke hære reducerede adelsrytteriets militære værdi, så adelstanden vanskeligt kunne begrunde sine privilegier ud fra forsvarsfunktionen. Han døde, inden adelen fik vigtigere funktioner end de militære. De nye funktioner afspejlede sig bl.a. i gravmælerne, hvor adelsmænd lod sig gengive i moderigtigt tøj – undertiden med et sværd som reminiscens fra en svunden tid – og hvor overdådighed i byggeri, klædedragt og ved gæstebud afstivede adelstanden under den vanskelige, funktionelle omstillingsproces. Jens Holgersen havde ikke dette forklaringsproblem.

Riddare, detalj av träsnitt i Hartman Schedels *Liber chronicarum* 1493. Lunds universitetsbibliotek.

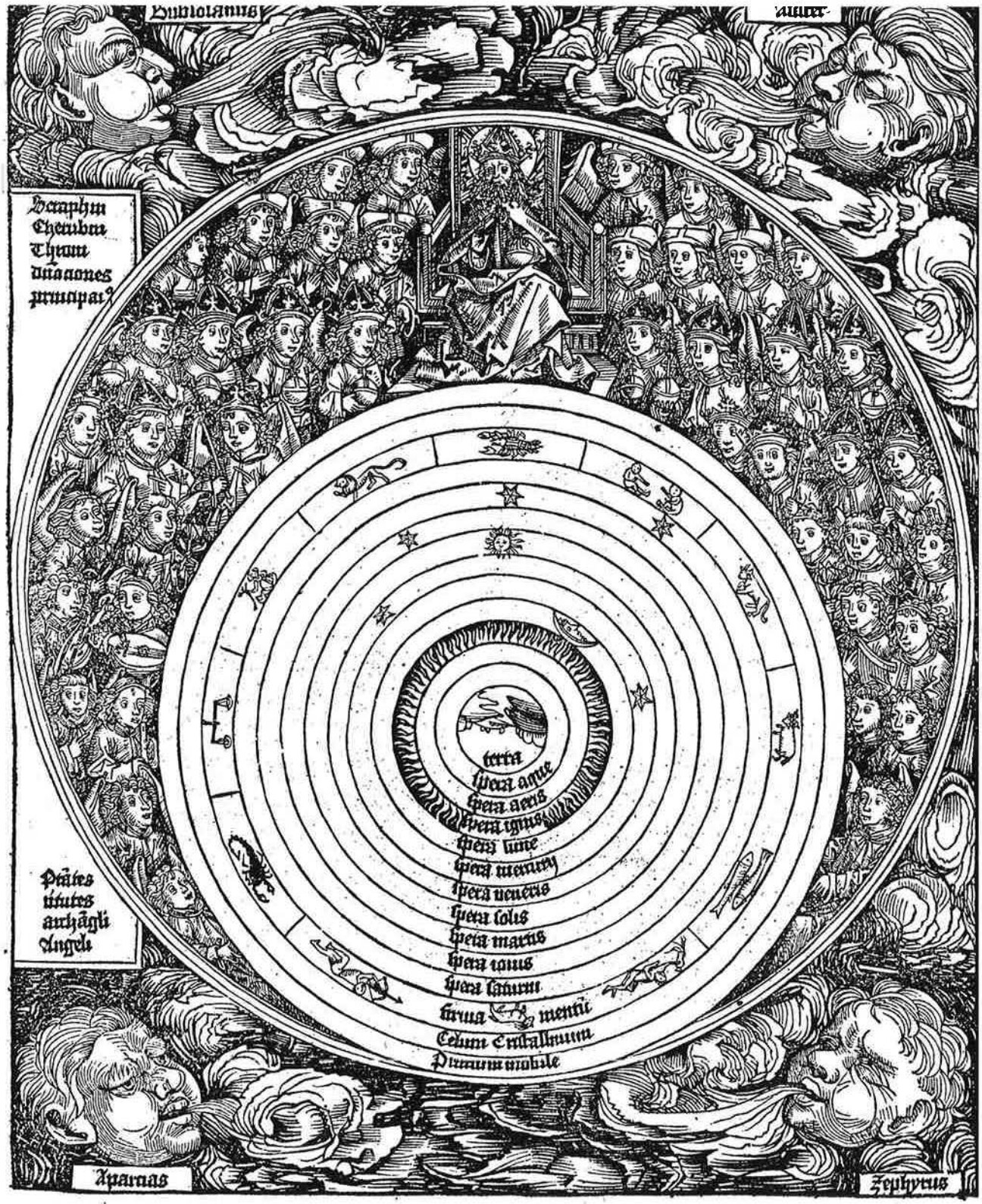
Bubiolanus
auster
Seraphim
Cherubim
Thronu
dominationes
principatus
Potestates
virtutes
archangli
Angeli
terra
spera aque
spera aeris
spera ignis
spera lune
spera mercurij
spera veneris
spera solis
spera martis
spera iouis
spera saturni
firma mentis
Celum Cristallinum
Primum mobile
Aparcias
Zephyrus

BORGEN, TIDEN OCH KOSMOS

av DICK HARRISON

GLIMMINGEHUS byggdes i ett hastigt växande Europa. Sju år tidigare hade Columbus upptäckt Amerika. Ett år tidigare hade Vasco da Gama nått fram till Indien. Runt om hörnet väntade Copernicus och Luther på att sprida sina idéer över kontinenten. Det gamla medeltida Europa stod inför en geografisk och kosmologisk revolution av sällan skådat slag.

Och ändå vilar det något omisskännligt medeltida över Glimmingehus. Ta bara det faktum att denna väldiga borg byggdes av en adelsman, inte av en konung. Den nya tid som var på väg att inträda, den som historiker numera benämner den tidigmoderna tiden, präglades mer än något annat av statsmaktens expansion. De gamla adelsborgarna ersattes av kungliga bastioner. Adelsmännen kuvades, drogs in under staten och förhindrades att som under 1400-talet leka småkungar medelst sjörövarflottor och bondeuppbåd. De adliga slott som byggdes under den tidigmoderna tiden skulle vara bekväma skrytpalats snarare än ointagliga befästningar.

För herren till Glimmingehus, Jens Holgersen, var det emellertid ännu medeltid. Han byggde både för försvar och för bekvämlighet, och han byggde i en nordisk föreställningsvärld som ännu inte hade expanderat utöver de ramar förfäderna funnit nog så tillräckliga. För Jens Holgersen existerade inte Amerika. Ett väldigt mörker av *terra incognita* utbredde sig västerut i Atlanten, österut från Ryssland och söderut från Medelhavet. Om Jens Holgersen någonsin funderade över universum – och det gjorde han säkert – så föreställde han sig världsalltet som en finit storhet bestående av en serie planetsfärer, alla omsvepta av en barriär av fixstjärnor som i sin tur omgavs av Guds majestät. Han såg sig själv, sin karriär och sin byggnation i ljuset av planeter, stjärnor och självaste Gud Fader.

Astrologen, italienskt träsnitt från 1500-talet, ur en folklig almanacka.

Motstående sida: Universums uppbyggnad, träsnitt ur Hartman Schedels *Liber chronicarum* 1493.

ASTRONOMISK LITTERATUR I TOPPKLASS

Någon invänder måhända att en barbar som Jens Holgersen knappast hade tillräckliga intellektuella kunskaper för att kunna spekulera om himlavalvet. Men det vore fel att undervärdera de medeltida nordbornas insikter i såväl vetenskapliga som pseu-

dovetenskapliga ting, inklusive de kunskaper – eller förmenta dylika – som rörde kosmos. Under medeltidens lopp trängde astronomiska rön från söder gradvis in i de nordiska länderna – först till Danmark, eftersom danskarna hade närmast till kontinenten. Även i den västnordiska prosalitteraturen finns det flera tydliga exempel på detta från 1200- och 1300-talen. Redan i slutet av 1200-talet uppstod i Danmark en latinskspråklig astronomisk litteratur av dåtida europeisk toppklass.

Det första stora skandinaviska lärosätet för astronomiska studier var katedralskolan i Roskilde. År 1274 utfördes här dagliga observationer av solens middagshöjd, för att med dessa som utgångspunkt kunna fastställa dagens exakta längd. Redan något decennium senare framträdde Danmarks främste astronom under medeltiden, Peder Nattergal, som på kontinenten gick under benämningar som Petrus Philomena de Dacia och Petrus Danus. Liksom andra medlemmar av dåtidens västeuropeiska intellektuella elit vandrade han från lärosäte till lärosäte – vi har belägg för att han under perioder var bosatt i Bologna och Paris. Allt som allt efterlämnade han omkring 15 arbeten, vilka har bevarats i inte färre än 200 handskrifter.

Om vi flyttar oss fram i tiden till Glimmingehus' sekel möter vi även där ett antal betydelsefulla danska astronomer, må vara att de inte kan mäta sig med Peder Nattergal. Den man som i latinska källor är känd som Johannes Simonis de Selandia (Jens Simonsen från Själland) var liksom sin föregångare välkänd på kontinenten – på 1410-talet var han bosatt i Vienne. I mitten av 1450-talet skrev en dominikanbroder i Lund kallad Nicolaus de Dacia (Niels från Danmark) ett omfångsrikt verk i tre böcker betitlat *Libri tres anaglypharum*, som spänner över en mängd ämnen – såväl strikt teoretisk astronomi som astrologiska synpunkter på medicinvetenskapen.

Med tanke på att dessa bevarade verk säkerligen endast utgör toppen av det isberg som en gång existerade, så kan vi lugnt dra slutsatsen att det fanns gott om människor som var bevandrade i ämnet astronomi i det senmedeltida Danmark. Detta innebär automatiskt att det även fanns åtskilligt astrologiskt kunnande i landet. Praktiskt taget alla medeltida astronomer var nämligen också astrologer. Gränsen mellan de båda disciplinerna var hårfin; redan den store 600-talsencyklopedisten Isidorus av Sevilla hade haft svårt att skilja dem åt.

Förvisso var astrologi en inte helt och hållet rumsren syssla, åtminstone inte om vi håller oss till vad de kristna dogmerna har att säga. De senantika kyrkofäderna hade varit fullständigt eniga med varandra – och med moderna vetenskapsmän – om att horoskop, spådomsförutsägelser, stjärntydning och annat hokuspokus var att beteckna som okristen galenskap. Redan under tidig medeltid, från 500-talet till

900-talet, hade emellertid astrologin steg för steg inlemmats i den kristna kulturen – liksom den även inlemmades i den muslimska. Processen är inte helt lätt att följa, men grunddragen är kända.

Vissa typer av förbjuden magi kom under tidig medeltid att uppfattas som mer farlig än andra. I förlängningen ledde detta till att de mindre farliga magiska bruken inte bara accepterades, utan även började rekommenderas som kristna vapen i kampen mot hedendomen. Jämfört med andra faror var astrologi just ett sådant lindrigt hot. De som studerade planeter och stjärnor försökte ju i allmänhet inte åkalla någon förbjuden gudom i avsikt att döda grannens boskap eller hitta på annat explicit okristet elände. Dessutom var det enkelt att finna företeelser i såväl världsliga som kyrkliga skrifter som påminde om astrologi. Det var exempelvis allmänt accepterat att månen var en viktig "planet", som låg närmare jorden än övriga himlakroppar. Följaktligen borde månen ha viss betydelse för jordiska företeelser, såsom fruktbarhet. Man hade också sedan länge tagit för givet att viktiga händelser var länkade till järtecken, såsom kometer och stjärnfall. Allt detta var självklarheter såväl för antikens förkristna författare som för de tidigmedeltida teologerna. Slutligen var astrologi en tankekrävande hobby, vilken inbjöd till intensiv spekulation och asketisk möda. Förutsatt att det skedde med ett kristet syfte kunde astrologiska studier därmed medverka till att befria själen från det jordiska. Astrologi kunde, *mutatis mutandis*, bli ett led i det kristna sökandet.

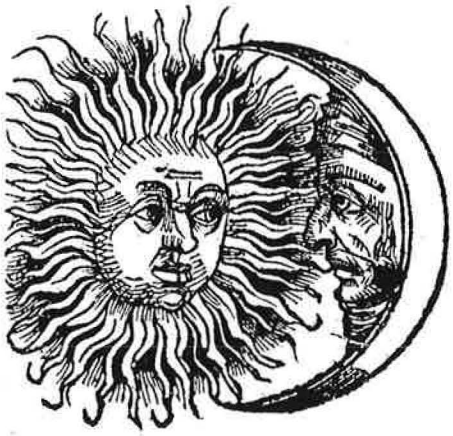

Solen och månen, träsnitt ur Hartman Schedels *Liber chronicarum* 1493.

Med detta i baktanke är det inte förvånande att finna en omfattande astrologisk bildning i det senmedeltida Danmark. Situationen var likartad i de flesta länder – astrologiska spekulationer var inte något man behövde dölja. Marknaden för förutsägelser och horoskop var stor, i all synnerhet bland de mäktiga herrar som likt Jens Holgersen hade gott om pengar och en spännande karriär att bevaka.

Som exempel på astrologins popularitet i Danmark kan nämnas att Peder Nattergals lilla skrift *Tabula lune* ("Måntavlan"), vanligtvis kallad *Tabula medicorum* ("Läkarnas tavla"), har bevarats i så många som 70 handskrifter. Med hjälp av denna skrift kunde man lätt beräkna månens position i förhållande till zodiakens teckenvärld (djurkretsen), något som kom till god användning inte minst bland astrologiskt intresserade läkare under senmedeltiden. En känd dansk läkare, som även var verksam som astrolog, var Lyder Reventlow (f. ca 1475, d. 1549), samtida med Glimmingehus' förste herre.

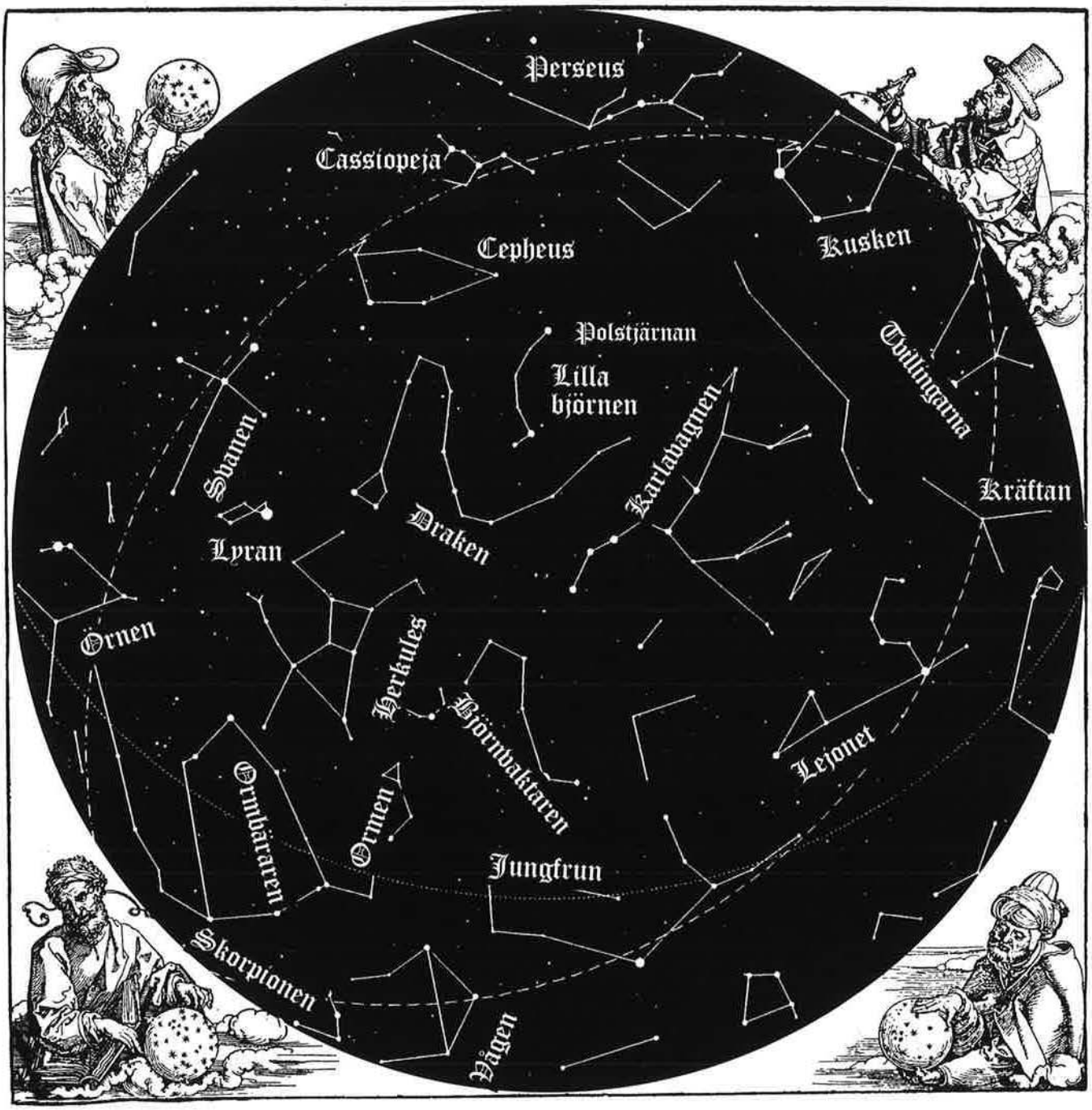

Stjärnhimlen, konstellationen från Lunds horisont kvällen den 2 maj 1499. Framtagen av Eva Mezey, Institutionen för astronomi, Lunds universitet.

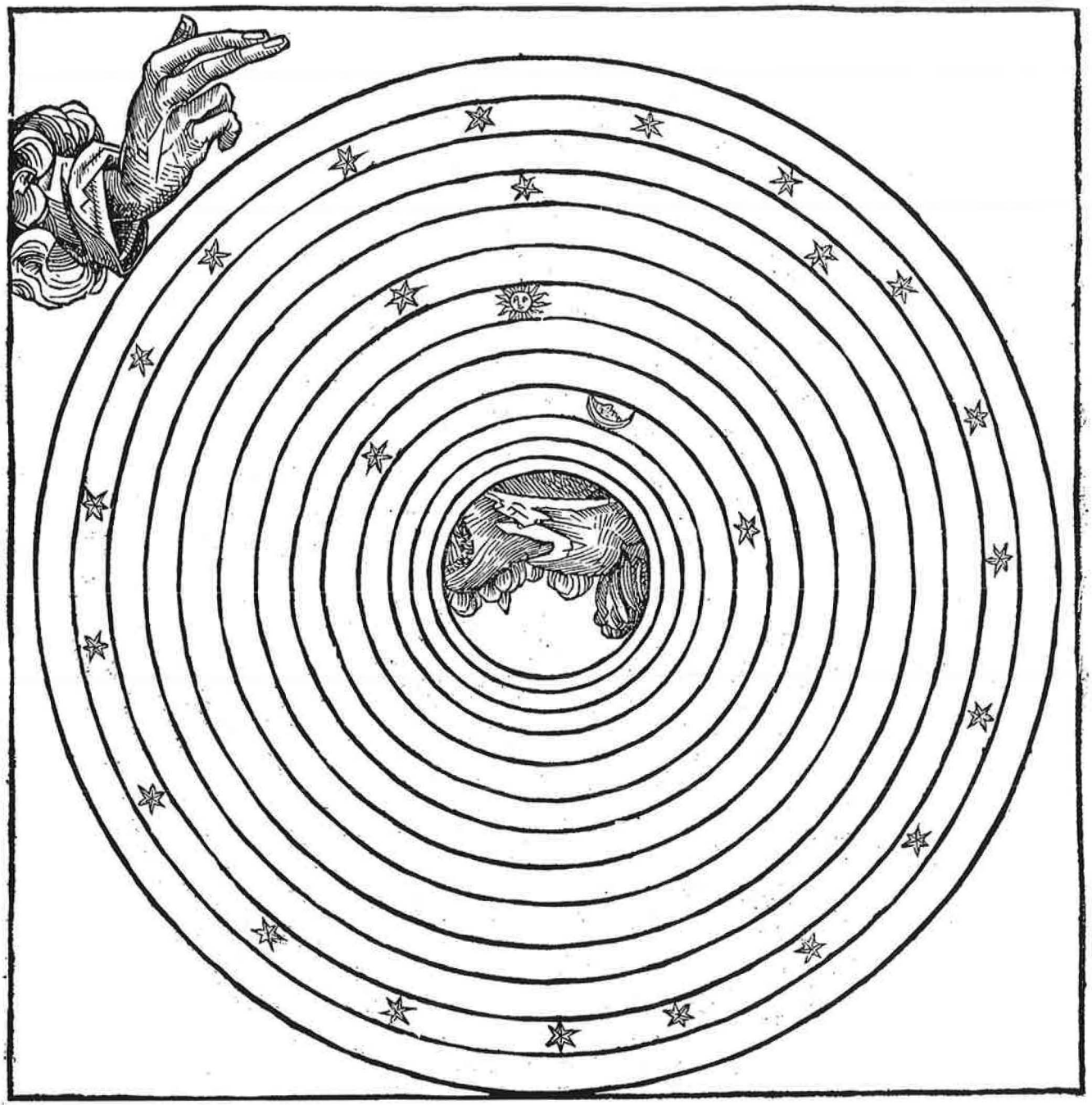

Stjärnorna skapas, träsnitt ur Hartman Schedels *Liber chronicarum* 1493.

De konkreta astrologiska spekulationerna kunde ta sig flera uttryck. Det i våra dagar mest kända uttrycket är horoskopet, ett försök att åstadkomma en schematisk framställning av himlens utseende i ett givet ögonblick – i synnerhet någons eller något födelsetimme. Man ville se "konstellationen", det vill säga exakt hur stjärnorna och planeterna var placerade i förhållande till varandra. Med hjälp av dessa kunskaper trodde man sig kunna mäta det inflytande himlakropparna hade enligt astrologin. På så sätt kunde man, resonerade astrologerna, förutsäga framtiden för den person eller den företeelse vars livslopp inletts på timmen ifråga. Omvänt kunde man bruka horoskop till att planera viktiga ting – såsom anläggandet av en borg eller undertecknandet av ett avtal – till en viss, av stjärnorna och planeterna gynnad, tidpunkt.

En med horoskopen besläktad företeelse brukar benämnas *prognostica*, av ett grekiskt ord som betyder "förutsägelse" och "varsel". De astrologer som ställde dylika "prognoser" var mer intresserade av att ge allmänna förutsägelser om en bestämd tidsperiod än att tillhandahålla specialdesignade horoskop för enskilda individer. De mest kända prognostica sattes upp med utgångspunkt i tabeller och listor, som cirkulerade i hela den kristet-judiskt-muslimska kultursfären. Det fanns emellertid en betydande skillnad mellan dessa lärda prognoser och de mer folkliga prognostica som ställdes av lekmän utan djupare insikter i astrologi. Lekmannaprognostica hade ett konkret, jordnära syfte och riktade sig till såväl herremän som bönder. De uttalade sig exempelvis om vad som skulle ske om vissa dagar på året utmärkte sig på speciella sätt. Man var särskilt intresserad av att ställa prognoser utifrån månens vandring genom zodiaken och med utgångspunkt i månens ålder (lat. *lunaria*). Under följande sekler visade sig denna lekmannatradition synnerligen livskraftig i form av den vardagsvisdom som trycktes i Bondepraktikan. Denna skrift publicerades första gången i Tyskland år 1508, utvidgades genom tillägg och importerades sedermera till Norden, tidigast i en dansk översättning 1597.

När Glimmingehus anlades fanns det alltså en mångfasetterad astrologisk tradition i Danmark, allt från lärda astronomiska studier till väderförutsägelser på bondenivå. Vissa företeelser var dock gemensamma för de flesta självutnämnda profeter, såsom tron på månens betydelse och tron på vikten av att beakta zodiakens tecken. Man var noga med att studera "månens lopp genom de tolv tecknen" (lat. *cursus lunae per duodecim signa*). Om månen stod på ett farligt ställe i djurkretsen, så

skulle man avhålla sig från viktiga handlingar. Om månen var gynnsam, så skulle man ta tillfället i akt!

Enligt egen utsago lade Jens Holgersen första stenen i grundvalen till Glimmingehus dagen efter Sankta Valborgs dag, det vill säga den 2 maj, i Herrens år 1499. Undersökningar av hur himlavalvet tedde sig från jorden just denna dag visar att månen var den enda tydligt synliga "planeten" med en visualitet på 95,5 procent – på väg mot fullmåne. Enligt den lekmannaprognostiska visdom som några år senare skulle vidarebefordras till Bondepraktikan var detta allt annat än oväsentligt. För den som ämnade inleda såväl byggnationer till lands som byggnationer i vatten var den tilltagande "månens stund" en god tid. Planeten Luna (månen) troddes ha gynnsam inverkan på just dessa typer av verksamheter. Till saken hör att Glimmingehus anlades på en plats som tidigare legat under vatten, men som genom kanalisering torrlagts till en holme. Att anlägga en borg i fullmånetid var detsamma som att skydda en sådan borg inför framtiden, att försäkra sig om att den skulle förbli beständig. Därtill kommer att den 2 maj föll inom Oxens stjärntecken, vilket ansågs vara lämpligt för byggnationer.

Glimmingehus var ett veritabelt praktbygge, ett av sin tids mäktigaste monument i hela Norden. Det byggdes för att stå emot tidens tand, och den som var ansvarig lät slå mynt av sin bravad på ett sätt som är ovanligt i de gamla nordiska befästningarnas och slottens historia. Enbart det faktum att vi faktiskt känner till exakt byggnadsdatum är unikt. Jens Holgersen var medveten om vad han gjorde. Han lade sig vinn om att också samtid och eftervärld skulle kunna se och lära. Den 2 maj 1499, när stjärnorna och planeterna var som allra mest gynnsamma, mätte han ut sin egen lilla del av universum i Österlen.

FÖR IDÉ OCH RESEARCH
RÖRANDE KONSTELLATIONEN DEN GIVNA DAGEN
OCH BONDEPRAKTIKANS RÅD
SVARAR ARKEOLOG MARIA ANDERSSON.

BYGGET

av GUNILLA GARDELIN

ETT BYGGE av Glimmingehus' dimensioner kräver resurser av flera slag. Bland annat behövs byggnadsteknisk kunskap, arbetskraft och byggnadsmaterial. En person som hade tillgång till allt detta var Jens Holgersen. Under sin tid som länsherre i Visby från 1487 hade han möjlighet att forsla hem en stor mängd sten från ruinerna där (Lars Berggren redogör utförligt för dessa förhållanden s. 61ff).

Den stora mängden byggnadssten som ingår i borgens tjocka murar består emellertid av sten från trakten. Det har sagts att den skall vara hämtad från Gisslehallar, cirka fem kilometer från borgen. Domkyrkoarkitekten Carl Georg Brunius, som i mitten på 1800-talet kom att intressera sig för Glimmingehus, skriver: "Stränderna vid Cimbritshamn, bestående af en hvitglänsande finkornig och ganska hård öfvergångssandsten, utgrena sig i vidsträckta höjder med mer eller mindre mäktiga lager, som med lätthet bryta sig i temligen skarpkantiga och regelbundna stycken, hvilka äro mycket passande för fasta murverk".[1]

Dessa ganska regelbundna stenblock är synliga i det fasta husets murverk. Brytningen av stenen utfördes av särskilda stenbrytare och den forslades troligen till Glimmingehus av de bönder som var skyldiga att göra dagsverken åt Jens Holgersen. Transporterna skedde med hjälp av kärror och dragare.

Bakom byggandet fanns en organisation av människor som på ett eller annat sätt påverkade processen. Organisationen präglades av samarbete mellan byggherre, arkitekt/murmästare och hantverkare av olika slag. Arkitektens och murmästarens roll verkar ibland sammanfalla, och det går inte alltid att skilja dessa yrkeskategorier åt. Det är inte alldeles klart vem som hade huvudansvaret på Glimmingehus, men ett förslag är Adam van Düren, som dessförinnan arbetade med färdigställandet av Linköpings domkyrkas kor. Senare var han, som Thomas Rydén närmare beskriver, verksam vid Lunds domkyrka. Hur som helst står det klart att grundplanen lades ut i sin helhet från början.[2]

När ett hus skulle byggas startade man med att lägga ut grundplanen i full skala direkt på marken. Därefter grävdes diken vari grundstenarna placerades. I fal-

Sydvästra hörnet av Glimmingehus. Observera skiftet med större stenar i nivå med avträdets konsoler. Så långt hann man mura under första etappen. Foto Rolf Salomonsson 1996.

let Glimmingehus fanns redan en byggnad på platsen och delar av den gamla grunden har utnyttjats.[3] När den nya grunden var lagd kunde arbetet med dagermurarna påbörjas. Många hantverkare var inblandade i processen, och en av sysslorna var att tillverka kalkbruk. Det arbetet utfördes av en kalkrörare som blandade kalk, sand och vatten. Kalkbruket bars sedan upp på byggnadsställningarna av hantlangare. Vid en grävningsundersökning intill Glimmingehus återfanns spår av en lättare träbyggnad med ett kalkstensgolv. På golvet låg ett kalkbrukslager och byggnaden kan därför tolkas som en kalkberedningsplats.[4] Bruket bereddes efterhand som murverket sköt i höjden. Murarna arbetade i lag och passade in stenarna i ganska regelbundna skift. Eftersom murverket i Glimmingehus är mycket tjockt, upp till tvåochenhalv meter, krävdes att männen stod på båda sidorna om väggen och arbetade.

Byggnadstiden varierade förstås, men det var inte ovanligt att arbetet löpte under flera år. En orsak till att det tog lång tid var att murningsarbetet endast kunde ske under den frostfria delen av året. Under vintern skyddade man murarna med halm eller mossa. Vi kan se detta på samtida bilder, och det bekräftas ytterligare av en undersökning av 1300-talstornet på Kalø slott i Danmark, där halm återfanns i en horisontal fog.[5] De olika byggnadsetapperna kan urskiljas i Glimmingehus' murverk om man studerar man detta närmare.

MURVERKETS HISTORIA

För att förstå hur byggnadsarbetet förlöpt måste ett ingående studium av murverket göras. Skarvar och skevheter i murverket, stenstorleken m.m. kan berätta om uppehåll i byggnadsarbetet. Dessa ledtrådar kan sedan ligga till grund för en tolkning av händelseförloppet.

I Glimmingehus' murverk löper ett band av stora stenar runt fasaderna, ungefär i höjd med huvudingångens överkant. Detta innebär att man i en första etapp hann färdigställa källarvåningens fyra rum. Ett ytterligare argument för detta är att murverken binder i varandra, eller, med andra ord, att de ligger i förband. Alla rum har valv, utom det största rummet som har ett plant trätak. När valven skulle slås byggde timmermännen först träformar varpå stenvalven murades. När kalken bränt kunde träformarna försiktigt tagas bort. Spåren av träformarna kan än i dag ses i källarvåningens valv. Spårens syns som avtryck i det brett utstrukna kalkbruket.

Nästa etapp i byggnadsprocessen bestod i att delar av murarna över källarutrymmena byggdes på. Några av rummen fick valv av sten. Under den här byggnads-

etappen sattes fönsteromfattningarna in felvända. Uppenbarligen visste inte den ansvarige för byggnadsarbetet under denna säsong hur fönsteromfattningarna skulle sättas in i murverket.

I följande etapp sattes fönstren in på rätt sätt i murverket, vilket gör det troligt att en annan byggmästare tagit över ansvaret. En förändring i valet av byggnadsmaterial i valven skedde också: de byggdes nu i tegel. Hela första våningsplanet byggdes färdigt under denna säsong. Ett av rummen försågs med en karnap, dvs. en mindre utskjutande byggnadsdel, som säkerligen använts som *privet*, eller avträde.

Under nästa arbetssäsong sköt murarna ytterligare i höjden, och två mindre rum fick valv av tegel, medan ett större rum fick ett plant innertak av trä. Detta stora rum, den s.k. Riddarsalen som troligen använts som en festsal, har också haft ett avträdeskarnap.

I den sista byggnadsetappen tillfogades ytterligare en våning bestående av ett enda stort rum, som skulle användas som skytteloft. Därefter tillkom trappgavlarna i kalksten samt yttertaket.

När ett murverk byggs upp på höjden krävs byggnadsställningar för murarbetarna att stå på. Byggnadsställningarnas placering kan ibland utläsas i murverket i form av små hål, där ställningen fästs in i murverket. Ibland har emellertid hålen fyllts igen med småsten och bruk och kan vara svåra att identifiera. I källarvåningens väggar på Glimmingehus kan man se små runda bomhål.

Även i Glimmingehus' fasader finns stora bomhål placerade i murverkets övre och mellersta våningsplan. Genom de överst belägna bomhålen har troligen en skyttegång av trä kunnat skjutas ut.[6] Detta betyder att hålen inte är bomhål i egentlig mening, utan att de tillkommit för att bära en mera permanent träkonstruktion. Även de längre ner belägna hålen kan ha burit en träkonstruktion; de är placerade med jämna mellanrum runt hela borgen. Man har förmodligen haft en balkong på detta våningsplan.

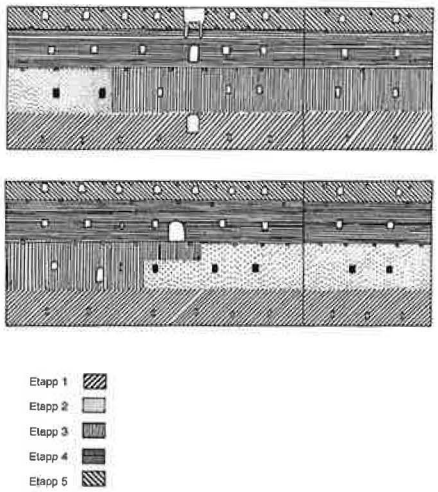

Fasaderna med de olika byggnadsetapperna markerade. Överst norra och västra fasaderna, därunder södra och östra fasaderna. Teckning Gunilla Gardelin.

Motstående sida:
Kalkbruket hissas upp. Detalj ur sydtysk frälsningsspegel från mitten av 1400-talet.

FÖRÄNDRINGAR I MURVERKEN

Det som gör Glimmingehus unikt är att huset genomgått så få förändringar sedan byggnadstiden, men några justeringar har i alla fall gjorts.

I Riddarsalen finns runt väggarna flera lister bestående av bruk och tegelbrockor. Dessa har konstruerats tillsammans med det lager av bruk som täcker väggarna. Mot listerna har det stått stolpar, som gett avtryck i bruket. Stolparna har delat in den

Fönster på norrfasaden, första våningen. Omfattning av gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

stora salen i flera mindre enheter. I den ena änden av våningen finns också en rikt utsmyckad spis, som värmt upp lokalen. Om rummet från början varit avdelat blir spisens placering ofunktionell. Rumsindelningen har därför troligen tillkommit en tid efter borgens uppförande. De små rummen kan då ha använts som förvaringsutrymmen.

Flera rum som tolkats som bostadsutrymmen har putsade väggar och tak. I några rum kan flera putsskikt iakttagas, vilket tyder på att rummen kan ha använts som bostad vid flera tillfällen. Kammaren i husets tredje våning har emellertid aldrig varit putsad, vilket gör det mindre troligt att den brukats för bostadsändamål.

I skytteloftet kan några förändringar noteras. Den ena skorstensstocken har delvis raserats. Skorstenen, som är uppbyggd i tegel, är helt införlivad i stenmurverket och har två rökkanaler. Den skorsten som löpt i mitten av huset är kapad strax under 3:e våningen. Dessa ingrepp kan ha skett i juni 1676, då Johan Hintzke hade som uppdrag av svenska kungamakten att riva borgen eller att åtminstone göra den obrukbar som fortifikation; han blev hindrad av danska flottans ankomst. Taket måste emellertid ha reparerats snart därefter då inga stora skador på murarna kan konstateras. Dendrokronologiska prover visar att träbjälkarna i takstolen härrör från 1397-1499 och 1712-1717 och i Riddarsalen från 1717-1720. Detta betyder att reparationerna utfördes under 1700-talet. Att några bjälkar daterats till tiden före borgens uppförande tyder på att de återanvänts; de skulle kunna vara tagna från det äldre huset på platsen.

De båda karnaperna har förmodligen rivits och öppningarna i murverket igenmurats när byggnaden började användas som magasin. Likaså har den större öppningen i fasadens tredje våning mot gården delvis igenmurats.

Tidigare dörröppningar ned till källarutrymmena – som dokumenteras av fotografier från seklets början – har igensatts, men är i källarvåningens interiör lätta att identifiera. Trappan som leder ner till ett av källarrummen har rekonstruerats med svart komstadkalksten, och den nisch som funnits i västra fasaden har murats igen. Dessa och andra arbeten företogs vid den omfattande restaureringen 1925-28 (jfr Edström).

Efter de stora restaureringarna har mindre arbeten utförts, t.ex. har flera fönster med finbearbetade stenomfattningar lagats med bruk. År 1957 skedde omfogningsarbeten på murverket exteriört. Även under 1970-talet genomfördes mindre reparationsarbeten, och 1982 omfogades hela murverket. Under 1998 bytte man ut delar av husets takstol.

Glimmingehus, del av fasaden mot borggården. Foto från 1900-talets början. ATA, Stockholm.

Fönsteromfattning i gotisk form, av gotländsk kalksten. Sydfasaden. Genom detta fönster leds ljuset in i trapphuset. Foto Lars Berggren 1997.

BROTTSPLATS GOTLAND

av LARS BERGGREN

En ÖVERSLAGSBERÄKNING ger vid handen att Glimmingehus är byggt av omkring sex till sju tusen ton sten, murbruk och tegel. Den stora massan sten i murarna är av mer eller mindre lokal skånsk härkomst: sandsten av hardebergatyp i murarna och komstadkalksten från Ystadstrakten i bl.a. gavelröstena. Men hörnkedjor, kolonner, trappor, fönsteromfattningar och en rad andra detaljer – tillsammans omkring 250 ton – kommer från Gotland.[1] Med tanke på avståndet är det en högst aktningsvärd vikt att flytta, även med vår tids mått mätt, och man kan fråga sig varför Jens Holgersen gjorde sig omaket att frakta all denna sten över Östersjön. Det finns flera svar på den frågan, till exempel att den gotländska stenen helt enkelt kunde bearbetas till de former byggherren önskade – något som knappast var fallet med vare sig stenen från Hardeberga, som var alltför hård och spröd, eller den från Komstad, som endast kunde brytas i ganska tunna skivor. Men låt oss först fundera litet över hur besvärligt och kostsamt företaget egentligen var.

De flesta av oss är vana att tänka på medeltidens och den tidiga renässansens Nordeuropeiska handel och transporter i termer av relativt lätta varor i ganska små kvantiteter, som pälsverk, kläde och diverse andra lyxartiklar. Men faktum är att handeln med riktigt tungt och skrymmande gods i stora volymer och över långa distanser tog sin början redan kring sekelskiftet 1200 och sedan expanderade snabbt under de följande seklen. Varor som järn, timmer, salt, sill, spannmål och öl producerades och transporterades i en omfattning som idag kan te sig häpnadsväckande. Ett par exempel: i Skanör-Falsterbo producerade man på 1490-talet fortfarande kring 60,000 tunnor saltad sill årligen – och då hade marknaden ändå varit på stadig nergång i mer än ett sekel. I Hamburg bryggdes under 1300-talet i genomsnitt 24 miljoner liter öl per år, och i slutet av nästa århundrade hade den siffran stigit till drygt 37 miljoner – och Hamburg var då bara en av många ölproducerande städer i Nordtyskland.[2] Nästan allt gick på export, mest till Flandern men även till exempelvis Sverige, Norge och Danmark. Om vilka kvantiteter det här kunde röra sig får man en uppfattning genom notisen att inte mindre än 7000 liter öl införskaffades till det berömda bröllopet på Bollerup 1502 (jfr Jespersen, s. 41f.).

Att sten och stenprodukter också ingick i detta vidsträckta handelssystem har man haft klart för sig länge, men det är först under senare år som man börjat inse vilka volymer det handlade om. I Östersjöregionen blev Gotland det utan konkurrens mest betydande stenindustriella centret. Produktionen där var säkert lika stor, kanske till och med större, än den i berömda europeiska centra som Caen, Namur och Andernach.[3] Den grundläggande förutsättningen var öns rikliga tillgång på sand- och kalkstenar som lämpade sig för en rad olika ändamål. Tillsammans med positionen som Östersjöhandelns viktigaste handelsknutpunkt, gjorde detta Gotland till en lätt tillgänglig och förhållandevis billig leverantör av sten till alla länderna runt Östersjön. Från början av 1200-talet till åtminstone slutet av 1300-talet, dvs. under minst två århundraden, dominerade man marknaden. Därefter tycks produktionen av mera avancerade produkter, som dopfuntar, kolonner och kapitäl, i det närmaste

Västgaveln, detalj av hörnkedja i gotländsk kalksten.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

ha upphört.[4] Från och med 1400-talet handlar det nästan uteslutande om gravhällar och golvplattor, för att inte tala om bränd och obränd kalksten för tillverkning av murbruk. Det är svårt att uppskatta den gotländska stenexportens totala volym, men när bygget av Glimmingehus startade hade hundratusentals, kanske miljontals ton sten redan lämnat ön – en stor del med destination Skåne. Bland de tidigaste exemplen kan nämnas några kyrkoportaler i Ystadstrakten som dateras till slutet av 1100-talet.[5] Gotländska gravhällar, dopfuntar och diverse byggnadsdetaljer i romansk och gotisk stil finns i var och varannan skånsk kyrka. Den häll som lades över Jens Holgersens egna föräldrar i Vallby kyrka är ett relativt sent exempel på sådant importgods (se bild s. 67).

Att transportera tunga stenföremål över land och att lasta dem på skepp var de dyra och svåra momenten i hanteringen. Men när dopfunten, gravhällen, fönsteromfattningen, det råhuggna blocket, eller vad det nu var som skulle fraktas, väl var på plats i skeppet spelade vikt och avstånd inte längre någon större roll. Inte ens ifråga om mycket tunga föremål fanns det egentligen några allvarliga tekniska hinder, vilket om inte annat visas av att man redan under 1200- och 1300-talen fraktade gravhällar med en vikt på drygt 20 ton från Gotland till exempelvis Lübeck och Bergen. Normalstora handelsskepp kunde på 1400-talet lasta åtminstone femtio ton, och betydligt mindre farkoster kunde utan svårighet transportera stenföremål på mellan fem och tio ton. Långa och tunga transporter till sjöss var således inget tekniskt problem, knappast heller särskilt kostsamma för en man i Jens Holgersens ställning; som länsman på Gotland kunde han sannolikt ganska fritt disponera över en mindre flotta av olika fartyg. Kom han dessutom över den gotländska stenen billigt, eller helt enkelt rövade den från befintliga byggnader, behöver den inte ha kostat honom särskilt mycket mer per viktenhet än den sten som bröts för bygget i Glimmingehus' närhet.

Stenhuggare i arbete.
Detalj av bokmålning från 1400-talet.

RECYCLING

Det råder ingen tvekan om att det mesta av det gotländska stenmaterialet i borgen är återanvänt, dvs. härstammar från en eller flera äldre byggnader (jfr Gardelin). Några av delarna skulle här t.o.m. kunna vara använda inte bara för andra utan för tredje gången. Men bortsett från att stenen är bruten på Gotland vet vi ingenting säkert om ursprunget. Den enklaste hypotesen är naturligtvis att de ingått i den byggnad som föregick Glimminghus och som troligen revs i samband med att den

Romansk bas (eller kapitäl), använd som valvanfang i Borgstugan. Gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

Romanskt kapitäl, använt som valvanfang i Frustugan. Gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

Återanvänd kolonn med romanskt kapitäl i Borgstugan. Gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

nuvarande konstruktionen påbörjades (se Ödman). En hel del av murarnas fyllnadsmaterial härstammar troligen därifrån. Med tanke på Holgersens position på Gotland under den aktuella tidsperioden, förefaller det ändå troligare att det var han som införskaffade dessa delar till den nuvarande byggnaden.

Man kan tänka sig flera olika skäl till detta återbruk. För det första måste det, som vi redan varit inne på, ha varit ekonomiskt. Att använda redan färdiga byggnadsdelar sparade byggherren både tid och pengar, och f.ö. var goda stenhuggare vid den här tiden en bristvara, såväl på Gotland som i Skåne. För det andra kan de ålderdomliga detaljerna ha tjänat till att höja byggnadens och byggherrens status genom att ge ättegården en air av stabilitet och kontinuitet. Kanske kan man också tänka sig sentimentala bevekelsegrunder, även om sådana knappast är vad man i första hand förknippar med en skoningslös pirat och beryktad bondeplågare. Men visst skulle det ha kunnat handla om ett slags souvenirer.

Hur som helst var det nog inte särskilt svårt att komma över byggnadsdetaljerna. Gotland befann sig i slutet av 1400-talet i en djup lågkonjunktur, ekonomiskt, kulturellt och stenindustriellt. Den stora strömmen av handelsvaror tog nu andra vägar, kyrkobyggandet hade upphört både på landsbygden och i Visby, stenmästare i klass med dem från tidigare sekel fanns inte längre – och stenexporten nådde såväl volymmässigt som kvalitativt ett lågvattenmärke. Skriftliga källor från tiden talar om övergivna kyrkliga byggnader, som således fritt eller till en billig penning kunde plundras på användbar sten. Många av Glimmingehus' äldre arkitekturdetaljer kan också mycket väl tänkas komma från en sådan kontext. Borgstugans valvanfanger (återanvända kolonnbaser och kapitäl), kolonnerna i samma rum, liksom valvanfanger och den ståtliga dörromfattningen i Frustugan, för alla tankarna till 1200-talets kyrkliga arkitektur. Samma typ av kapitäl återfinns bl.a. i Mariakyrkan i Visby, och omfattningar liknande Frustugans finns i flera gotländska kyrkor. Motsvarande gäller för de två små spetsbågiga fönstren i trapphuset och de tre oktogonala stenplattor som finns inpassade på olika ställen i borgen, ett som bord i borgstugans mittpelare, de två övriga i Frustugans nisch respektive fönstersmyg (den s.k. Kämpestenen). Dessa plattor kan från början ha varit något slags bordsskivor, men de kan lika gärna ha haft helt andra funktioner, till exempel som podier för olika kyrkliga inventarier som dopfunt, sakramentshus eller påskljusstake.

Det måste dock påpekas, att inte någon av de återanvända byggnadsdetaljerna entydigt kan knytas till en kyrklig miljö. Liksom resten av den stora massan av gotländsk sten – ingångsportalen, trappstenarna, fönsteromfattningarna, golvplattorna i

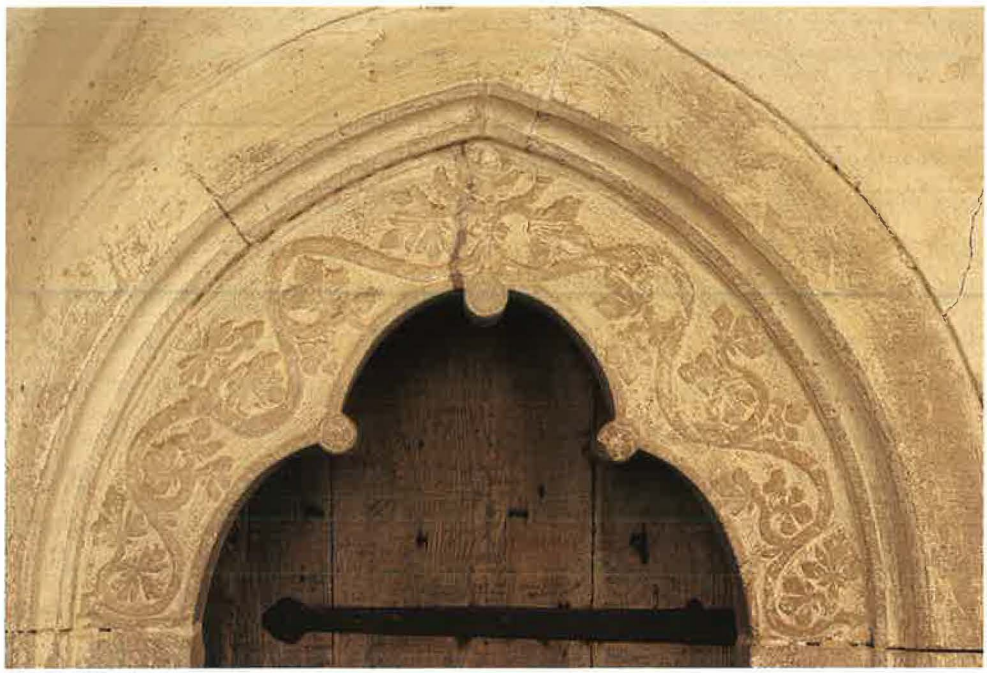

flera av rummen och blocken i de mäktiga hörnkedjorna – kan de ha ingått i flera olika typer av byggnader, profana såväl som andliga. Ett i diskussionen återkommande förslag till möjlig brottsplats är Visborg. Det kan inte motsägas eftersom fästningen nu bokstavligen är helt utraderad, men av det faktum att Holgersen residerade i fästningen följer knappast med nödvändighet att han också plundrade den. Ett alternativ som inte bör uteslutas är att han helt enkelt monterade ned ett av de större köpmannahusen i Visby, kasserade murarnas fyllnadssten, behöll de viktigaste konstruktiva och ornamentala komponenterna – och på så vis skaffade sig en byggsats som sedan kunde fogas samman igen på den skånska slätten. Råsten till murarna kunde brytas i närheten av byggplatsen och arbetskraft fanns tillgänglig i form av dagsverkspliktiga bönder. Vad som ytterligare behövdes var emellertid en kunnig byggmästare. Den som oftast figurerar i den rollen är Adam van Düren, men som föreslagits kan också en eller flera gotlänningar ha engagerats i företaget (jfr Andersson s. 132).

Om det var så det gick till är det ingen tillfällighet att Glimmingehus mest av allt liknar ett köpmannahus från någon av 1200-talets hanseatiska Östersjöstäder. Studerar man exempelvis det hus i Visby som nu går under benämningen "Gamla apoteket", finner man att de båda byggnaderna inte bara tillhör samma hustyp utan att de i många avseenden är intill förväxling lika. Bortsett från några detaljer i

Dörromfattningens trepassbåge med växtdekor. Sannolikt 1200-tal.
Foto Thorsten Persson 1999.

Dörromfattningen mellan Frustugan och kammaren, gotländsk kalksten.
Foto Lars Berggren 1997.

Portalomfattning med trepassbåge, Sproge kyrka (1200-tal), Gotland.
Foto Sten Åke Nilsson 1998.

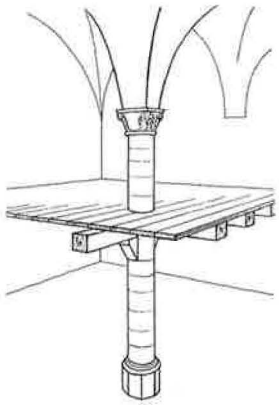

Gamla apoteket i Visby, källarvåning och första våningsplan med genomgående kolonn. Efter Svahnström 1976.

Vittrad vapensten i Frustugans ena fönstersmyg. Grå sandsten och röd kalksten från Gotland. Foto Lars Berggren 1997.

utsmyckningen kunde den här reproducerade ritningen av Gamla apoteket lika gärna ha föreställt Glimmingehus.[6] Skulle Karin Anderssons tolkning av utbyggnaden framför huvudentrén som en upphöjd plattform – ett s.k. bislag, från vilken förnödenheter och husgeråd kunde hissas upp till öppningarna i de olika våningsplanen – vara riktig förstärks likheterna med hansastädernas handelshus ytterligare (se s. 133f.). Skillnaderna gentemot bevarade sådana består egentligen främst i storleken och huvudentréns placering. Kanske orsakades många av de byggnadstekniska egendomligheter och nödlösningar som finns i byggnaden av en statusbetingad uppförstoring av helheten, kanske för att matcha svärfadern Iver Axelsens Lillö, och entréns flyttning från en ursprunglig placering på gaveln till långsidan. Det bör dock noteras att samma entréplacering finns på gården Stora Hästnäs utanför Visby, och på flera köpmannahus innanför ringmuren. För övrigt kan flera av stadens medeltida byggnader mycket väl jämföras i storlek med Glimmingehus, med planyttermåtten ca 12x30 m. Liljehornska huset vid Strandgatan, det största idag stående medeltida huset, mäter i markplanet visserligen bara ca 16x17 m, men för det närbelägna s.k. Vinhuset, en gång stadens största sekulära byggnad, gällde enligt den arkeologiska utgrävningsrapporten ca 22x42 m.

Det finns flera skäl för att den eller de byggnader som fick släppa till material för Holgersens storstilade projekt var belägna just i Visby. I staden fanns olika slags byggnader som kunde plundras på sten, transportsträckan till hamnen var kort eller nästan ingen alls, och där fanns säkerligen adekvata lyftanordningar för ilastningen. Men även stenmaterialet självt, eller i vart fall den ojämförligt största delen av det, kan sägas peka i samma riktning. Hörnkedjorna, trappstenarna, fönsteromfattningarna, reliefplattan ovanför entréporten – kort sagt alla de verkligt tunga föremålen – är hämtade ur s.k. högklintslager i Visbytrakten. Det är en relativt hård och tät sten, väl lämpad för byggnadsändamål, som på grund av sin närhet och relativa lättillgänglighet kom att utgöra det dominerande materialet i stadens byggnader.

Högklintsstenen är mestadels uniformt blå- eller vitgrå till färgen vilket gjorde att man där färgvariation önskades gärna hämtade sten ur andra lager. Mer eller mindre enfärgade sorter finns i grön-, gul- eller blåaktigt, rosa och rött – men ofta är stenen dekorativt flerfärgad, med fyllnadsmaterial och fossil i olika färger. I Glimmingehus' inredning finns det gott om sten i varierande kulörer: olika nyanser av rött finns bland annat i borgstugans bordskiva och bland de föremål som murats in i Frustugans fönstersmygar, kökets åttkantiga mittpelare är svagt rosa, varmt gulbrunt finns i dörromfattningar och golvplattor. Hårdheten gjorde också högklintste-

nen mindre lämpad för skulptur med finare detaljer. Då valde man hellre någon av de mjuka och homogena kalkstenssorterna, eller den finkorniga och mycket lätt formbara sandstenen från Burgsviksområdet på öns södra del. Den senare användes med förkärlek av det slutande 1400-talets skulptörer och förekommer såväl i flera av husets vapenreliefer som i Frustugans båda reliefplattor med religiösa motiv: Korsfästelsen respektive Maria med Jesusbarnet, båda utförda av Adam van Düren. Samme man kan också ha skulpterat vildmannen och lejonet som kröner den östra gaveln, bägge tämligen grovt huggna i den hårda högklintsstenen – ett materialval som troligen förklaras av att de skulle placeras utomhus. Alla de olika stenarna fanns lätt tillgängliga antingen i Visbys omedelbara närhet eller kunde utan större besvär fraktas dit sjövägen, och i själva verket var det åtminstone i stadens större byggnader vanligt med inredningsföremål i flera olika stensorter. Med andra ord: mångfalden av stensorter i Glimmingehus behöver inte tolkas som att Holgersen köpt eller rövat den på olika orter eller ens från olika byggnader.

Fossil från Norrvange på norra Gotland. Här har de grå och vita sjöliljeresterna blandats med beigefärgade korn som bildats av kalkslam och alger.
Foto Lars Berggren.

UR MARINA SEDIMENT

Avslutningsvis bara några korta ord om den gotländska stenens särart, för trots allt är det ju den som ligger till grund för alla de ovan förda resonemangen. Den gotländska berggrunden består av totalt ca 600 meter tjocka marina sediment som avsattes under silurisk tid, dvs. 435-395 miljoner år före nutid. Under den perioden låg den havsbotten som senare skulle bli till Gotland straxt söder om ekvatorn och sedimenten byggdes upp i varma, relativt grunda havsmiljöer där det kryllade av tidiga djur och växtformer. De lämnade talrika spår efter sig i form av välbevarade fossil, speciellt sjöliljor, mossdjur, bryozoer och olika varianter av tidiga koraller. Många av dessa fossil förekommer i vår del av världen nästan enbart på Gotland och är dessutom ganska enkla att identifiera. Med deras hjälp kan därför redan en kunnig amatör med ganska stor säkerhet avgöra om ett stycke sten kommer från Gotland eller inte. Med litet mera expertis kan ett stenprov oftast också placeras in i sin bestämda del av lagerföljden – vilket i de flesta fall innebär att man kan bestämma från vilket område på ön det stammar. Säkert har väl också Jens Holgersen någon gång funderat över de märkvärdiga former som kunde urskiljas i stenen, men att det kunde handla om hundratals miljoner år gamla lämningar av tidiga livsformer kan knappast ha föresvävat honom.

Detalj av Kämpestenen. I ytan kan man urskilja större delar av sjöliljor, stromatoporider och rugosa koraller; det mera finkorniga fyllningsmaterialet består till största delen av krossade sjöliljor. Fossilen antyder att stenen brutits på södra delen av Gotland.
Foto Thorsten Persson.

STENARNA TALAR 2

av STEN ÅKE NILSSON

GLIMMINGEHUS kan verka rått och avvisande i flera avseenden, men borgen har samtidigt en representativ hållning. Utsmyckningen är ovanligt rik för att vara i ett privathus från detta skede.

Som Lars Berggren visat var Jens Holgersen en storsamlare med ett specialintresse för stenskulptur. Till de många inlånen från Gotlands medeltid kom flera samtida verk som måste ha beställts i Visby, Köpenhamn eller Lund och fraktats till Österlen. Allt hamnade inte på avsedd plats, en del kom kanske för sent och murades in där man kunde för att bevaras åt eftervärlden. Mycket fördes samman i Frustugan på andra våningen, som på så sätt fick karaktären av ett konstgalleri eller *Wunderkammer!*

Gravhäll i Vallby kyrka, över Jens Holgensens föräldrar, riksrådet Holger Hindriksen (d. 1485) och Berete Jensdatter Rosensparre (troligen d. 1486). Den ristade riddarfiguren håller fram deras vapen. Gotländsk kalksten. Efter Wallin 1979.

KÄMPESTENEN OCH KÄMPEN

Till Jens' första beställningar i Visby hör gravhällen över föräldrarna i Vallby kyrka. Den gotiska inskrift som löper efter sidorna lyder i översättning: "I Herrans år 1485 dog välbördige mannen Holger Hindriksen, som blev här begravd med sin hustru, fru Berete. Må de vila i frid! Amen".

En riddarfigur på hällens mittfält håller fram de dödas vapen, herr Holgers "ulvständer" och fru Beretes rosensmyckade sparre. – Heraldiken var viktig i detta skede.

I samma beställning ingick förmodligen den s.k. Kämpestenen, en åttkantig gotländsk kalkstenshäll, som nu sitter fastmurad i en fönstersmyg i Frustugan. Också här har vi en inskrift som löper längs kanten och en riddarfigur i mitten, men sambandet mellan dessa är oklart och ledde på 1920-talet till segdragna diskussioner mellan flera forskare.[4]

Det finns en del skador på hällen, men inskriften är fullt läsbar: "jak ar en kempe stark och stoor fra gulland jak till schone for mcdlxxxvii". I de åtta hörnen, där språkbandet böjer av, är små figurer inlagda: en druvklase, ett svin, en ros, en hare, en lilja, en hjort, en enhörning och en hand i en välsignande gest. Är de små

Kämpestenen i Frustugans västra fönstersmyg. Foto Thorsten Persson 1999.

bilderna symboler, som skall läsas samman med texten? Och vem är kämpen, "stark och stoor"? – Det är knäckfrågor, som alltjämt lockar till svar.

Det år som anges, 1487, tog Jens Holgersen över som länsherre på Gotland, och det var rimligtvis då han gjorde sin beställning av hällen, som skeppades till Skåne. Detta skedde således tolv år före grundläggningen av det nuvarande Glimmingehus. Nils Lithberg menar, att stenen sattes som tavla över ingången till ett äldre hus på platsen. Han visar också att stenens riddarfigur ristats med gravhällen i Vallby kyrka som förlaga; de båda gestalterna påminner starkt om varandra, men Kämpestenens sköldhållare är mera amatörmässigt utförd. Det vapen som visas fram är återigen Ulfstands, denna gång i kombination med de danska Braharnas silverpåle. Det handlar således om Jens Holgersen och hans första hustru, Holmgerd Axelsdatter (Brahe), eller snarare deras barn, det är deras fäderne och möderne som demonstreras. Om vi skall peka ut någon av ätteläggarna borde det vara Gert Jensen Ulfstand, som tog över Glimminge och Örup efter fadern, men figuren skulle kunna ha ristats på hällen redan efter den förste sonens födelse. Holmgerd Axelsdatter dog 1495 på Visborgs slott, där Jens sedan gifte om sig med Margrethe Arvidsdotter (Trolle).

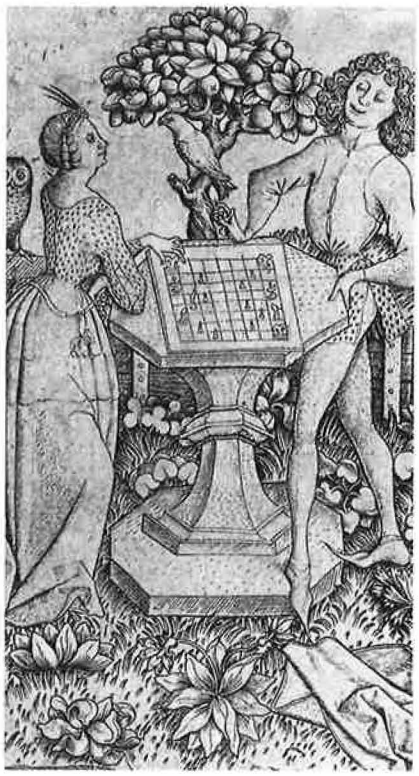

"Kärleksträdgården med schackspelare", detalj med trädgårdsbord. Kopparstick av Meister E. S.

Om sköldhållaren är senare än inskriften och antyder en annan användning av stenen, vad var då dess första uppgift? Alla har inte accepterat Nils Lithbergs hypotes. Sten Anjou föreslog i stället att den åttkantiga skivan fungerat som trädgårdsbord. Och förvisso finns det i den fasta inredningen på Glimmingehus inte mindre än tre gotländska kalkstenshällar av detta slag. Men fanns det verkligen en trädgård på 1480-talets Glimmingehus?

Anjous förslag är knutet till en kontinental kultur, som kom sent till Norden. Han hänvisar till tyska gravyrer med älskande par i en idealiserad, grön omgivning. Det är bilder som är svåra att förena med den martialiske Jens Holgersen och hans andra arrangemang på och kring borgen.

Vem är, återigen, kämpen "stark och stoor"? Man har tänkt på Jens Holgersen själv, men stenens spenslige unge riddare är inget porträtt av honom. Man har också gissat på huset, den starka borgen med sina höga tinnar, men den uppförs ju först tolv år senare! Det finns en tredje möjlighet, som inte prövats förr, att stenen och inskriften hänger ihop med den friskulptur som alltjämt tillhör Glimmingehus' största sevärdheter, nämligen Vildmannnen. Denne är återgiven med en infångad hare i

Vildmannen med påk och infångad hare. Gotländsk kalksten. Foto Sten Åke Nilsson.

handen, och han har beväpnat sig med ett träd, som ryckts upp med rötterna. Han är uppenbarligen både snabb och stark. Han imponerar däremot inte genom sin storlek, han är knappt 1,70 lång, men han uppträder i den sägenflora som utvecklats kring skulpturen gärna som *jätten* och tillmäts övernaturliga krafter. Enligt en skröna är han ofantligt stor: "Bilden är inte fjärdedelen så stor, som hans själv skulle ha varit", heter det.

Gunilla Gardelin har från sina utgångspunkter redogjort för bygget av Glimmingehus, som tog åtminstone fem år och krävde mycket av planering och hantverkskunnande. För *jätten* var uppgiften enkel:
"När Jätten byggde stenhuset använde han ingen ställning. Han var så stor och stark, att han stod på marken och slängde stenen upp där den skulle vara."

Sägnerna om Glimmingehus, som upptecknats av Curt Wallin, går som längst tillbaka till 1700-talet och har inget högre källvärde.[5] Men som friskulptur i full skala av en vuxen man var vildmansfiguren faktiskt en *jätte* också i sin samtid, och det är svårt att finna hans like norr om Alperna. En jämförbar figur har emellertid bevarats i Basel, där den en gång fungerade som skylt eller logo för värdshuset *Wildemann* på Freienstrasse.[6]

Om Kämpestenen verkligen refererar till Vildmannen, skulle de båda ha kommit samtidigt från Gotland, 1487, och allra först fått smycka det äldre huset efter det schema som Karin Andersson föreslår (nedan s. 134). Men kan Vildmannen i så fall vara utförd av Adam van Düren, som man i allmänhet räknat med?

BYGGHERREN OCH STENMÄSTAREN

Det namn som jämte Jens Holgersens länge knutits till Glimmingehus är Adam van Dürens. Adam var stenhuggare i första hand och byggmästare; enligt den praktik som utbildats under medeltiden fungerade en duktig skulptör ofta som byggnadsledare och "arkitekt". Den nära relationen mellan herr Jens och mäster Adam dokumenteras av den relief, som liksom Kämpestenen finns inmurad i gemaket på andra våningen.

Reliefens huvudmotiv är Kristi korsfästelse. Till vänster om korset står två gestalter som vi känner igen från många liknande framställningar, Maria och Johannes; den unge Johannes stöder den förtvivlade modern. Korsets påle delar bildrummet i två hälfter där den ena representerar det som hände på Golgata för länge sen, medan den andra hör till samtiden. Här är Jens Holgersen själv avbildad, på knä inför den

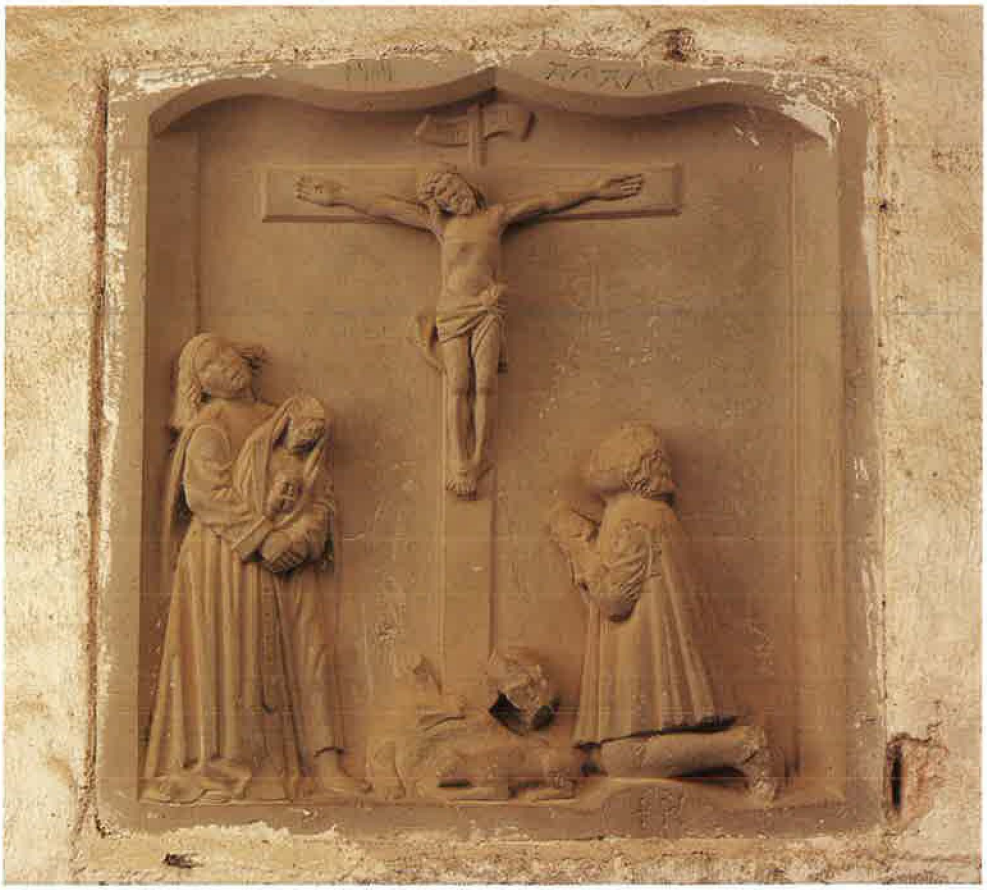

Adam van Düren, Kristi korsfästelse med Maria och Johannes, samt "stiftarfigur". Relief av gotländsk sandsten, inmurad i Frustugans sydvägg. Överst i ramverket syns årtalet 1505, följt av mäster Adams signatur och stenhuggarmärke. Under riddarfiguren finns Jens Holgersens initialer inhuggna. Foto Thorsten Persson 1999.

korsfäste med en bönbok i händerna. Han har för att understryka sin ödmjukhet tagit av sig mössan, som hänger på en sprint vid korsets fot, och han har en trogen hund vid sin sida. Denna fixerar ett ben på Huvudskalleplatsen, som skulle kunna vara "den förste Adams".

Att det är byggherren som avbildas behöver vi inte tvivla på; under samtidsfiguren finns initialerna I(ens) H(olgersen) inhuggna, medan ansiktet tyvärr är sönderslaget. Detta är annars det enda egentliga porträttet av Jens Holgersen, då riddarfigurerna på Kämpestenen och ovanför porten visar en typ, inte en individ. I ramverket ovanför korset hittar vi Adam van Dürens signatur följd av hans stenhuggarmärke och årtalet 1505. Kombinationen tolkades en gång av Axel Romdahl som det avgörande beviset för Adams närvaro på Glimmingehus – han skulle på detta sätt ha signerat och daterat både skulpturen och byggnadsverket i det skede detta fullbordades. Samma stenhuggarmärke hade Romdahl nämligen funnit och identifierat i det sengotiska koret i Linköpings domkyrka, där vi vet att Adam var verksam fram till 1498. Därmed blir Glimmingehus genom honom en del i ett omfattande kulturellt nätverk.[7]

Följande uppslag:

Maria och Johannes. Detalj av Korsfästelsereliefen. Foto Thorsten Persson 1999.

Jens Holgersen, på knä inför den korsfäste. Detalj av Korsfästelsereliefen. Som framgår har Marias såväl som Jens Holgersens ansikten utsatts för skada.

ADAM VAN DÜREN

av THOMAS RYDÉN

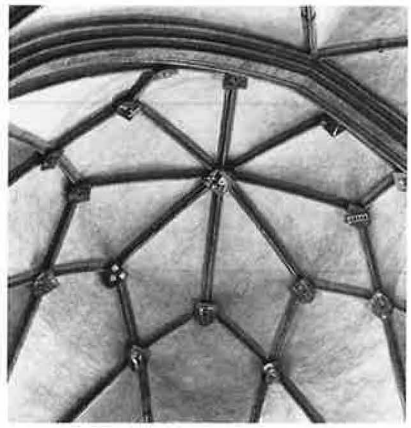

Adam van Düren, stjärnvalv i Linköpings domkyrka. På vapensköldarna syns symboler för Kristi lidande. Foto Ola Terje.

FÖRSTA GÅNGEN vi möter stenhuggarmästaren Adam från den lilla staden Düren utanför Köln är i Linköpings domkyrka, dit han kom någon gång mellan 1487 och 1498 för att delta i korets fullbordande. Där har han bidragit med stora delar av skulpturen i det södra korkapellet, bl.a. vapensköldarna på valvribborna med bilder av Kristi pinoredskap – *Arma Christi*. I jämförelse med andra samtida inslag i kyrkan, som de eleganta sakramentshusen, är Adams bidrag grövre i sin formbehandling, ett karaktärsdrag som han håller fast vid.

När arbetet i Linköping var slutfört reste Adam till Danmark, förmodligen på inbjudan av den danske riksmarsken Poul Laxmand. Adams första uppdrag i Danmark blev att smycka karmeliterklostrets kapitelsal i Helsingör samt Glimmingehus åt Jens Holgersen. Åt kung Hans utförde han 1503 en tre meter hög porträttrelief, som tillsammans med ett antal nu försvunna reliefer flankerade trappan upp till riddarsalen på Köpenhamns slott, en s. k. bislagssten (se Andersson och bild s.133).

Adam van Düren, slutsten i valv, Linköpings domkyrka. Efter Cnattingius 1970.

ARBETEN PÅ LUNDS DOMKYRKA

Mycket snart kom ärkebiskopen i Lund, Birger Gunnarsen, att ta den tyske stenhuggarens tjänster i anspråk för arbeten på stadens domkyrka. Föga anade väl då den unge Adam vilket krävande arbete han tagit sig an. Först gällde det att dränera kryptan där vattnet stod högt över golvet. Brunnens igenslammade avloppsledningar förnyades och leddes ut genom södra gaveln till stadens brunn. Mer än så var egentligen inte nödvändigt för att kryptan skulle kunna tas i bruk, men Birger Gunnarsen hade större planer.

Mitt i kryptans högkor står det första av Adam van Dürens många mästerverk i domkyrkan – Birger Gunnarsens eget gravmonument som fullbordades 1512, sju år före ärkebiskopens död. På tumbans väggar syns två sköldar med Gunnarsens vapen, vars lindträd anspelade på hans födelseort, Lindberg i Halland. På ovansidan vilar ärkebiskopens avbild i helfigur med kräkla och korsstav vid sidan och ett vaktande lejon vid fötterna. På en liten baldakin över huvudet försöker två små figurer frene-

Adam van Düren, Maria med Barnet på månskäran. Relief av gotländsk sandsten, inmurad i Frustugans östvägg. Foto Thorsten Persson 1999.

Adam van Düren, brunnskaret i Lunds domkyrkas krypta, detalj med kungen. Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum 1999.

Adam van Düren, brunnskaret i Lunds domkyrkas krypta, detalj med den stora lusen som biter fåret. Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum 1999.

tiskt blåsa liv i elden under ett Laurentiushalster.

Nästa stora skulpturarbete är brunnskaret i kryptans norra del. Det är uppbyggt av fyra stora stenhällar, av vilka tre pryds med intressanta framställningar av något som kan tydas som en samhällskritisk skildring av de fyra stånden. På den östra hällen syns till vänster en kung med krona och spira, till höger därom sitter en köpman på sin stol, med en penningpung i ena handen. Den södra hällen är delad i två bildfält. På ena sidan framträder en borgarhustru med korslagda armar, och på den andra en munk med tonsur; han vänder sig mot kvinnan med en välsignande eller kanske förmanande gest. Längs den övre kanten löper en text, som återkommer på fler ställen. Den melankoliska meningen kom allteftersom tiden gick att få en högst påtaglig innebörd för Adam van Düren, och kanske var det hans valspråk. Det lyder på plattyska och i svensk översättning: Dat · anbegyn · dat · heft · ein · got · behagen · dat · ende · dat · moet · dn last · / dragin, dvs. "Början är lätt gjord, men avslutningen mödosam". Till vänster har konstnären signerat och daterat sitt verk: VAN DVRÊ 1514.

Den västra hällen upptas av en gigantisk lus, som biter ett stackars får i nacken. Lusen, ordentligt fastkedjad med kätting och hänglås, är en högst påtaglig bild av djävulen och hans anhang som kastar sig över det enfaldiga men oskuldsfulla fåret.

I en sammanställning av alla bilderna på brunnskaret framstår referenser till det medeltida danska samhällets olika kategorier som ett enhetligt tema. Kungen, prästerskapet och borgarna finns representerade utan omsvep på de östra och södra hällarna. Lusen skulle, som en konsekvens, kunna vara en bild av adeln som suger ut de fattiga bönderna. Men vem är det då som talar? Det skulle kunna vara Birger Gunnarsen. Han var själv ofrälse son till en fattig klockare och kom inte särskilt väl överens varken med kung Hans eller med adeln. Det skulle också kunna vara Adam van Düren själv.

Sedan kryptan var iordningställd och brunnskaret färdigt, fortsatte Adam sitt arbete med att åtgärda de skador som uppstått efter 1234 års brand. När man under 1200-talet slog valven i mittskepp och transept hade man nämligen inte räknat med de sättningar, som skulle kunna uppstå i murverket, eftersom yttermurarna inte från början var avsedda att bära valv. Bland annat fick han staga den södra transeptgaveln med en stor, nära tio meter vid strävbåge mot transeptets sydöstra hörn. Ganska högt upp på strävbågens västra sida murade Adam in sin stora relief med bilder av domkyrkans tre förnämsta skyddshelgon – S:t Laurentius, S:ta Maria och domkyrkans grundläggare S:t Knut. Kompositionen är en upprepning av den stora reliefen över

Adam van Düren, relief i Lunds domkyrka, södra tvärskeppet. Ursprungligen placerad exteriört, på strävbåge.
Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum 1999.

ingångsportalen till Glimmingehus, med figurerna åtskilda och beledsagade av vapensköldar. Vapnen på domkyrkans relief tillhör kung Hans, drottning Christine och ärkebiskop Birger.

Efter Birger Gunnarsens död 1519 följde van Düren med Kristian II till Stockholm. I Storkyrkan högg han den berömda bilden av ålen och lejonet. Denna symboliserar möjligen kungens kamp mot de slippriga och hala stockholmarna, men den skulle också kunna vara en signatur i överensstämmelse med det figuralfabet som utformades av samtida tyska kopparstickare.

"VAD ÄNDE SKALL DET FÅ"

Adam van Düren, valvkonsol i Lunds domkyrkas norra tvärskepp. Troligen självporträtt.
Foto Lunds Universitets Historiska Museum.

Under sin tid i Stockholm fick Adam bud om att hustrun Birgitte och barnen hade avlidit. Det måste ha varit med tungt sinne som han återvände till Lund för att fullborda sitt sisyfosarbete. Han fortsatte arbetet med norra transeptet. Där slog han ett nytt valv i 1200-talsstil, men med Kristi pinoredskap på valvribborna, som i Linköping och Helsingör. På slutstenen i mitten sitter en sköld med törnekronan och ett blödande hjärta. Sköldbågarna stöttas av fyra konsoler med bilder av korsfästelsen, uppståndelsen, fågel Fenix och en pelikan. Bilderna vilar på kraftfullt skulpterade ansikten. På det ena läses siffrorna 6723, vilket får sin förklaring av årtalet 1524 på det andra. Enligt den tideräkning som grundar sig på uppgifter i Bibeln räknade man med att jorden skapades 5199 år före Kristi födelse. Lägger man till 1524 blir summan 6723. Det är således en dubbel datering, en från jordens skapelse och en från Kristi födelse.

Norra transeptgaveln blev delvis ombyggd. På insidan av det stora gavelfönstrets omfattning, precis där bågen börjar, formade van Düren de två konsolstenarna till porträtt av sin hustru Birgitte och sig själv. Absiden kröntes utanpå av en "törnekrona" med tretton taggar, och på absidvalvets takkrön placerades ett mycket säreget huvud av blyplåt som nu finns i Domkyrkomuseet.

Adam van Düren, kolonnbas i Lunds domkyrkas mittskepp. Reliefen med åsnan och inskrifterna kan läsas som ett personligt meddelande.
Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum 1999.

Året därpå reste Adam ännu en strävpelare på södra sidan, om än inte med samma enorma dimensioner som den första. På en särskild sten har han här kommenterat förödelsen efter 1525 års oroligheter: "Då man skrev år 1525, fredagen efter sankt Markus dag, skedde vid Lund en stor jämmer; där blev över 1500 dödskjutna och slagna; det månde de skånska kvinnorna väl klaga över".

Sista gången vi möter van Düren i domkyrkan har han äntligen hunnit fram till västpartiet. Förmodligen bestod hans arbetsinsats i att reparera tornen, kanske först och främst det södra, där den ständiga klockringningen hade orsakat allvarliga skador i murverket.

Eftersom tornen är rivna finns det idag inga möjligheter att undersöka vilka åtgärder Adam vidtagit, men på baspartiet till den nordvästra halvkolonnen inne i långhuset har han signerat sitt sista arbete i domkyrkan. Det är inte svårt att känna medlidande med den trötte stenhuggaren, som i sitt andliga självporträtt avbildat en åsna som fallit under sitt tunga lass. Att döma av texten på det skynke som täcker åsnan, har van Düren slutligen insett vilken dåre han var som gav sig in i ett renoveringsarbete till synes utan slut: "den må väl en åsna vara, som tager mer på än han kan bära; 1527". På andra sidan av kolonnbasen bereder en liten man den flådda åsnans prydligt uppspända skinn med sin skrapa, och på skinnet är texten *Got help* inristad med runor. Under de båda scenerna står det: "O Herre Gud, vad ände skall det få, då vi ej vill vår skröplighet förstå?"

Om vi jämför texterna med de tidigaste inskriptionerna på brunnskaret, märker vi att van Düren hunnit tillbringa så lång tid i Danmark att han anammat inte bara ett nytt språk, utan även börjat skriva med runor.

1532 utfärdades ett pass för hans återresa till Tyskland.[1]

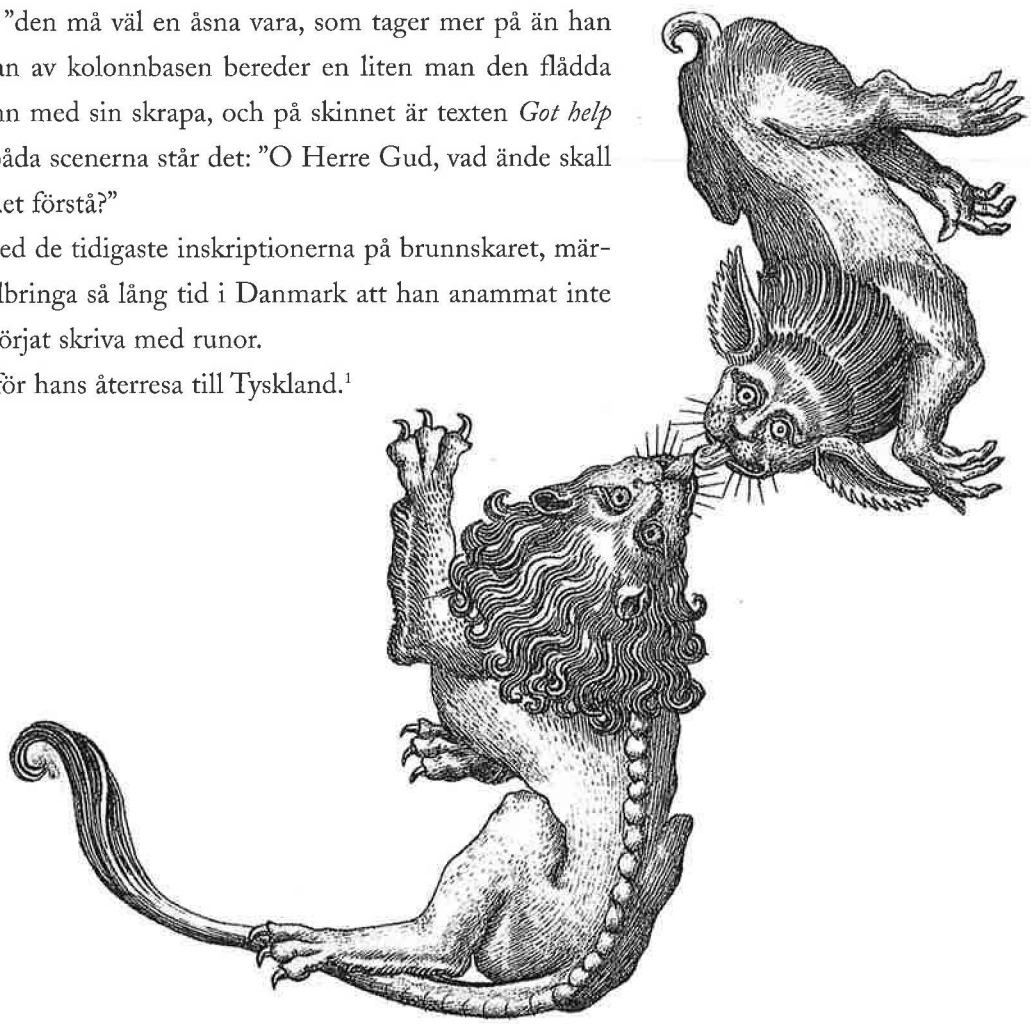

Bokstaven Z, ur figuralfabetet. Kopparstick av Meister E. S.

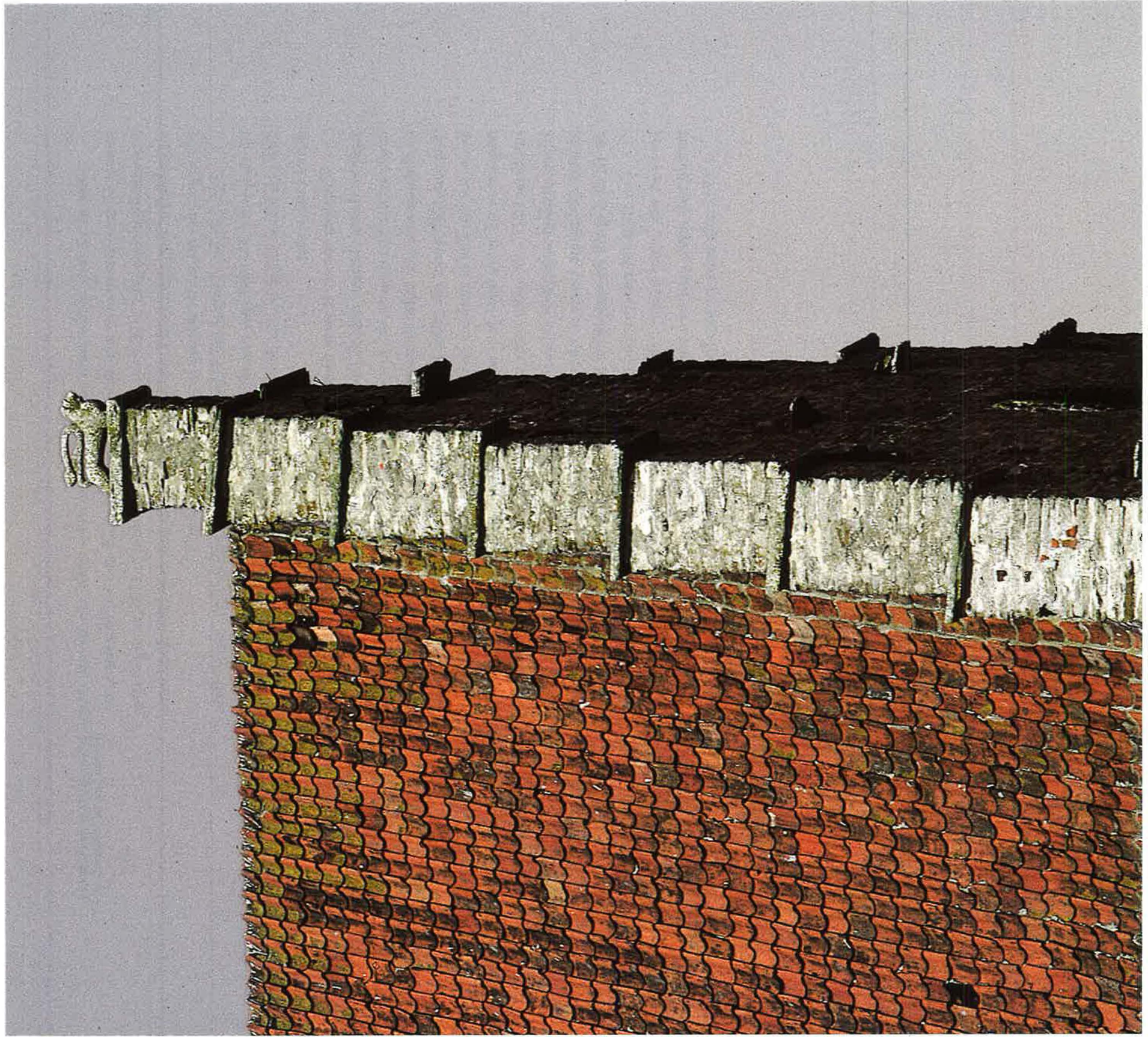

STENARNA TALAR 3

av STEN ÅKE NILSSON

UNDER SENMEDELTIDEN, när Glimmingehus uppfördes, fanns ett rikt utvecklat bildspråk, en ikonografi som var gemensam för Norden och stora delar av Europa. Adam van Düren hade lärt sig detta likaväl som plattyskan, men han använde det på sitt eget sätt. Det är inte alltid lätt att förstå hans bilder, inte ens när de åtföljs av texter. Men detta var så att säga en del av det konstnärliga konceptet, han ville vara mångtydig.

LEJONET PÅ HÖGSTA TINNEN

Carl Georg Brunius, grekprofessorn från Lund, som först antog utmaningen att "skriva Glimmingehus", menade att de höga gavlarna med sina tretton tinnar stod för Kristus och de tolv apostlarna; liknande arrangemang hade han funnit i andra sammanhang, bl.a. i Lunds domkyrka, som han kände väl. Det är mycket som talar för Brunius' tolkning eftersom den östra gavelspetsen kröns av ett lejon, en vanlig Kristussymbol. Styrkan och vaksamheten är lejonets främsta egenskaper i den position det här står vänt ut mot havet (se vidare Landen s. 90).

Allmänt sett följer lejonframställningen annars de konventioner som utbildats inom heraldiken och påminner med sin eleganta svansföring om bestarna i både det svenska och danska riksvapnet, vilket lockat en del forskare på avvägar. De har hävdat att Jens Holgersen skulle ha övertagit kung Hans' igenkänningstecken, men det är naturligtvis en orimlighet med de fasta konventioner som gällde inom heraldiken. Glimmingehus var en privat angelägenhet, utanför de kungliga domänerna. De många vapenstenarna var, liksom borgen i sig, en maktdemonstration av Jens Holgersen och hans ätt; här om någonstans kunde han visa "ulvständerna"![8]

ANORNA OCH DE FYRA ELEMENTEN

Ett tiotal meter under lejonet, i sydöstra delen av Riddarsalen på Glimmingehus, finns Jens Hogersens mödernevapen inmurat, ätten Rosensparres (se bild s. 23), och

Glimmingehus' östra gavel med lejonet på översta tinnen.
Foto Sten Åke Nilsson.

Ovan: närbild av lejonet.
Foto T. Jönsson, Riksantikvarieämbetet.

Överstycket på öppna spisen i Riddarsalen. Relief med Ulfstandsvapnet och fastnaglade grenar med uppsprucken bark. Gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

Vildmannen från ryggsidan. Lavering av Bo Ossian Lindberg 1988.

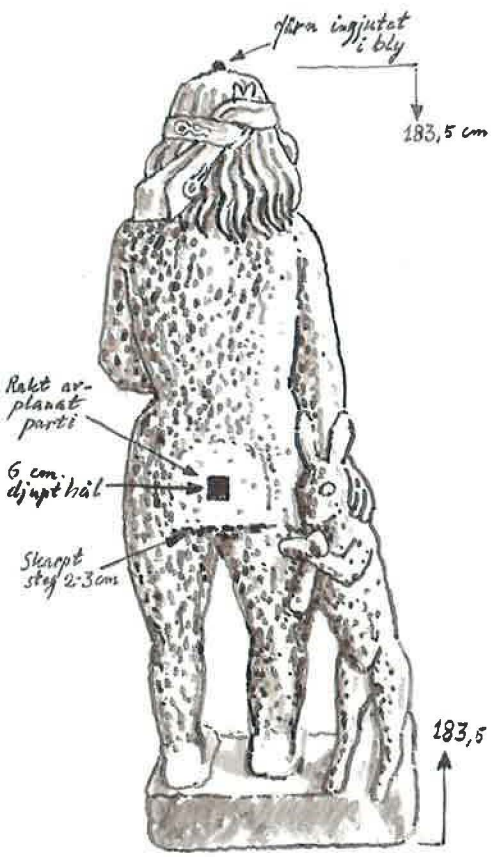

på den öppna spisen på andra sidan om fönstersmygen har vi hans eget vapen i kombination med ett par grenar med uppsprucken bark; det handlar således även här om byggherren och hans anor, släktträdet.

Också spisens fotstycke är utsmyckat. Vi ser bilderna av en sill och en salamander, som säkerligen refererar till två av De fyra elementen, Vattnet och Elden, medan symbolerna för Jord och Luft, som rimligtvis funnits på den andra sidan, har förstörts.[9] Adam knöt an till den föreställningsvärld som var aktuell för Jens Holgersen och hans samtid och som också aktualiserades vid grundläggningen, om vilket Dick Harrison skrivit. I samma krets måste vi placera Vildmannen, vem som än utfört skulpturen.

VILDMANNEN

Vildmannen på Glimmingehus ser ut som sina fränder runt om i Europa, han har en behåring som täcker större delen av kroppen men som lämnar armbågar, knän och fötter bara. Han bär också på vildmannens gängse attribut, en klubba i form av ett med rötterna uppryckt träd. Som redan nämnts håller han med sin andra hand en hare i nackskinnet. Detta är inget dött jaktbyte, som han klubbat ihjäl; harens öron står rakt upp och framtassarna ligger i kors.

Sällsamma varelser. Detalj av trä-snitt ur Hartman Schedels *Liber chronicarum* 1493.

Riddarhär i kamp med vildmän, kvinnor och bestar. Bokmålning från 1400-talets början.

Några egentliga kläder har mannen inte, en gren från det lilla trädet har dolt hans kön, men över pannan och det vågiga håret, som flyter ut över axlarna, ligger ett band som hålles fast av ett halvslag i nacken. Bandet är mönstrat och skall troligtvis illudera bark med kvisthål.

Medeltidens föreställningar om vildmän gick tillbaka till antiken, till den klassiska konstens fauner och kentaurer, dessa råa sällar som hade kvinnorov som specialitet. Man tänkte sig att vildmännen överlevt, någonstans i världen, och de avbildades tillsammans med huvudfotingar och andra monster i fiktiva reseskildringar från Indien och Etiopien. Men detta naturbarn kunde också uppenbara sig som *the green man* i Englands djupa skogar.[10]

Vid sekelskiftet 1500, när Glimmingehus uppfördes, var vildmannen verkligen "inne". Han uppträdde då i danser och folkliga fastlagsupptåg, en tradition som fortfarande hålls vid liv i Centraleuropas *Schembartlauf*. Han hade också en roll i tidens diktning, där han stod för en civilisationskritisk hållning. – I en känd ballad berättas hur vildfolket drar sig tillbaka till de stora skogarna där de lever på frukt och rötter och dricker av det friska källvattnet. De sover på lövbäddar i en enkel grotta, som ger dem tak över huvudet. De befinner sig i största harmoni med sin omgivning, fjärran från den skämda kultur som utvecklats i storstäderna och vid furstehoven.[11]

Myten är således inte entydig; den innehåller starkt positiva laddningar, men

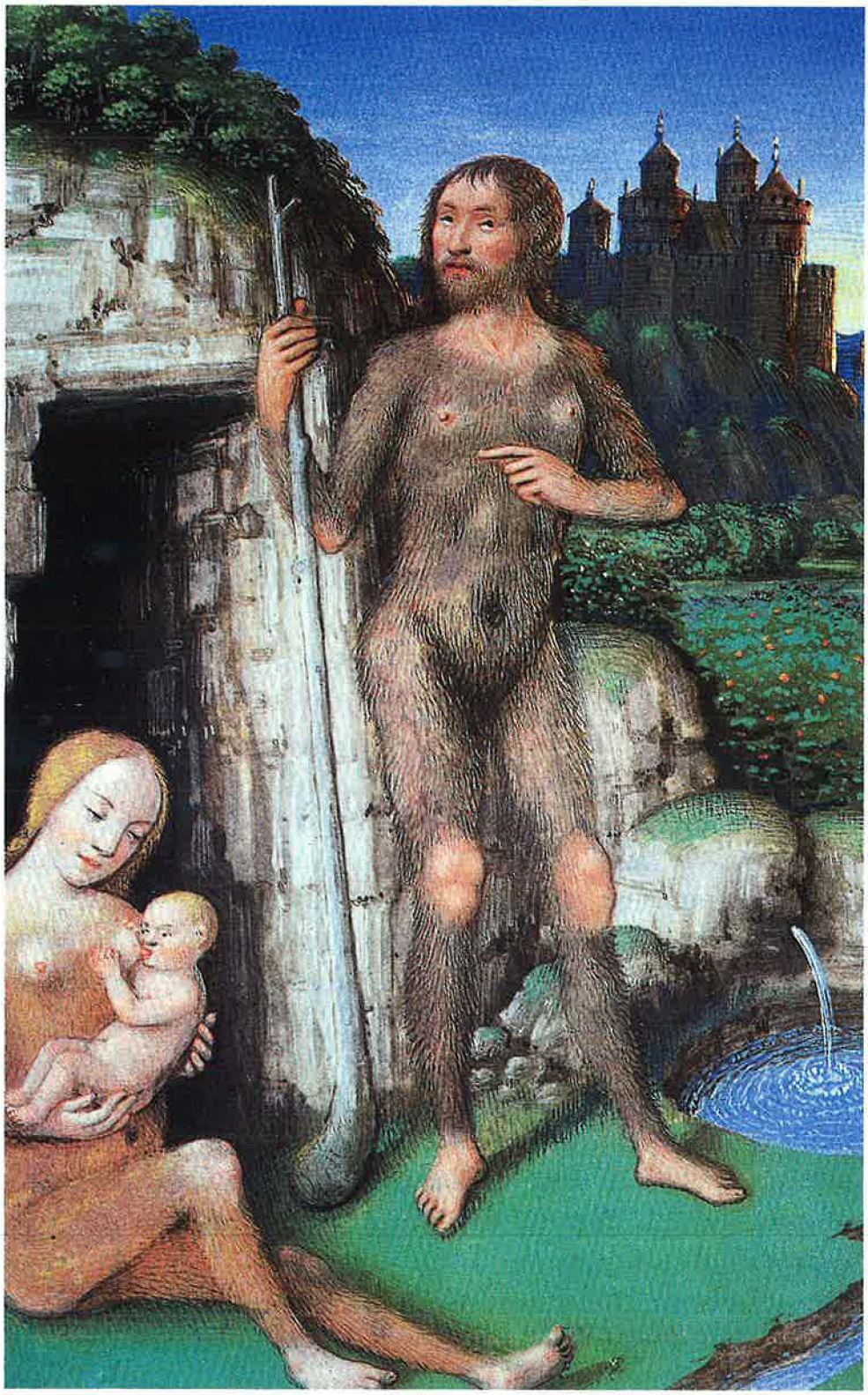

"Det vilda tillståndet", bokmålning från ca 1500 attribuerad till Jean Bourdichon.

den vetter också mot någonting primitivt och regellöst, som hotar idyllen.

Vildmannen på Glimmingehus är ädelt formad. Här finns ingenting som skrämmer; haren, som ofta representerar den ohämmade sexualiteten, hålls i ett fast grepp. Nära motsvarigheter till denna framställning finns i några små kyrkfönster från Schweiz och Rhenlandet, den trakt där Adam van Düren hörde hemma.[12]

När Vildmannen på Glimmingehus första gången omnämndes och avbildades i slutet på 1700-talet stod skulpturen på gården vid entrén, förmodligen ganska nära sin ursprungliga plats om vi accepterar Karin Anderssons hypotes (se bild s.126, och s. 134), men var stod han från början?

BESTIGNINGEN AV GLIMMINGEHUS

Det har spekulerats en hel del kring figurens placering. Här lade Brunius tidigt ut ett villospår. Utan att kunna undersöka saken förutsatte han att figuren en gång stått högst uppe på den västra tinnen, som en pendang till lejonet på den östra. Brunius

Staden Assmannshausens vapen omgivet av vildmän och kärlekspar. Glasfönster från kyrkan i Lorsch, Rheingau, från omkring 1470-80. Diameter 34,5 cm. Historisches Museum, Frankfurt am Main.

älskade nämligen symmetri, vilket sällan var en vägledande princip för den medeltida byggmästaren.[13]

Den historia, som ofta berättats, att figuren skulle ha störtat från sin upphöjda plats och överlevt, kan inte vara riktig. Materialet utgöres av en ganska spröd kalksten med fossila inslag och borde ha splittrats vid ett fritt fall på 26 meter – så långt är det nämligen från gavelröstet till marken!

Om vi vänder på vildmansfiguren hittar vi vid ryggslutet en fyrkantig fördjupning, som tyder på att den liksom lejonet varit fastsatt med ett järn. Om Brunius' teori håller streck borde det i så fall finnas motsvarande spår på västgavlen. Jag utrustade i augusti 1988 en liten expedition, som besteg Glimmingehus för att kontrollera saken.[14] Det var ett äventyr att komma upp på dessa höjder och att se ut över landskapet, men resultatet blev i övrigt negativt. Tinnarna är täckta med stora kalkstenshällar, och den översta av dessa, där Vildmannen skulle ha stått, var lika fin och slät som de andra. Det enda vi kunde urskilja en bit ner på stenen var en grön fällning efter ett kopparband, som hjälpt till att hålla ett storkbo på plats. Att storken verkligen bodde häruppe framgår både av Richardts litografi från 1861 (se bild s. 2) och av senare foton. Även Selma Lagerlöf är vittnesgill när hon i *Nils Holgerssons underbara resa* beskriver miljön. Att Vildmannen å andra sidan var tämligen omöjlig i sammanhanget kunde vi konstatera då en av expeditionens medlemmar ställde sig på översta trappsteget med en lagom påk i handen. Han hade Vildmannens mått men tedde sig helt oproportionerlig på denna utsatta plats.

Lejonet, den föregivna paren, mäter trots sin majestätiska hållning endast 61 centimeter från hjässan till tassarna.

"Vildmannen" (Elis Fritzon) grunnar på sin gåta. Foto Sten Åke Nilsson 1988.

Västgaveln med levande "vildman". Foto Sten Åke Nilsson 1988.

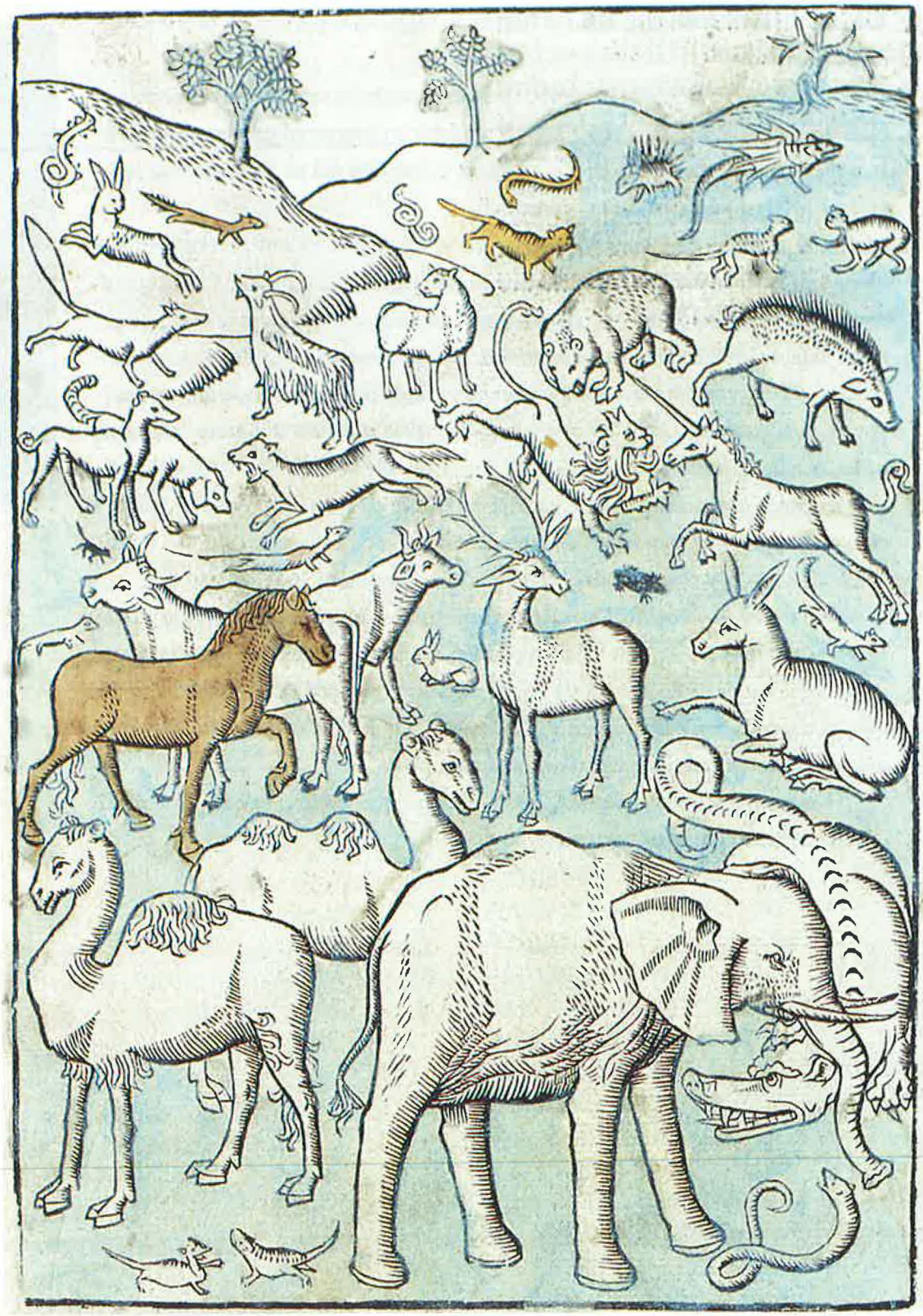

Medeltida "djurgård". Färglagt träsnitt ur Bartholomaeus Angelicus, *Van den proprieteyten der dinghen* (Om tingens egenskaper), tryckt 1485. Boken grundar sig på ett latinskt manuskript författat av en engelsk franciskan på 1200-talet.

LITET BESTIARIUM

av ANNETTE LANDEN

TALAR MAN om djuren på Glimmingehus tänker väl de flesta på källarens råttor, för evigt inskrivna i litteraturhistorien av Selma Lagerlöf, och en och annan sådan kan väl också idag tänkas besöka borgen för att ta vara på vad turisterna lämnat efter sig. Men det finns faktiskt en hel uppsättning av andra djur, som funnits där från början. Det handlar om varelser som huggits i samma gotländska sten som merparten av de konstruktiva byggnadsdetaljerna (se Berggren). Mest känd är Vildmannen, som väl får betraktas som stående någonstans mitt emellan människan och djuren; för denna spännande gestalt har Sten Åke Nilsson redogjort i föregående artikel. Mest iögonenfallande är lejonet, placerat högst upp på husets östra gavel där besökaren kan se det redan på långt håll. De övriga tar litet längre tid att upptäcka, men de finns där och de har en speciell funktion.

På Jens Holgersens tid såg man knappast djuren enbart som utsmyckning och ornament, något trevligt att titta på. Idag kan vi som bekant låta djur symbolisera olika företeelser eller egenskaper, men under både medeltid och renässans hade de en viktigare och djupare innebörd: de stod för moraliska koncept och tillskrevs egenskaper som skulle vägleda människan i hennes gärningar. Djurfablerna var viktiga pedagogiska redskap som användes i alla samhällsskikt och i de mest skiftande sammanhang, religiösa såväl som profana. En man med Jens Holgersens bakgrund och ställning var naturligtvis väl förtrogen med vad djurbilderna signalerade, och han var säkert mån om att på sin borg ha bildframställningar som representerade goda och kraftfulla egenskaper – sådana som herremannen ville se hos sig själv och som förde besökarens tankar in på samma spår.

DJURBÖCKER

Den viktigaste källan till kunskap om djuren och deras betydelse var Bestiarierna, eller djurböckerna. I dem beskrivs djuren, verkliga såväl som mytiska, med avsikten att förmedla kristna eller moraliska budskap och de får således symbolisera olika dygder eller laster, Kristus eller djävulen. Efter en allmän karakterisering av djurens natur

– mer eller mindre överensstämmande med verkligheten – följer en allegorisk beskrivning, ibland tillsammans med bibelcitat. Tolkningen är inte alltid entydig, och förvirrande nog kan samma djur tillskrivas flera, helt motsatta egenskaper. Men huvudtanken är att alla varelser skapats av Gud med ett särskilt syfte, och att djurens viktigaste uppgift är att uppfostra den syndfulla människan. Djurens egenskaper och vanor skall ge henne möjlighet att se sig själv och sin omgivning avspeglad i naturen, och med djuren som förebilder lära sig vägen till frälsning. Varje djur förmedlar därmed ett eller flera specifika budskap.

De under medeltiden omåttligt populära Bestiarierna härstammar från en skrift med titeln *Physiologus*, vars ursprungsversion är daterad till 100-talet och som därefter spreds genom otaliga avskrifter. Den bestod från början av en förteckning över alla djur, med beskrivningar baserade både på direkta observationer och på fabler och myter, men redan under tidigkristen tid utökades innehållet med kristna och moraliserande kommentarer. I de ofta rikt illustrerade Bestiarierna renodlades den didaktiska aspekten, särskilt under deras storhetstid på 1100-och 1200-talen, då mängder av påkostade manuskript producerades. Denna bildvärld kom tidigt till användning i de nordiska kyrkornas skulpturala utsmyckning, t.ex. på portalomfattningar och dopfuntar. Produktionen av Bestiarier hade minskat betydligt vid 1400-talets början, men efter boktryckarkonstens ankomst vid århundradets mitt fick de ett nytt uppsving; de tryckta alstren nådde stor spridning kring 1500, ofta illustrerade med träsnitt och utökade med nya, mer eller mindre vetenskapliga observationer.

DJUREN I HUSET

Var finns då djuren på Glimmingehus? Lejonet har redan nämnts; högst upp på den östra gavelns tinne står djurens konung, symbolen för Kristus och för oövervinnerlig styrka (se bild s. 81). Det är kraftfullt format, med bred bringa och svansen elegant böjd upp över ryggen; det vänder sig mot havet i öster – det håll från vilket en eventuell angripare troligtvis skulle komma. Längre ner i borgen möter vi inte bara Vildmannen utan också den hare som fastnat i hans grepp. Men den tycks inte vara rädd: med framtassarna fridfullt lagda i kors betraktar den närmast nyfiket åskådaren med stora ögon och spetsade öron (se bild s. 82).

I Riddarsalen, på den öppna spisens högra fotstycke, finns en salamander och en fisk. Även de förekommer i Bestiariernas pedagogiska fauna, där salamandern är sinnebilden för själen i skärselden och fisken kan symbolisera Kristus eller människo-

själen. Men här representerar de bägge djuren troligen i första hand två av De fyra elementen: Eld och Vatten. De bör tidigare ha haft sällskap av två andra figurer symboliserande Luft och Jord, kanske en fågel och en sköldpadda, på spisens skadade vänstra del. Salamandern ansågs kunna överleva eld, och var därför en omtyckt symbol för dem som ville visa sig starka och mäktiga. En av Jens Holgersens samtida, Frans I (1494-1547), kung av Frankrike och ivrig slottsbyggare, bar salamandern omgiven av flammor i sitt vapen.

Alla de övriga djuren finns på den s.k. Kämpestenen i Frustugans västra nisch. I plattans hörn, insatta i skriftbandet som löper runt yttre kanten, ser vi små figurer i låg relief: en enhörning, ett (vild)svin, en hare och en hjort. De kan kopplas till en allmän kristen ikonografi där enhörningen symboliserar oskulden och hjorten Kristus, medan haren står för syndfullt leverne, och svinet för orenhet och djävulen. Djuren kompletteras med andra symboler från samma motivkrets: Guds, eller Kristi, välsignande hand, druvklasen som står för det eviga livet och paradiset, ekkvisten med ollonet som syftar på odödligheten, och liljan och rosen som kopplas till renhet, oskuld och nåd.

Plattans kant är delvis avslagen, men figurerna är ganska välbevarade; bara hjorten är så skadad och täckt av murbruk att endast benen återstår. När C. G. G.

Salamandern på den öppna spisens fotstycke. Relief i gotländsk kalksten. Foto Thorsten Persson 1999.

SALAMANDERN är ett giftigt djur, som ofta bor i kungars hus. Av dess skinn kan tillverkas ett material som vare sig liknar siden, linne eller ett annat tyg, men som bäres av betydelsefulla och mäktiga människor. Det kan inte tvättas som vanligt, utan måste läggas i eld för att bli rent. En levande salamander kan nämligen vistas i eld utan att alls ta skada. Ibland säges den t.o.m. leva av eld, och elden slocknar om salamandern hamnar i den. På samma sätt kan de som tror på Gud och uträttar goda gärningar tåla helvetets alla flammor och kval. Den gammaltestamentliga parallellen är berättelsen i Daniels bok om de tre rättrogna männen, som kastades i en brinnande ugn men förblev oberörda av flammorna.

FISKEN symboliserar både Kristus och den kristna tron, som vi blir delaktiga i genom dopet och det helgade vattnet. I Bestiarierna sägs fiskarna vara reptiler som kan simma. En av dem, en stor fisk med "vingar", brukar följa efter skeppen på havet. Men eftersom det inte är lika snabbt som skeppet, så får det återvända ned i vattendjupet. Fisken liknas vid dem som först har goda föresatser men sedan hemfaller åt alla möjliga laster och därmed blir dragna ned i helvetet; skeppet är symbolen för den rättrogne som oskadad och utan att lida skeppsbrott seglar genom livets oväder och stormar.

Fiskar. Träsnitt ur *Dyalogus creaturam moralizatus* 1483, 1983.
Fisken, troligen en sill, på den öppna spisens fotstycke. Relief i gotländsk kalksten. Foto Lars Berggren 1997.

Kämpestenen avtecknad av C. G. G. Hilfeling 1777. Efter *Hilfelings Skaanske Tegninger* 1977.

Hilfeling tecknade av Kämpestenen 1777 framställde han det skadade djuret som en hjort. Det också troligt att det är just en hjort, eftersom den tematiskt passar in i sammanhanget, och kanske kunde fler detaljer urskiljas för drygt 200 år sedan. Men vi kan ändå notera att tecknaren inte var så noggrann med motiven: vindruvsklasen har hos honom blivit ett vinlöv; det grovt huggna liljeliknande ornamentet har blivit en fint tecknad lilja; svinet, tecknat som en ung sugga eller smågris, bör med sitt kraftiga huvud vara en galt, kanske ett vildsvin. Handen – som också visar var läsningen av inskriften skall börja – är återgiven med alla fingrar synliga, men på stentavlan är den noggrant framställd i en traditionell välsignelsegest, med raka pek- och långfingrar, och böjda ring- och lillfingrar (se bilder s. 65f.).

Alla de djur med vilka Jens Holgersen lät smycka och pryda sitt Glimmingehus var bärare av ett gammalt och ambivalent symbolinnehåll som kunde tolkas olika beroende på kontext och situation. Eftersom Bestiariernas religiöst moraliska budskap i så hög grad ingick i det allmänna medvetandet, måste de ha utgjort givna referenspunkter i symbolspråket.

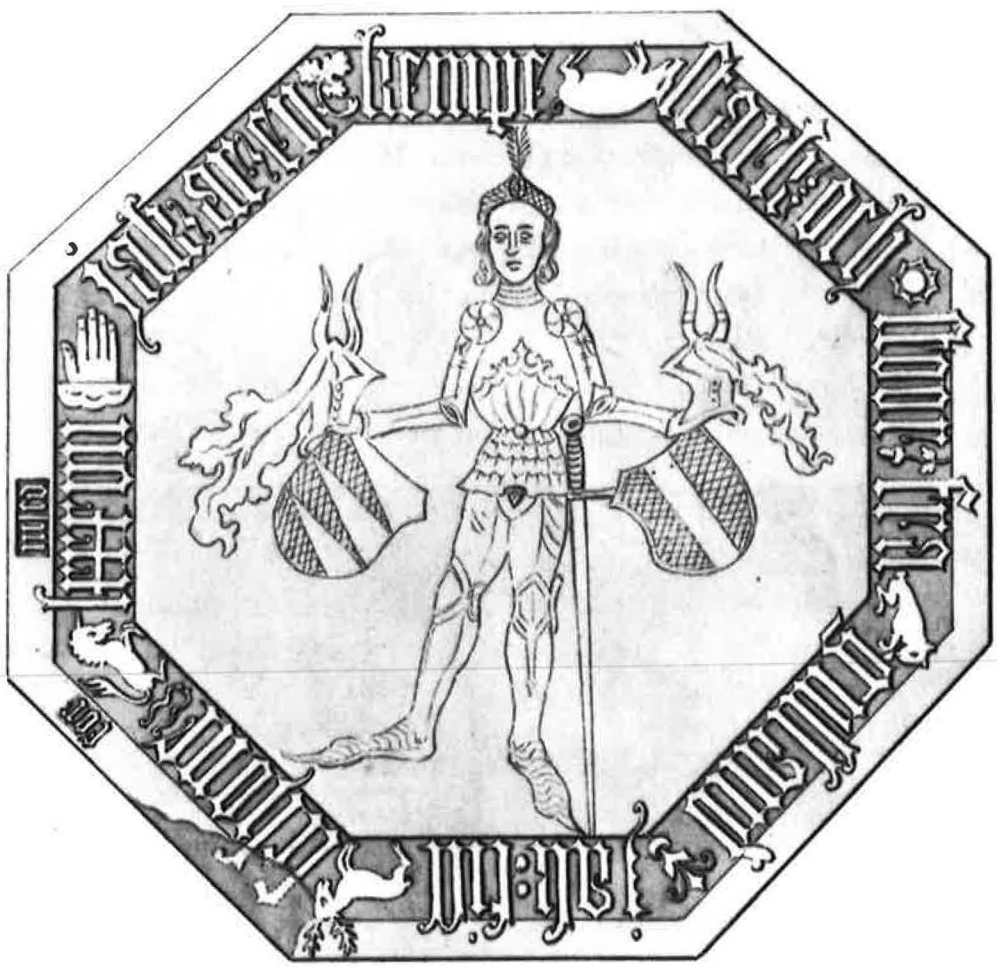

LEJONET, djurens konung, är alltid det första djuret i Bestiarierna. Det tillskrivs en rad egenskaper som visar dess överlägsenhet i förhållande till andras: det är vaksamt, modigt och starkt; stolt som det anstår en kung vill det inte beblanda sig med massorna. Lejonet blir farligt för eller hotfullt mot människan endast om hon skadar det. Människan skall lära av detta och inte förtrycka eller vara ondsint mot oskyldiga och svaga; liksom lejonet skall hon ha förbarmande, för det är känt att lejon inte angriper försvarslösa som ligger på marken.

Lejonet säges ha tre viktiga karakteristika: det sopar igen sina spår efter sig med svansen, det sover med öppna ögon, och dess ungar föds döda, men väcks till liv av lejonhannen tre dagar senare. På samma sätt dolde Kristus, judarnas konung och "andliga lejon", spåren av sin gudomlighet; Hans kropp föll i sömn på korset, medan hans gudomlighet fortfarande vakade; på tredje dagen återuppväcktes han från det döda av Gud.

Detalj av "Lejon-femma". Kopparstick av Meister der Spielkarten, verksam omkring 1450.

ENHÖRNINGEN är ett mytiskt djur, som är så snabbt att det inte låter sig jagas på vanligt sätt. För det behövs en jungfru: så fort jungfrun visar sig, kommer enhörningen och lägger sitt huvud i hennes knä. Därefter kan den lätt infångas av jägarna. Det är lätt att förstå att enhörningen blev symbol för renhet och kyskhet; den representerar också Kristi inkarnation.

Jungfru Maria med enhörning. Träsnitt ur boken *De generatione Christi*, tryckt under 1400-talets senare hälft.

Svin. Träsnitt ur *Dyalogus creaturam moralizatus* 1483, 1983.

SVINET är ett orent djur, som bökar i jorden och täcker sig själv med smuts och lera. Det får därför symbolisera syndare och heretiker. Liksom svinen, som först tvättar sig rena och sedan strax smutsar ner sig igen, bekänner människan visserligen sina synder men fortsätter därefter ändå med onda gärningar. När svinen efter att ha tvättat sig böjar böka igen så blir de ännu mera orena än förut; människan som begråter sina synder, men inte avstår från att begå dem, är nu en ännu större syndare och bör straffas hårt eftersom hon vanärat Gud.

HJORTEN uppsöker gärna okända trakter och simmar över farliga vatten till nya betesmarker. På samma sätt lämnar den rättrogne kristne det välkända, världsliga och inträder i klosterlivet. Hjorten är ormens fiende. Den vet var ormarna finns och trampar dem till döds efter att ha dragit ut dem ur sina bon. Efter att ha svalt de giftiga ormarna går den till en källa för att rena sig, och blir därmed föryngrad. Hjorten symboliserar Kristus som tillintetgör det onda, ormen eller djävulen; den får också betyda den botfärdiga människan som måste hålla djävulen på avstånd genom att vaka och fasta.

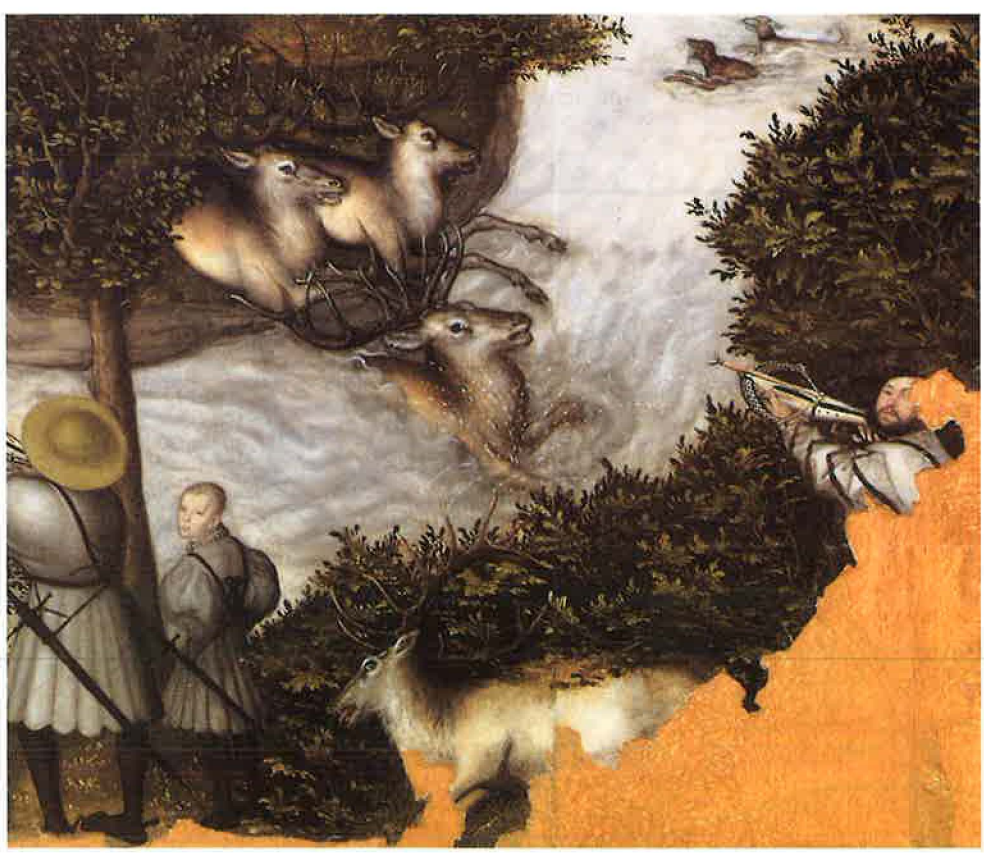

Hjortjakt. Lucas Cranach d. ä. (1472-1553), oljemålning på pannå, 83x56, Östergötlands länsmuseum, Linköping.

HAREN, till sin natur snabb, blyg och saktmodig, representerar de gudfruktiga som har större tilltro till Kristus än till sig själva. Eftersom harar och kaniner får talrik avkomma står de båda för fruktbarhet och sexuell lust.

Harar. Detalj av bokmålning från 1400-talets början, ur Gaston Phebus' *Livre de chasse* (Boken om jakt).

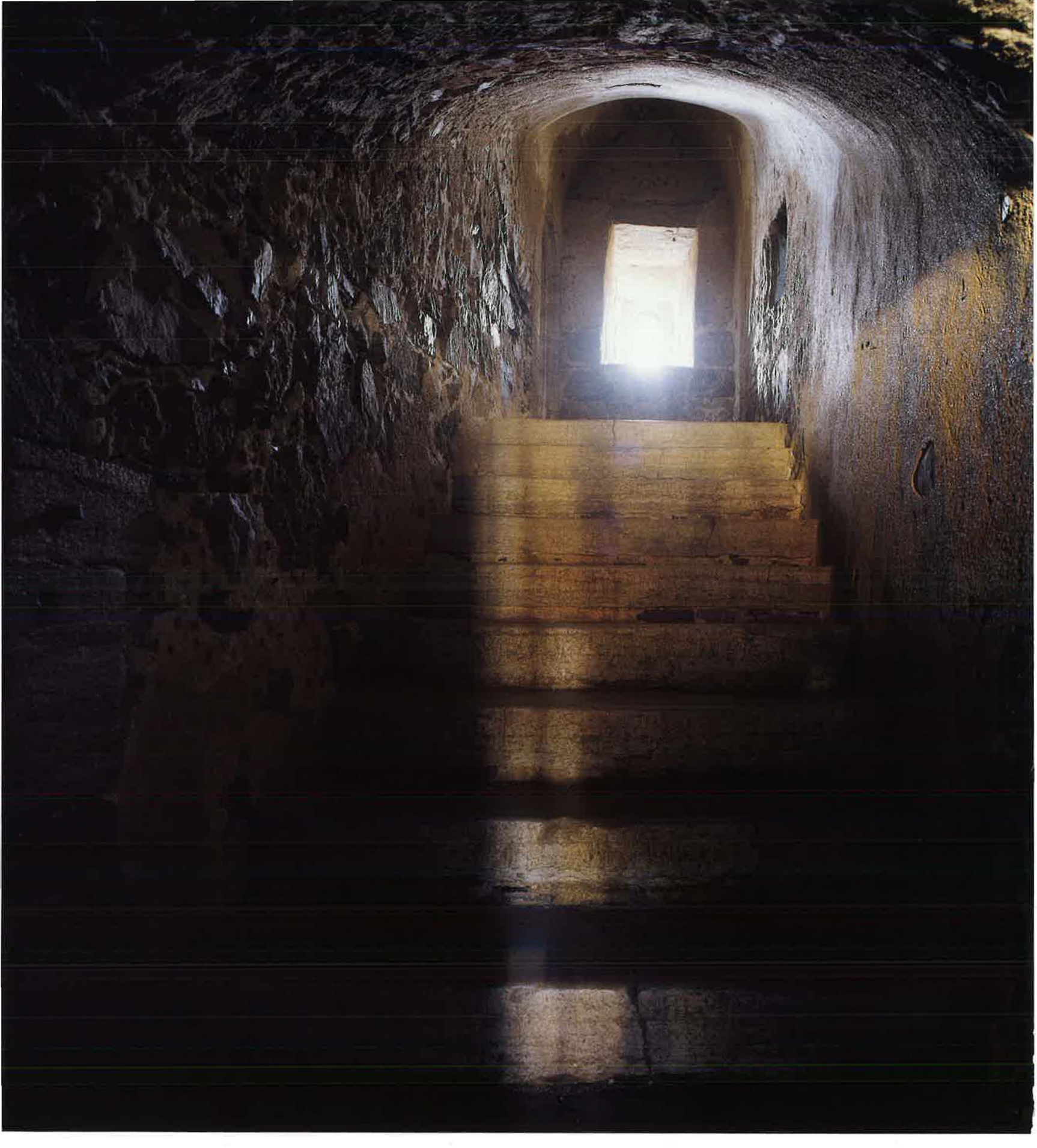

FÖRSVARET

av ANDERS REISNERT

SYNEN PÅ Glimmingehus' militära styrka har skiftat åtskilligt under senare år. Den i stort sett ointagliga stenborgen, ofta liknad vid en modern bunker, har omtolkats till en arkaiserande och romantiserande anläggning för Jens Holgersens och hans vänners riddarlekar.[1] Min utgångspunkt är emellertid att borgen verkligen besuttit en kraftfull försvarspotential och att de legendariska dödsfällorna kanske skall ses i ett annorlunda och högtidligare sammanhang än att endast vara lekfulla installationer av en rik adelsman.

För att kunna belysa frågan på ett nyanserat sätt är det väsentligt att komma byggherren Jens Holgersen nära och försöka se vilka förutsättningar och utgångspunkter han haft.

KRIGAREN OCH BORGEN

Belägringar, sjöslag, äntringar, plundringar och avrättningar tillhörde Jens Holgersens vardag under hela hans vuxna liv; detta framgår med all önskvärd tydlighet av Sten Skansjös bakgrundsteckning. Möjligen kan denna mörka sida hos Jens Holgersen ha fördröjt hans riddarslag. Trots sina släktförhållanden, sina utomordentligt goda vitsord från kung Hans, en plats i rikets råd, diplomattjänst, organisatoriska talanger och en utmärkt strategisk blick blev han riddare först i 60 års åldern, troligen i samband med Kristian II kröning 1514.

När Jens Holgersen 1499 påbörjade bygget av Glimmingehus var han väl medveten om krigets alla skepnader, och han tog redan från början sina krigserfarenheter ad notam. Platsen för den nya borgen var given, det fäderneärvda Glimminge erbjöd en rad strategiska fördelar. Från den höga byggnaden kunde fartygstrafiken längs Österlens kust och det viktiga Bornholmsgattet följas. Detta var en fördel för Jens Holgersen, som byggt upp en stor personlig förmögenhet på kaparverksamhet, men samtidigt en nackdel då Glimmingehus var synligt från havet. I det ögonblick kung Hans' flotta tappade det totala sjöherraväldet kunde borgen vara prisgiven åt fiender som kom vattenvägen.

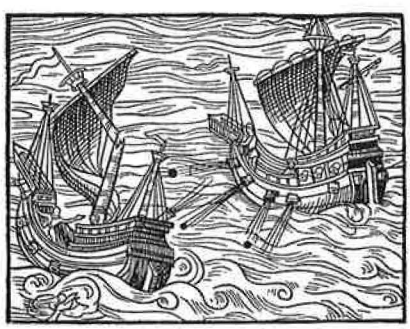

Träsnitt ur Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, 1555, tionde boken "Om sjökrig".

Motstående sida: del av trapphuset. Foto Rolf Salomonsson 1996.

En genomgång av källmaterialet visar att herr Jens var en av tidens ledande experter på kombinerade lands- och sjöstridsoperationer. Han hade en stor erfarenhet av snabba strandhugg och åtskilliga gånger hade han själv vadat i land från något av krigsskeppen, landsatt fotfolk och artilleri för att leverera batalj, plundra gårdar eller byar och städer längs Östersjöns kuster. Om någon vid denna tid kände till vådan av att bo på en oskyddad gård nära havet så var det Jens Holgersen. Det var därför viktigt, ja livsviktigt, för honom att förse sin nya byggnad med ett starkt försvar.

Den tyske fortifikationsexperten Johan Hintzke, generalkvartersmästare och överstelöjtnant, fick 1676 i uppdrag av Karl XI att inventera de skånska herresätena ur fortifikatorisk synpunkt. I allmänhet är han föga imponerad över försvarskraften hos de skånska privatborgarna men inför Glimmingehus är han i det närmaste euforisk. Efter en detaljerad beskrivning av borgens försvarsinstallationer och strategiska fördelar avslutar han: "Detta är alltså ett av de starkaste husen i landet och förtjänar verkligen att kallas borg."[2] En av Sveriges ledande fortifikationsexperter anser, 170 år efter att Glimmingehus färdigställts, att borgen fortfarande besitter en för landet utomordentligt god försvarspotential. Ett gott betyg för både byggherre och byggmästare.

Vilka var då de tänkbara fienderna? Givetvis kunde fiender från Sverige angripa borgen men den största risken torde ha utgjorts av de hanseatiska motståndarna och då främst lübeckarna som snabbt kunde nå området, landsätta trupper och plundra Glimmingehus. Jens Holgersen har säkert också varit medveten om hur snabbt en kungs gunst kunde vändas i fiendskap. Innan Glimmingehus var färdigställt skulle exempelvis en av Danmarks mäktigaste män, rikshovmästaren Poul Laxmand mördas, troligen på order av kung Hans. Glimmingehus byggdes dock för svagt för att kunna motstå ett anfall av kungliga trupper, varför man får förmoda att Jens Holgersen inte behövt räkna med detta alternativ. En alltför stark borg skulle dessutom kunna uppfattas som en provokation av kungen och därmed ställa Jens Holgersen i en ogynnsam politisk situation.

Borgen verkar ha varit tillräckligt stark för att kunna motstå snabba angrepp av landsatta trupper från svenska eller hanseatiska flottenheter men inte en längre belägring av en väl utrustad kunglig armé, vilket troligen är resultatet av ett noggrant avvägt ställningstagande från Jens Holgersens sida.

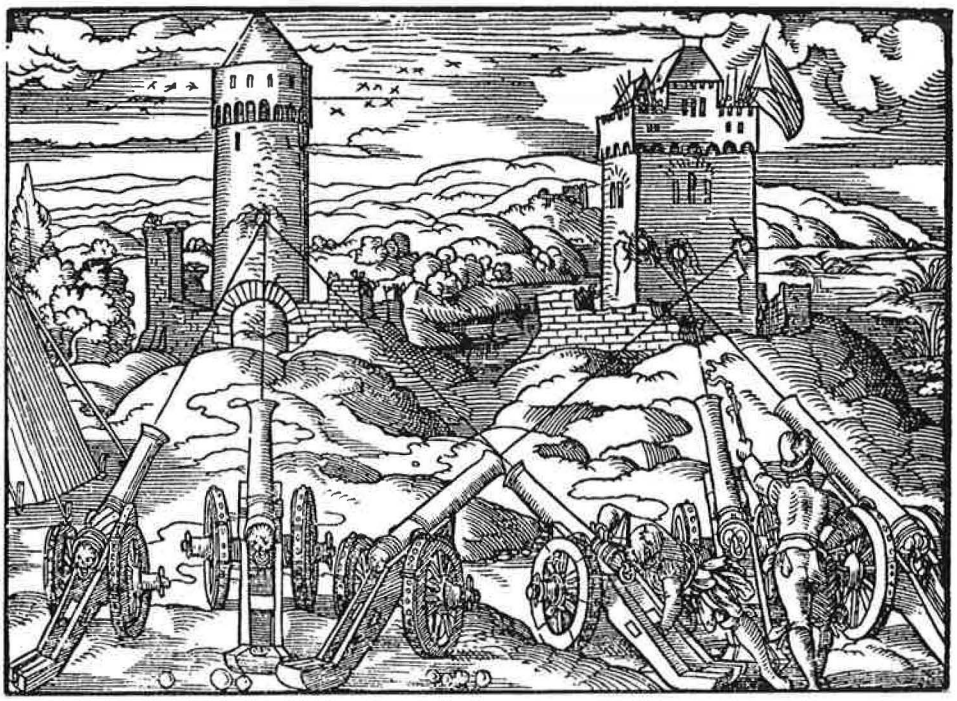

Belägringsartilleri framför fästning. Träsnitt av Jost Amman i L. von Fronsbergers *Fünf Bücher vom Kriegsregiment* 1558. Bilden visar hur man beskjuter fästningar. Runda torn försöker man träffa från olika vinklar, på fyrsidiga byggnader försöker man skjuta bort hörnen.

BESTYCKNING, KULOR OCH KRUT

Vid tiden för Jens Holgersens byggenskap på Glimmingehus hade eldvapen varit kända i Danmark i över hundra år. Sedan den första introduktionen av pilskjutande kanoner under 1300-talets första hälft hade en snabb utveckling ägt rum. I början var effekten i första hand psykologisk där buller och rök utgjorde den mest verksamma delen. Under 1400-talet skedde en utveckling från enkla eldrör av järnstavar sammanhållna av smidda järnband till gjutna, slätborrade eldrör av brons och järn. Vid sekelskiftet 1500 användes fortfarande stenbössor av de äldre typen, som sköt stenkulor, men man övergick allt mer till gjutna järnkulor. Både mynningsladdare och bakladdade kanoner förekom parallellt. De större eldvapnen transporterades på vagnar eller i lavetter på egna hjul. Omkring 1500 hade ett enhetligt kalibersystem vuxit fram på kontinenten, främst i kejsare Maximilians arsenaler. I Norden tycks man ha känt till systemet och skjutvapnen indelades efter flera grundtyper, som kunde ha högst olika storlek och utseende. Det fanns dock avsevärda variationer i samtida benämningar, som idag gör materialet svårtolkat.[3]

När det gäller kanonernas räckvidd är forskningen försiktig med exakta uppgifter. Räckvidden påverkades av många faktorer: främst krutets kvalitet, men även

Kammare till en Falkon, funnen i vallgraven på Glimmingehus. Ritningen på s. 24 visar hur kammaren varit placerad i kanonen. Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum.

Bösspipa, funnen i vallgraven på Glimmingehus. Foto Bengt Almgren, Lunds Universitets Historiska Museum.

Kanoner av olika typer: (uppifrån) hel Kartov och helslanga i fältlavett. Efter Hildebrand 1884-98.

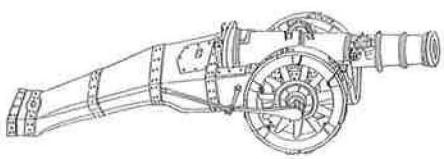

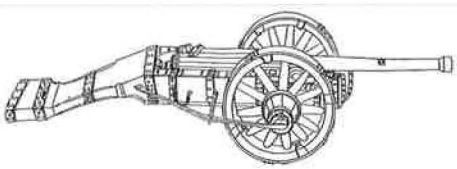

eldrörens sammansättning och betjäningens skicklighet. Det effektiva skjutavståndet för kontinentala belägringspjäser tycks ha varit under 150 meter och helst sköt man på ett avstånd av 60-80 meter från målet.[4]

Ett problem för en belägrare var att det fästningsbaserade artilleriet, om det var tillräckligt högt placerat, kunde beskjuta belägringsartilleriets ställningar med god effekt. Om belägringsartilleriet var placerat där optimal skjuteffekt kunde ernås – helst mindre än 100 meter från borgen – riskerade man att få de dyrbara pjäserna förstörda eller erövrade vid ett utfall (jfr bild s. 38).

Bristen på belägringsartilleri var stor, vilket kan exemplifieras med den svenska belägringen av Kalmar slott 1506-10 då man i avsaknad av krut och kulor istället byggde en blida (en medeltida typ av kastmaskin driven av motvikt), för att kunna nå slottet med sina projektiler. Man förfogade helt enkelt inte över ett belägringsartilleri värt namnet vid denna tid.[5]

På Visborg fanns ett betydande fästningartilleri under Jens Holgersens tid som länsherre. I samband med att han 1509 överlämnar länet till Lauritz Schinkel upprättas ett inventarium som ger oss en god inblick i hur ett länsslott vid denna tid var utrustat. Bland vapnen märks 23(60?) nya armborst med 4 1/2 läst pilar, både dalpilar och spetspilar; 71 skerpentiner och 45 stenbössor med tillsammans 183 kammare, 4 nya kopparslangor, 12 gamla huvudstycken av järn, små och stora med 14 kammare, en gammal kopparslanga med två kammare och tolv järnlod,[6] 3 gamla hakebössor "som icke duga mycket". Bland ammunitionen märks 1 skeppspund och 4 lispund bly och skerpentinlod, tre tunnor skerpentinkrut, 2 tunnor gammalt stenbyssekrut, 1 tunna fördärvat stenbyssekrut, 3 fjerdingar lodbyssekrut samt luttrad salpeter och svavel för kruttillverkning. I förrådet fanns också en gammal blida och i smedjan fanns "4 boltar att göre byssor över".[7]

Några inventarieförteckningar från Jens Holgersens tid på Glimmingehus är inte kända men med arkeologins hjälp kan vi få en viss uppfattning om den vapenarsenal borgens besättning haft till sitt förfogande. Här kommer endast de vapen som direkt haft med borgens försvar att redovisas. Samtliga är funna i vallgraven och påträffades i samband med upprensning och tömning av denna 1935-38 (se vidare Rausing s. 109ff.).

I skriftligt källmaterial nämns aldrig att Glimmingehus utsatts för anfall, varför man kan förmoda att vapenfynden härstammar från borgens beväpning eller från

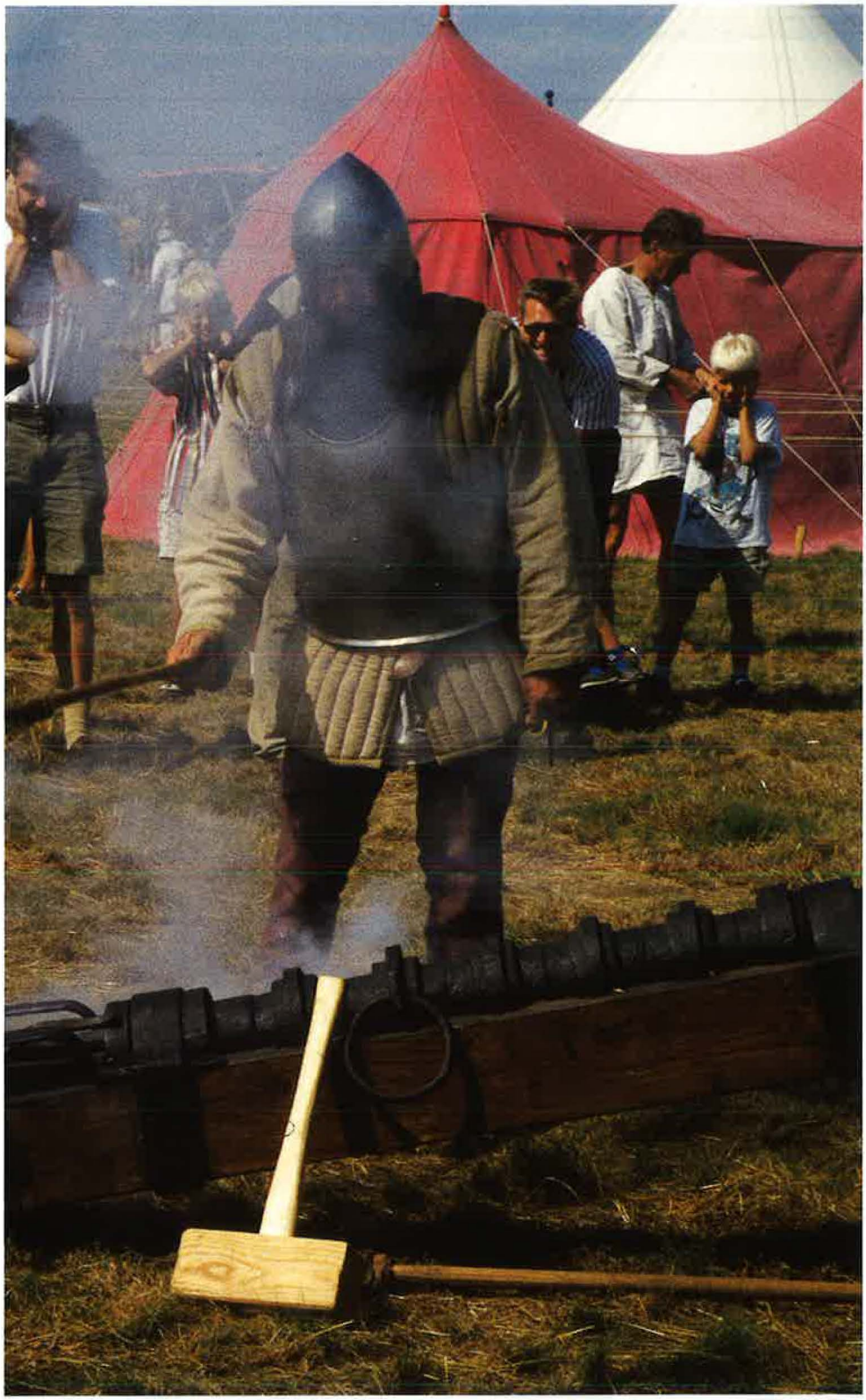

Medeltida artillerist i aktion. Från de engelska s.k. kreativa anakronisternas intagande av Glimmingehus sommaren 1998. Foto Mats Edström.

Rekonstruktion av sydvästra fönstret i Riddarsalen försett med en Skerpentin i en s.k. micka.

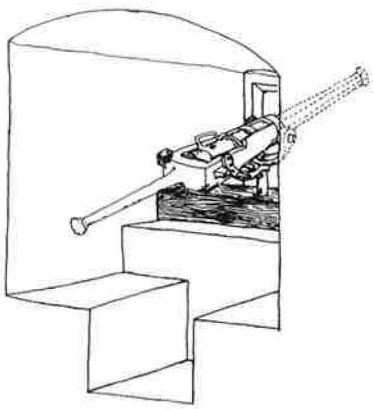

en arsenal. Möjligen har Jens Holgersen haft ett s.k. tyghus på platsen, antingen ett privat sådant eller för kronans räkning. Att vapen från de senare skulle ha kasserats och hamnat i vallgraven är emellertid mindre troligt.

Bland fynden finns följande som har anknytning till borgens försvar:
- Tre kanonkulor av järn med diametern 21 cm, 15 cm och 14 cm och en av sten (den senare har ej kunnat återfinnas).
- Sex blykulor återfinnes i fyndliggaren med en varierande diameter från 12 mm till 34 mm.

Följande delar av skjutvapen påträffades:
- Kammare till bakladdad kanon, troligen till en mindre Falkon (Falkonen var en av de mindre kanonerna) med en kaliber på 5,8 cm. Kammarens smedmärke återkommer även på en hötjuga och ett laggkärl; det skall troligen tolkas så, att smeden bott på Glimminge och att föremålen är tillverkade på platsen.
– Fragment av sexkantigt gjutet eldrör till en hakebössa kaliber 21 mm.
– Fragment av sexkantig pipa kaliber 50 mm som troligen härstammar från en Falkonett (en mindre bakladdad kanon, oftast monterad i gaffel s. k. micka).
– Bösspipa med riktmedel, troligen till en s.k. "Tellhake"(från tyskans Zielerhake, dvs. bössa med sikte); fänghålet på sidan antyder att den kan ha varit försedd med luntlås. Kaliber 18 mm. Vapnet är mycket klent och smäckert och ger snarast intrycket av att vara ett jaktvapen.

Att utifrån de funna vapnen försöka rekonstruera bestyckningen på Glimmingehus är naturligtvis vanskligt, men vissa slutsatser kan dock dras.

Den stora kanonkulan kan möjligen ha tillhört en s.k. "Hel Kartov", ett magnifikt stycke som vägt bortåt 3 ton med ett drygt 3 meter långt eldrör. Helkartoven räknades till det grövre artilleriet, medan de mindre Kartoven och Halvkartoven hade kortare eldrör i fallande skala. Både stenkulor och gjutna järnkulor användes som ammunition. Dessa kanoner transporterades och avfyrades från hjullavetter. Denna typ av kanoner användes framförallt vid belägringar, och den funna kanonkulan har troligen ingått i en tyghusarsenal som tillhört Jens Holgersen eller kronan.

De båda övriga typerna av kulor kan ha tillhört ett fältartilleri men de kan också ha använts i mindre, bakladdade pjäser. En sådan kanon med samma kaliber som de kulor som påträffats på Glimmingehus är känd från det s.k. Riddarholmsskeppet påträffat vid Stockholm på 1930-talet. Skeppet härstammar troligen från

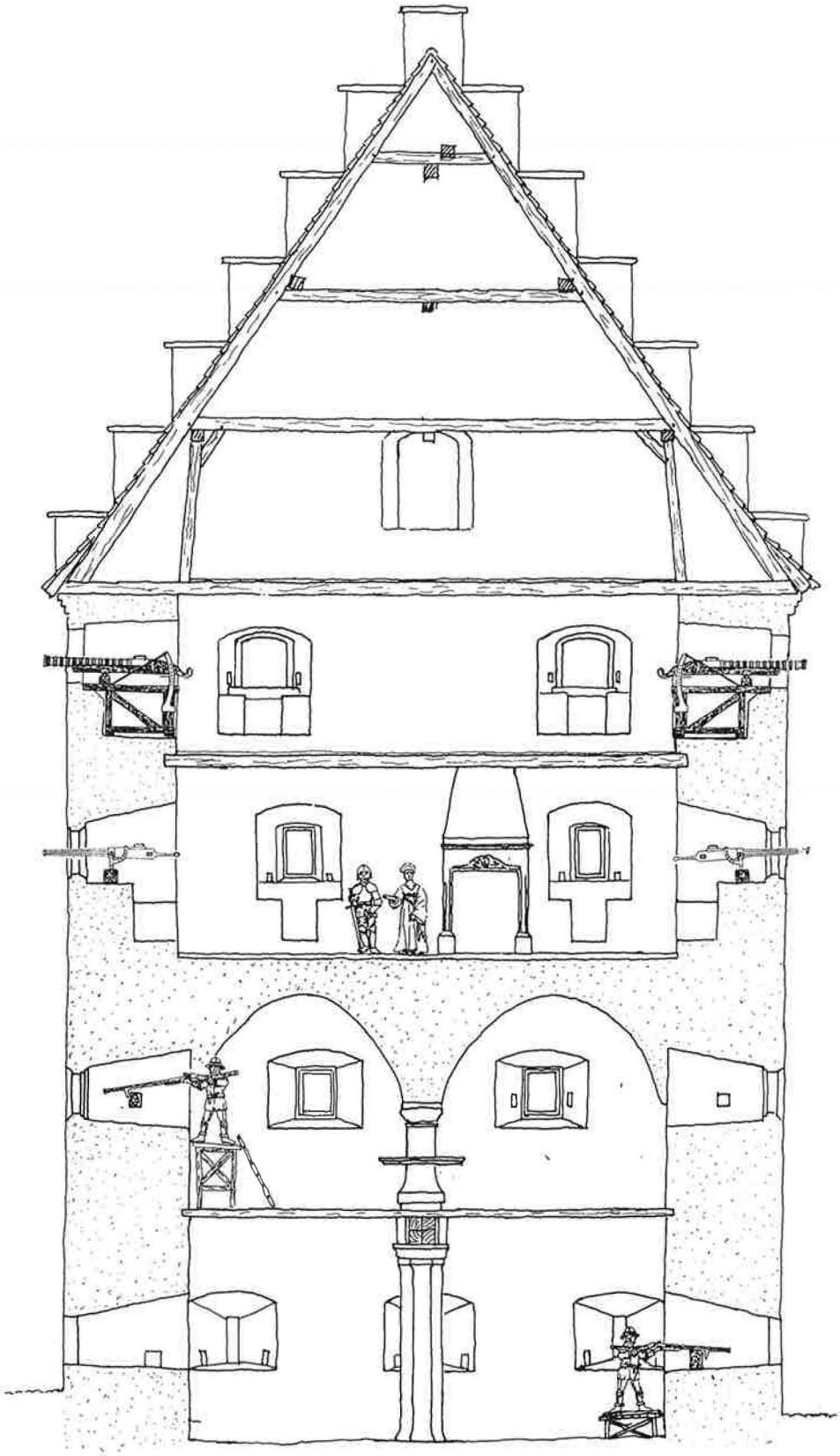

Tvärsektion av Glimmingehus med tänkt bestyckning. Det tyngsta artilleriet har placerats högst upp i byggnaden. Sektionen har lagts genom den östligaste fönsteraxeln. Efter Hahr 1915, pl. 5, kompletterad av författaren.

1400-talets sista år och är alltså jämngammalt med Glimmingehus. Riddarholmskanonen sköt dock stenkulor.[8]

Blykulan, med en diameter på 34 mm, bör ha tillhört en Skerpentin, en mindre typ av kanon.

Tredje våningen eller "skytteloftet" är försett med 17 större öppningar med tegelomfattningar. Omfattningarna är troligen ursprungliga.[9] I nischernas sidor finns utsparade fyrkantiga hål placerade något snett i murverket. En rimlig tolkning av dessa hål är att de nyttjats för montaget av borgens artilleripjäser. En benämning som ofta återkommer i den äldre litteraturen om borgen är rekylbjälke. Hålen skulle alltså vara ämnade för ett tvärträ, för att ta upp rekylkraften hos exempelvis en hakebössa. Normalt brukar dessa vara placerade direkt mot fönsterbänken för att få ett så stadigt underlag som möjligt. I Glimmingehus är detta inte alltid fallet utan en del är placerade en bit upp på muren. Enligt min uppfattning har hålen definitivt med artilleriet att göra, men frågan är om de alltid är spår efter rekylbjälkar. Ett avancerat lavetage med riktbågar av burgundertyp skulle kunna ha förankrats i hålen för att ge stadga åt lavetten (se bild s. 24). Detta förutsätter en tyngre beväpning än de i litteraturen ofta nämnda hakebössorna på skytteloftet. Hintzke anger att kanongluggarna är lämpliga för bronskanoner.[10]

I de övriga våningarnas öppningar finns liknande hål efter rekylbjälkar med samma placering. Här skulle man kunna tänka sig att lättare pjäser av typerna falkonetter och skerpentiner varit monterade på ett likartat sätt eller i fasta bäddningar. I några rum och i hela källarvåningen finns hålen placerade som normala rekylbjälkar, direkt mot fönsterbänken, där mindre pjäser kan ha varit uppställda i gafflar, s.k. mickor. Här menar Hintzke att s.k. dubbelhakar kan användas. Möjligen härstammar det i vallgraven funna, sexkantig mynningsfragmentet från en tidig 1500-tals variant av en sådan hakebössa. Armborstet var vid Glimmingehus' uppförande fortfarande ett viktigt vapen, men de muröppningar som finns är inte speciellt väl ägnade till armborstskytte. Det hindrar naturligtvis inte att sådana kan ha använts, vilket även vallgravsfynden antyder (se Rausing och Ödman).

AUDIENS, I DÖDENS KÄFTAR

Om en fiende lyckades ta sig in i Glimmingehus möttes han av flera obehagliga överraskningar. Inbyggda i trapphall, vilplan och tak finns en rad dödsfällor.[11] Fällorna

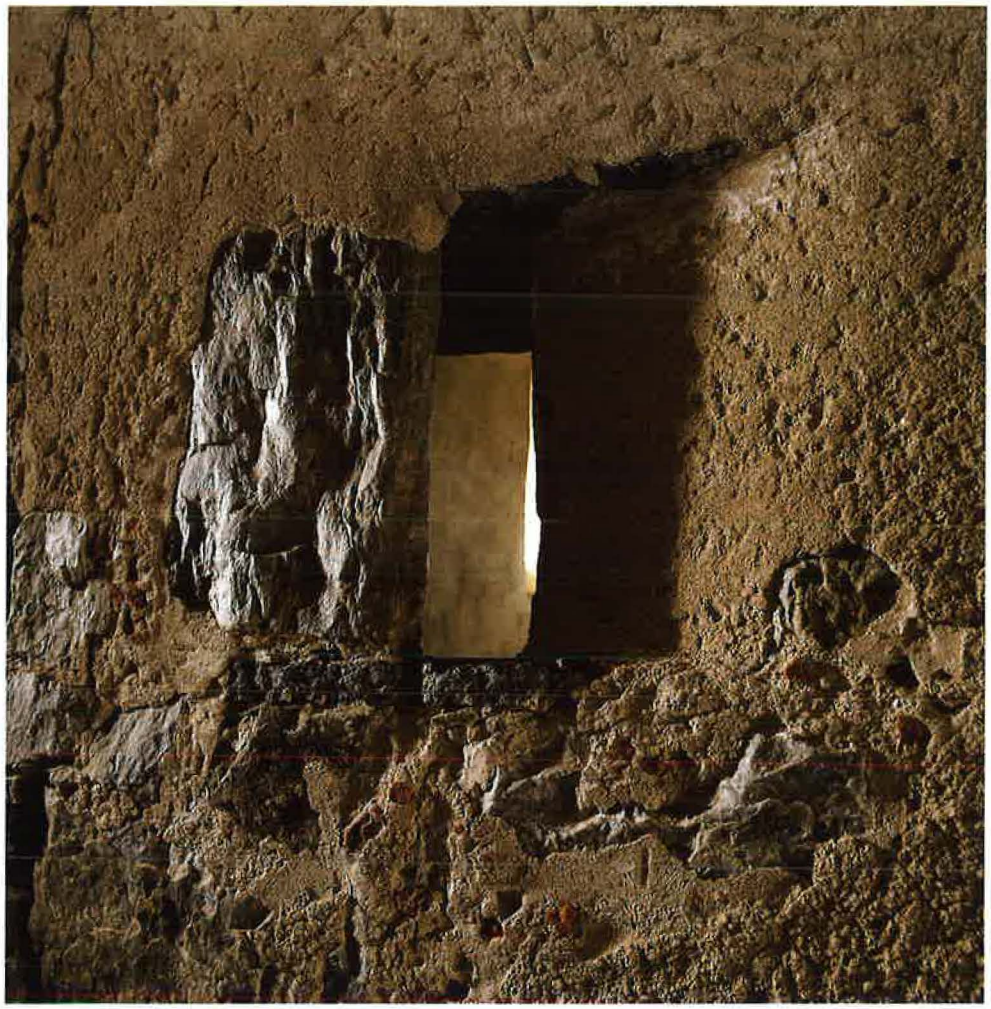

Skytteglugg i mur mot trapphuset.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

är framförallt koncentrerade till dörrarna och gör det möjligt att på ett intrikat sätt försvara dessa. Då dörrarna mellan trapphallen och rummen enligt Hintzkes relation var täckta med järnplåtar förstår man att en fiende haft en del bekymmer att komma in i de enskilda våningarna. Om man då konsekvent hållits under beskjutning från olika positioner eller fått kokande eller frätande vätskor nerhällda över sig från hål i taket, har naturligtvis kamplusten hos en attackerande fiende snabbt avtagit.

Fällorna är alla fullt synligt placerade och en person som kliver uppför den höga trappan kan knappast undgå att se dem. Under Jens Holgersens tid kan de ha varit dolda bakom paneler eller draperier, men detta förefaller mindre troligt. De verkar snarare vara placerade för att synas. Man kan därmed tänka sig att fällorna även haft en symbolisk funktion. Den som sökte audiens hos Jens Holgersen skulle skym-

ta vapen, känna sig hotad och bevakad, så att han eller hon förstod att ett möte med en av de danska rikets förnämsta män snart skulle äga rum. Fällorna skulle alltså kunna ha använts, för att en besökande skulle komma i "rätt stämning" och förstå sin egen utsatta position i förhållande till Jens Holgersen, som på detta utstuderade sätt visade sin makt. Här kommer vi osökt in på ett mycket intressant avsnitt av Glimmingehus' planering, nämligen dess representativa del. Byggnaden var inte bara borg och förvaltningscentrum, utan även en plats för social representation. Personer ur vitt skilda miljöer hade anledning att kontakta Jens Holgersen. Det kunde var byäldsten som kom med klagomål eller ville ha råd och stöd från sin herre i frågor om jordtvister med grannbyar. Hanseatiska köpmän som skulle framföra klagomål för övergrepp eller erbjuda lyxprodukter. Lokala stormän och mindre bemedlade släktingar som ville låna pengar eller be om tjänster. Nära vänner och kolleger kunde avlägga artighetsvisiter i samband med familjehögtider, och kungen själv kunde komma på besök i statsangelägenheter.

Att visa sin samhällsposition och makt var, som Leon Jespersen betonat, en del av konventionerna för tidens stormän och socialt underställda personer mottogs enligt en noggrant uppgjord ritual, där väntetiden var en viktig ingrediens.[12]

Den som ansökt om audiens fick vänta på borggården, leddes sedan förbi dödsfällorna i trapphallen och fick därefter vänta ytterligare vid foten av trappan på första våningen, troligen i förrummet till borgstugan. Uppe på avsatsen, utanför Riddarsalen, kallades sedan besökaren – efter lämplig väntan – nådigt upp av Jens Holgersens borgfogde. Jens Holgersen tog sedan emot längst bort i Riddarsalen vid den praktfulla öppna spisen, omgiven av skrivare, tjänare och jakthundar. Förmodligen fick besökaren tid att helt insupa rummets pompösa atmosfär genom att ytterligare få vänta, med sänkt och blottat huvud, precis innanför dörren.

Besök från socialt likställda togs naturligtvis emot på ett helt annorlunda sätt, även om konventionerna också här var styrande. Då hälsade Jens Holgersen sina ståndsbröder och systrar välkomna vid den nedfällda vindbryggan, och en välkomstbägare räcktes fram så att resenären behagfullt kunde skölja ned resdammet. Vid ett kungligt besök fick däremot borgherren bekväma sig att rida sin herre till mötes vid gränsen för domänerna. Vid sådana tillfällen visades givetvis inga hotande vapen i skottgluggarna. Det skulle ha varit en tydlig signal om motsättningar och fiendskap, som inte ens Jens Holgersen hade velat visa inbjudna gäster.

Riddarsalens spis och fönstersmyg.
Foto Sten Åke Nilsson 1998.

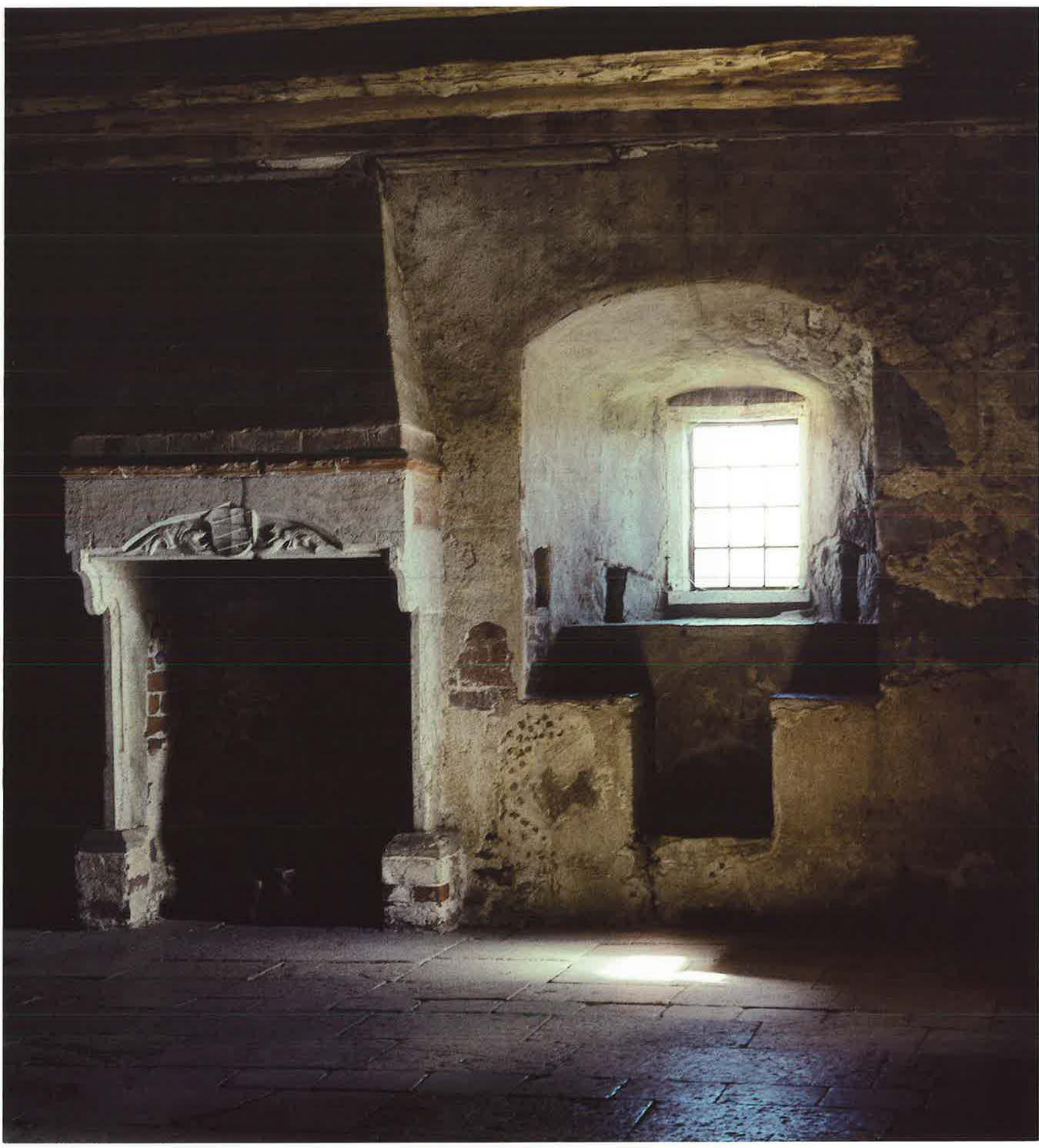

Tornerhjälm från en s.k. Maximilianrustning. Järn. Vallgravsfynd, Glimmingehus.

Del av rustning, arm- eller benbuckla. Järn. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Thorsten Persson.

BEVÄPNINGEN

av GAD RAUSING

NÄR JENS HOLGERSSON under sin tjänstgöring på Gotland i slutet av 1400-talet beslöt att uppföra ett värdigt residens på fädernegården i det fjärran Skåne hade han klart för sig både vilket behov detta skulle fylla och vilka hänsyn han måste ta vid planeringen och byggandet.

Herr Jens och hans byggmästare gick samma väg som dagens arkitekter när de vill bygga "säkra" bostäder; de analyserade vad en potentiell fiende skulle kunna göra, och de koncentrerade sina ansträngningar till att bygga en bostad, som skulle var säker mot denna typ av angrepp. Resultatet blev ett "fast hus", tillräckligt stort för att rymma en modern bostad med servicefunktioner, alltså egentligen ett konventionellt *palatium*, men av sådant material, i sådan stil och på en sådan plats att byggnaden skulle kunna försvaras av en helt liten besättning även mot en mycket stor övermakt.

Herr Jens hade stor erfarenhet av strid. När han planerade sitt hus tänkte han kanske i första hand på dåligt rustade upprorsmän, på skånska bönder och torpare med vedyxor och hötjugor, snarare än på välexercerade knektar med halvhake och hillebard, med pik och slagsvärd. Men vi skall inte underskatta skåningarnas förmåga att rusta sig – Skåne var Danmarks "Järnbäraland". I Skåne fanns myrmalm och skog, i Skåne var järnframställning och smide högt utvecklade. I stora delar av Skåne betalade bönderna sin skatt i järn – och långt senare skulle bössemakarna i Göinge bli bekanta!

Dolk, möjligen från ca 1500. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Thorsten Persson.

VAPENFYND FRÅN VALLGRAVEN

Visserligen har vi ingen uppgift om att Glimmingshus någonsin belägrats, men ett antal vapenfynd från vallgraven tyder dock på strider vid några tillfällen. Ett värjfäste från tiden omkring 1600, ett fragment av en bösspipa, en yxa, en spikklubba och icke mindre än tio dolkar återfanns i vallgravarna. Dolkarna, varav en är en s.k. njurdolk och fyra *misericorder* – smala, pansarbrytande vapen som brukades för att ge en fallen fiende nådastöten – synes vara av 1500-talstyp. De flesta dolkar och knivar bars även till vardags, men *misericorden* var direkt knuten till rustningen.

Fotanglar, eller ryttarstjärnor. Järn. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Thorsten Persson.

Försåtliga pilar och järnpiggar. Träsnitt ur Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, 1555.

Armborstspännare, 1500-tal. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Statens Historiska Museum, Stockholm.

Dolkarna är samtliga "högreståndsvapen", och det är svårt att föreställa sig hur de hamnat i vallgraven om inte när deras bärare stupade. Men varför finns i så fall inga manskapsvapen bland fynden?

I västra vallgraven återfanns en tornerhjälm – knappast använd i strid! – och ett brottstycke av en gevärspipa av muskötkaliber, av den typ man hade på 1500-talet. Här påträffades också en fotangel av det relativt sällsynta slag som har hulling på alla fyra tenarna, ett tydligt bevis för att huset en gång försvarats mot stormningsförsök. Två armborstpilar med pansarbrytande spets synes tillhöra 1500-talet, liksom bakdelen av en annan armborstpil med isatt fena av trä. Denna typ användes överallt i Skandinavien men har gått till hävderna som "dalpil"; i motsats till de sydskandinaviska armborstpilarna, som hade holk, hade de typiska "dalpilarna" en ofta hullingförsedd spets med tånge.

Vid Glimmingehus har även anträffats en armborstspännare av järn, av den typ som brukades under 1400- och 1500-talen, en kuggstång- och kugghjulapparat, inte olik en modern domkraft för bilar. Med en sådan kunde man spänna även de kraftigaste armborst, om än omladdningen av ett sådant vapen inte gick snabbt! Liknande apparater användes även för jaktarmborst, men här tyder det enkla, robusta utförandet på att detta varit en spännare avsedd för militärt bruk. Kan den kopplas till fyndet av de pansarbrytande krigspilarna?

I både Danmark och Sverige-Finland var armborstet härens vanligaste skjutvapen fram till 1570-talet, då det slutgiltigt ersattes av "rören", snapplåsbössor av 16-18 millimeters kaliber. Då man utnyttjade en mekaniskt spänd båges fjäderkraft sköt armborstet nästan ljudlöst. Det hade en mycket god egenprecision, och det var lätt att lära sig hantera. Om pilarnas spetsar var av härdat stål, var de pansarbrytande. Enligt våra dagars begrepp var armborstets "eldhastighet" låg, mellan 30 sekunder och en minut per skott, ungefär detsamma som man kunde åstadkomma med tidens "rör", och skottvidden var måttlig, omkring 200 meter. Men precisionen var långt överlägsen de flesta samtida eldvapen, med träffbilder på 20 centimeter eller mindre på 100 meter.

Det senmedeltida armborstets stora svaghet var att dess sträng var synnerligen fuktkänslig, liksom dess laminerade träbåge. När det regnade kunde långbågeskytten ta av sin sträng och bära den i sin väska, medan armborstskytten måste skydda hela sitt vapen – och skytten beväpnad med rör kunde icke ens tänka på att ladda. Armborstets goda precision innebar att en eventuell angripare knappast kunde föra

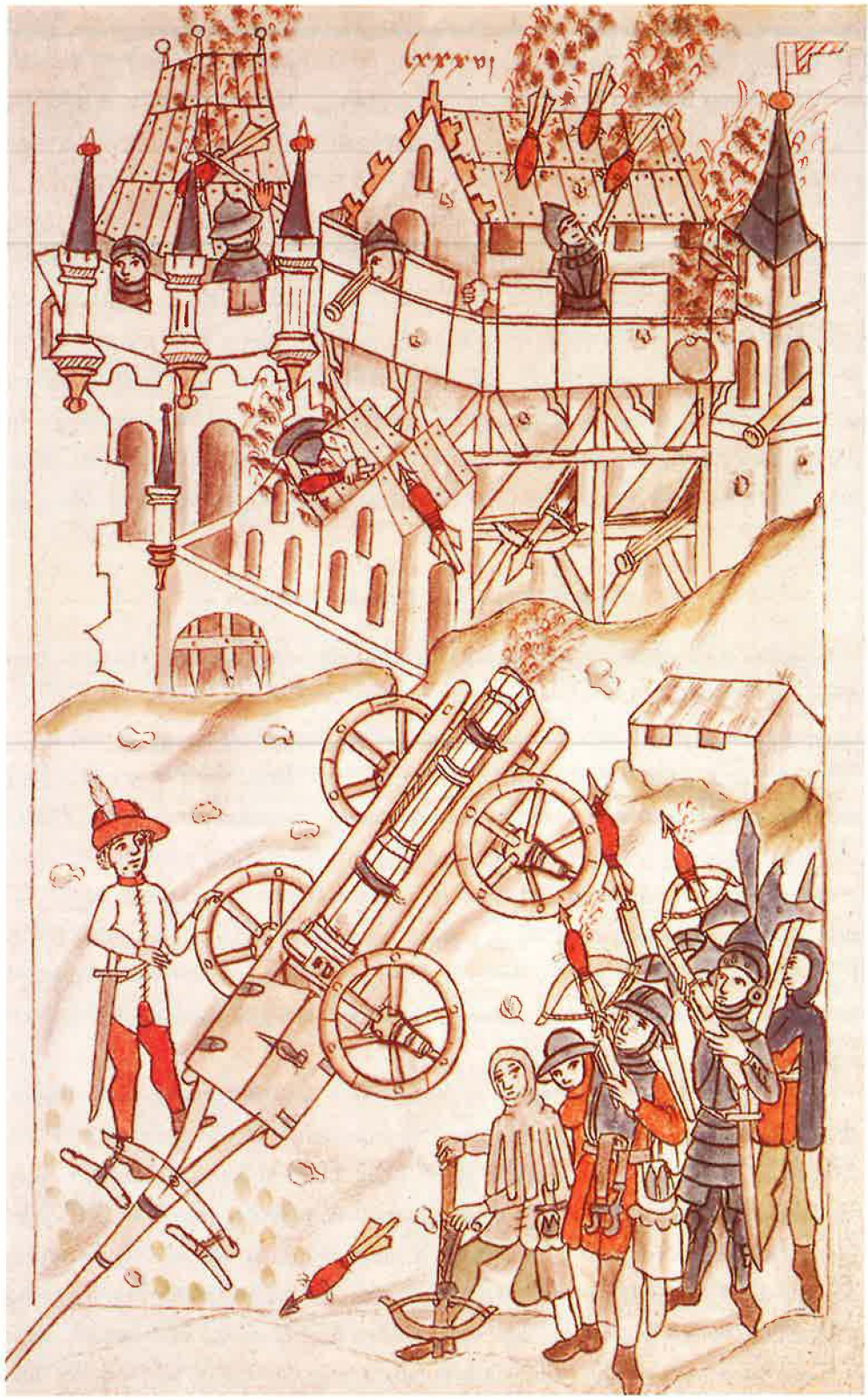

Borg beskjutes med kanon och armborst. Ur en tysk "Feuerwehr-Buch" från ca 1450.

sina belägringsgravar närmare murarna än 100-150 meter. Den kritiska stormsträckan omkring Glimmingehus var över 100 meter, och borgen låg dessutom i vattensjuk terräng. Glimmingehus, liksom de samtidiga anläggningarna Bollerup och Örup, förblev därför ointagliga intill dess att det tunga artilleriets utrustning och organisation ändrats därhän att det kunde marschera även vintertid.

I Glimmingehus' vallgrav låg förutom tornerhjälmen några rustningsdetaljer, troligen från 1500-talet: ett fragment av en bröstplåt (?), några lameller från ett skulderpansar, en armbuckla. Från 1500-talet eller början av 1600-talet stammar även en stridshammare, ett vapen av en typ som mest brukades i östra Tyskland och Polen. Stridshammaren är egentligen en utveckling av enhandsyxan, där eggen förkortats till en enda punkt, den i vilket huggets hela energi koncentrerats för att bryta genom pansar. Stridshammaren kom i bruk samtidigt med helrustningen i slutet av 1300-talet och föll ur bruk när rustningar inte längre användes, ett stycke in på 1600-talet.

SVÄRDET FRÅN VALLBY KYRKA

Till fynden med anknytning till Jens Holgersen och hans Glimmingehus bör även räknas ett tvåhandssvärd, vilket anträffades i hans grav i koret i Vallby kyrka vid en undersökning år 1870. Man måste göra skillnad mellan två olika typer av tvåhandssvärd, den gamla, breda typen och det sena 1400-talets lätta, smala vapen. Det förra användes av infanterister i formation, schweizare och landsknektar, och var således ett tungt huggsvärd som fördes i första ledet för att röja fiendens pikskog. Det senare var ett vapen för "ridderlig" strid man mot man. Knekten bar sitt tunga, breda tvåhandssvärd över vänster axel, oftast i skida, medan den väpnare eller riddare som förde ett lätt svärd av den smala typen bar det i skida hängande från svärdsbältet, på sin vänstra sida. – Så ser vi det i Albrecht Dürers bekanta bild Riddaren, Döden och Djävulen.

I Statens Historiska Museum, dit svärdet från Ulfstandsgraven överlämnades, finns icke mindre än sju mycket snarlika tvåhandssvärd, vilka alla synas stamma från 1400-talet. De är alla av den "smala typen". I dag kan man inte med säkerhet avgöra, vilket av dem som tillhört herr Jens, men mest sannolikt är svärdet SHM 27706. Detta exemplar är typiskt för 1400-talets tvåhandssvärd, ett lätt och elegant vapen. Klingan är här som i de flesta fall starkt avsmalnande; vapnets tyngdpunkt ligger vid parerstången och inte, som på äldre svärd, i klingan. Ett sådant vapen vägde oftast inte mer än ett och ett halvt kilo och hade således ungefär samma vikt som det tidi-

ga 1800-talets kavallerisabel, som dock var mycket kortare och fördes med en hand.

Vid strid till fots fördes båda typerna av tvåhandssvärd med båda händerna. Höger hand grep vid tyngdpunkten, vid parerstången, vänster hand nära knoppen. Den som förde tvåhandssvärd kunde inte bära sköld, han var helt hänvisad till vapenparader och ett eventuellt kroppspansar för sitt skydd. Tvåhandsgreppet gjorde rörelserna vid fäktning med det lätta, smala svärdet blixtsnabba och mycket svåra att parera.

Man föreställer sig ofta att alla dessa jättesvärd var ryttarvapen, kanske därför att Sankt Göran på Bernt Notkes staty i Stockholms Storkyrka för ett sådant av den smala typen, men här demonstreras i själva verket hur föga lämpat det smala tvåhandssvärdet var för en ryttare, som måste föra tyglarna i vänster hand.

De långa, smala klingorna krävde stål av bästa slag och var svåra att smida. Sådana vapen var dyrbara och gick antagligen ofta i arv. Även om vapenhistorikern Sigurd Grieg vill datera detta svärd – vilket vi antager vara Jens Holgersens – till förra hälften av 1400-talet, antyder klingans form att det härstammar från 1400-talets senare del, dvs. herr Jens' egen tid. Ett liknande vapen har anträffats i Svante Stures grav från 1500-talets början.

De breda tvåhandssvärden av den tunga typen var som sagt infanterivapen, som bars av männen i slagordningens främsta led. I senare tider, och kanske redan omkring 1500, ingick sådana "slagsvärd" också i örlogsskeppens utrustning – man kan föreställa sig hur effektiva de kan ha varit vid strid på däck där ingen, eller blott få, bar pansar. Ännu på Gustav III:s tid skulle varje amiralsskepp ha två sådana tvåhandssvärd ombord, alla andra linjeskepp ett. När man blåste "klart skepp" lades de båda svärden i kors på halvdäcket.

Herr Jens lätta tvåhandssvärd var dock säkerligen hans personliga vapen, för bruk i händelse av äntring.

Riddaren, Döden och Djävulen, kopparstick av Albrecht Dürer, 1513. Detalj.

Motstående sida:
Tvåhandssvärd med smal klinga, 1400-tal, troligen från Jens Holgersens grav i Vallby kyrka (SHM 27706). Foto Statens Historiska Museum, Stockholm.

Från vallgravsutgrävningen, 1935-37.
Foto A. Oldeberg, ATA, Stockholm.

DE ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGARNA

av ANDERS ÖDMAN

REDAN ÅR 1844 påbörjades forskningen kring Glimmingehus då Carl Georg Brunius skrev om "Glimminge faste steenhuus" i *Dansk Historisk Tidskrift*. Allt sedan dess har man oförtrutet arbetat vidare med att tolka stenhuset och dess detaljer, och många intressanta teser har producerats.

Åren efter statens övertagande år 1924 utfördes en del mindre byggnadsarbeten. Bland annat återskapades skyttegluggarna; de hade tidigare brutits upp och förstorats för att användas som källaringångar under den period huset tjänade som magasin (se bild s. 57). Antikvarie Sten Anjou från Riksantikvarieämbetet arbetade vid denna tid med husets uppmätning och iordningställande, och han fick tillstånd att gräva ut kökets källargolv till ursprunglig nivå. Under 50 cm fyllningsmassor hittades resterna efter ugnen och härden på det ursprungliga källargolvet. Detta var den första dokumenterade arkeologiska undersökningen på Glimmingehus.

De mera ambitiösa arkeologiska undersökningar som pågått sedan 1935 har däremot först under de senaste åren framvisat sammanställningar av resultat av väsentlig betydelse för tolkningen av anläggningens funktion och ålder. Definitiva svar saknas dock fortfarande på de flesta frågorna, och för arkeologerna återstår mycket arbete på Glimmingehus.

VALLGRAVSGRÄVNINGEN

Mellan åren 1935-37 rensades vallgravarna runt borgen från fyllnadsmassor. Ledare för arbetets första del var antikvarie Erik B. Lundberg, som till sin hjälp hade en arbetsstyrka bestående av ca femtio "samvetsömma unga män". På detta sätt grävdes många borgar fram under 1930 och 40-talen. I södra Sverige är Lindholmen och Lyckeby slottsruin exempel på liknande projekt, där stora grupper vapenvägrare frilade de stående murarna.

Vid undersökningarna på Glimmingehus upprättades ett koordinatsystem; tanken var att framgrävda föremål skulle samlas och märkas ruta för ruta, men så sked-

Handfängsel. Järn. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Statens Historiska Museum, Stockholm.

Glasflaska, möjligen från 1400-talets slut. Vallgravsfynd, Glimmingehus. Foto Statens Historiska Museum, Stockholm.

de tyvärr inte alltid. Bara i undantagsfall kan man finna föremål med exakt rutangivelse – som regel är föremålen hopsamlade från stora områden, ibland från mer än 70 meter långa enmetersremsor längs vallgraven eller ett större parti av den tio meter breda vallgraven. Man har grävt i s.k. spadstick, och därför är nivån i vissa fall relativt väl angiven, men oftast framgår det inte på vilken nivå som föremålen påträffats. Generellt sett är det bara möjligt att säga från vilken sträckning av vallgraven som respektive fynd kommer. Det understa lagret – betecknat *slamlager*, med en djupangivelse på maximalt fem meter – anges ofta som fyndplats för föremål från senmedeltid och framåt. I detta lager av bottendy hade således många av de drygt 900 funna föremålen hamnat, från 1490-talet när vallgraven grävdes, och fram till 1700-talet, då den successivt fylldes igen.

En utgrävningsrapport i modern bemärkelse blev aldrig skriven – möjligen beroende på att man bytte grävningsledare vid ett par tillfällen – men i gengäld gjordes en utmärkt katalog. En person med konstnärlig begåvning har illustrerat denna med skalenliga teckningar, och den beskrivande texten håller en god standard. Den kronologiska och funktionella blandningen är total: man finner bland renässansens rustningsdelar fragment av ett automatspjäll till en AGA-spis från 1900-talets början!

Större delen av föremålen – köksutensilier, yxor, knivar och hötjugor – skulle kunna komma från vilken gård som helst, men en liten del av fynden visar den standard som rådde på Glimmingehus under Jens Holgersens tid fram till hans död 1523. Här återfinns den dåtida marknadens dyraste produkter: keramik från Spanien, stengods från Rhendalen, glas från Venedig och kontinentala rustningar för paradbruk (se bilder s. 42, 43 och 108.). Man kan ana sig till ett liv i lyx, men i fyndmaterialet efter 1520-talet sker en standardförändring. Lyxvarorna försvinner, och det vardagliga materialet överväger; som exempel kan nämnas skor, keramik, glas, delar av fisksumpar, tunnor, lås, nycklar, byggnadsbeslag, ugnskakel, verktyg och mycket annat. Förutom denna stora grupp bruksföremål finner man också ting som avslöjar en inte helt normal eftermedeltida bondgårdsmiljö: delar av eldhandvapen och en kanon, ett handfängsel, armborstspännare och bultar, om vilka Gad Rausing skrivit. Här finns också "högreståndsinventarier" som delar av en soffa, bemålat glas, föremål försedda med monogram, vapen och årtal, samt exklusiva leksaker. Föremålen visar att en nog så förmögen ägarlängd suttit på Glimmingehus, men av Jens Holgersens klass var de inte.

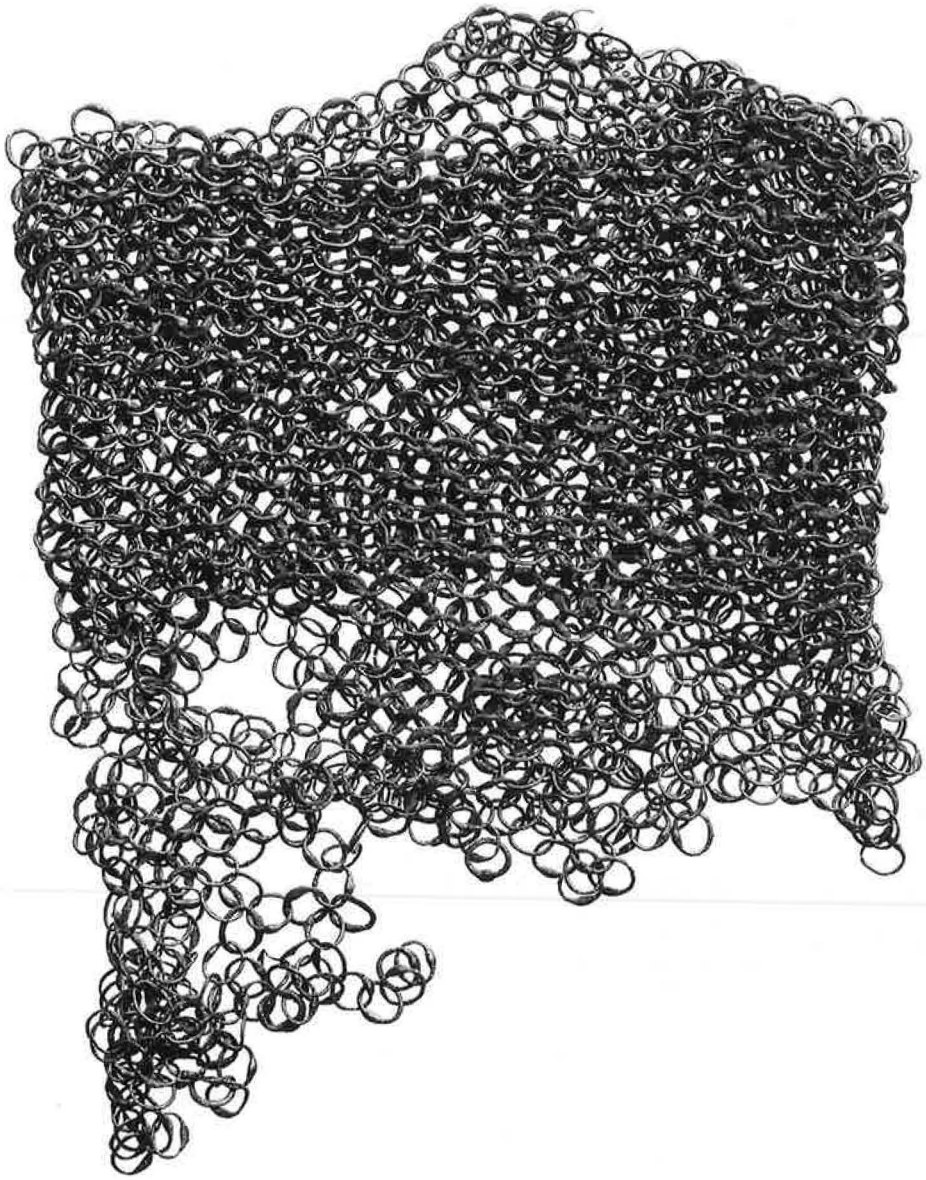

Del av ringbrynja. Vallgravsfynd, Glimmingehus.
Foto Statens Historiska Museum, Stockholm.

Tillverkning av ringbrynja.

VINDBRYGGAN

Det största föremålet som hittades i vallgraven var rustbädd och stolpverk till borgens vindbrygga, vars nedre delar låg väl bevarade och inbäddade i svämlagret. Virkesdetaljerna kunde med modern dendrokronologisk datering tidsbestämmas till omkring 1515. Denna brygga hade vid mitten av 1500-talet ersatts av en ny vindbrygga, till vilken den äldre bryggans rustbädd använts. Man kan på virkesdetaljerna från den yngre bryggan se att den varit konstruerad enligt den kontinentala metoden, med en smal nattbrygga och en bred dagbrygga, och med möjlighet att dra

omkull den del av bryggan som var förbunden med land. Detta visar att Glimmingehus även vid denna tid, ett 30-tal år efter Jens Holgerssons död, är att betrakta som en aktiv borg med säkerhetsarrangemang som det möjligen krävts militärt kompetent personal för att hantera.

ARBETEN PÅ BORGHOLMEN

Under den tid som man på 1930-talet arbetade med att tömma vallgraven, utfördes också en del arbeten på borgholmen. Framför allt rörde det sig om renoveringen av gårdsbyggnaderna, men också en del markarbeten. Riksantikvarieämbetet tillsatte en ny platschef, Nils Sundqvist, som i sin dagbok noterade iakttagelserna vid mark- och byggnadsarbetena. Han menar sig ha sett rester av en 1,5 meter bred mur i de östra byggnadernas östra yttermur, med en fortsättning under mark i rät vinkel mot stenhusets sydöstra hörn. Samma typ av mur påträffade han också drygt tio meter väster om stenhusets västra gavel, och drog slutsatsen att anläggningen varit fyrsidig och omgiven av en tjock gråstensmur. Den fanns bevarad i de östra byggnaderna upp till ett par meters höjd.

Rustbädd till vindbryggan.
Foto Gunnar Svahnström, från utgrävningen 1935-37. ATA, Stockholm.

Sundqvist övervakade också arbetet med att iordningställa området framför stenhusets dörr. Man schaktade ner den dåvarande borggårdsnivån och påträffade grundmurarna efter en rektangulär utbyggnad precis framför dörröppningen (se bild s. 129). Murarna mätte 6,60x4,50 meter och var 1,70 meter tjocka – lika tjocka som i motsvarande nivå i stenhuset – och murade i förband med stenhusets dagermur. Inne i utbyggnaden finns ett golv 1,40 meter under det bevarade murkrönet; kraftiga förtagningar tyder på att rummet varit välvt. Allt är bevarat under den stora trappavsats, som nu finns framför stenhusets port. I det framgrävda rummets östra vägg finns en skytteglugg av samma typ som stenhusets övriga skyttegluggar, och golvet har en beläggning av kalkstenshällar som lutar mot en sandstensvask; vasken har sin öppning ut genom den norra muren. Samma typ av vask finns i dagligstugan. Sundqvist trodde att det kunde röra sig om en "trappavsats" som inte nått högre än stenhusets dörrtröskel (jfr Andersson s. 127ff.).

Sundqvist grävde också i det så kallade "utanverket" söder om vallgraven, precis framför den nuvarande brons landfäste, men var osäker på dess funktion och kallar det även för "kyrkan". Man kunde se att vindbryggan i sen tid hade lett från den nuvarande lantgårdens gårdsplansnivå, med landfäste vid "utanverkets" stenmur.

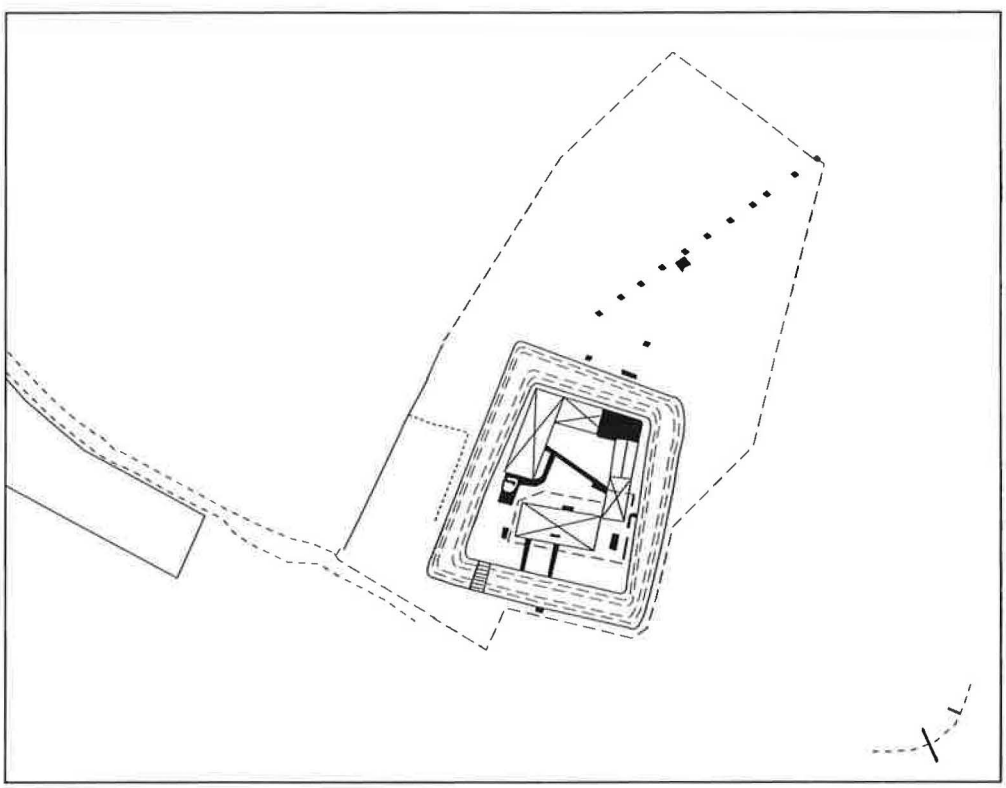

Arkeologiska undersökningsplatser på Glimmingehus 1993-98, markerade med svart på kartskissen. Lunds Universitets Historiska Museum 1999.

Mellan stenmuren och vallgraven fanns spåren efter pålrader, som burit bryggan fram till vallgraven. I vallgravens botten påträffade man också en hel del pålar efter denna yngre brygga.

DE SENASTE ÅRENS UNDERSÖKNINGAR

1966 utförde landsantikvarie Egon Thun en mindre undersökning på borggården, i samband med att avloppsrör lades invid den östra längan. Där påträffade han lämningar efter ett hus med källare, som med sin gavel legat endast ett par meter från den östra längan och sträckte sig västerut drygt fem meter norr om stenhuset. Husets längd och datering gick inte att få fram i det begränsade schaktet, och dessa frågor fick föras vidare till det arkeologiska projekt som startade år 1993. I samband med borgens upprustning kom en hel del undersökningar att bli nödvändiga, eftersom markarbeten skulle göras för rördragningar och grundgrävningar. De vetenskapligt betingade undersökningarna gjordes med hjälp av medel från Fondet for Dansk-Svensk Samarbeide, Crafoordska stiftelsen, Länsarbetsnämnden och Riksantikvarieämbetet.

Drygt 30 schakt har grävts under perioden 1993-98; i de flesta fall har arkeolog Lars Jönsson varit fältledare med artikelförfattaren som ansvarig arkeologisk projektledare. Ansvarig institution har varit Lunds Universitets Historiska Museum, och det är också där som i stort sett alla föremål från alla tiders arkeologiska undersökningar förvaras.

Den första undersökningen gjordes på borggården i anslutning till "Thuns hus". På borggården påträffades den stenlagda nivån, som hade anlagts i samband med stenhuset. På denna "knadderyta" (krossad sten) låg ett mynt från 1536, i närheten av en brunn från vilken en stenbyggd spillvattenkulvert löpte ut till en stenkista. Denna kulturnivå låg på utfyllnadsmassor som bildats då vallgraven grävdes omkring 1500. Detta lager hade en karaktäristisk blandning av gul lera och lerskiffer och påträffades över hela borgholmen, ibland upp till en halv meter tjockt. Under detta påträffades en nivå med ett tunt kulturlager, som visade att någon aktivitet ägt rum på platsen redan före Jens Holgersens dagar. Huset, vars gavel Egon Thun hade påträffat 1966, återfanns och det visade sig fortsätta västerut. Dess södra murs grundläggning låg endast 50 cm från "trappavsatsen" som Sundqvist påträffat. Huset var dock avsevärt yngre än "trappavsatsen" och troligen byggt under 1500-talets första hälft, dvs. vid en tidpunkt då man redan hade rivit "avsatsen". Kanske revs den

just för att få plats med det källarförsedda korsvirkeshuset, som kom att utgöra den fjärde längan i en kringbyggd gård till vilken stenhuset fick utgöra ett "bakgårdshus". Ett flertal schakt, inom och utanför borggårdshusen, gav mera information om den bebyggelse som tillkommit efter stenhusets "degradering".

"Trappavsatsens" funktion var en av de första frågorna att söka svar på, och därför lades ett schakt längs dess östra yttervägg in mot stenhusets vägg. Det visade sig att dess grundmur var till karaktären lik stenhusets grundmur, men inte murad i förband med denna: murarna var alltså inte byggda på samma gång. Grundmuren var yngre än stenhusets grundmurar, och man kunde också se att man hade grävt sig genom vallgravsmassorna vid grundgrävningen. När de få bevarade skift av *dagermuren* som anslöt till stenhusets dagermurar undersöktes, visade det sig emellertid att dessa murar var murade i förband med varandra, alltså samtida. Den kraftiga grunden och de tjocka murarna tyder på att grunden burit en tung byggnad, och inte bara den låga "trappavsats" med inbyggt fånghål som Gunnar Svahnström föreslagit. Det kan möjligen ha rört sig om ett ordentligt trapptorn. I murpartiet över grunden har stora förändringar skett; på ett foto från sekelskiftet kan man t.ex. skönja en stötfog, till vänster över ingångsdörren (se bild s. 57) Man har under årens lopp ställt sig skeptisk till denna teori, eftersom det finns en trappa inne i borgen och ett trapptorn därför inte skulle ha behövts. I Glimmingehus' "syskonborg" Lillö finns emellertid såväl ett yttre trapptorn som en interiör trappa. I engelskt och kontinentalt borgbyggande kan man också finna exempel på dubblerade trappor, där den exteriört placerade trappan leder besökare direkt upp till den ceremoniellt viktiga hallen. På Glimmingehus finns en igenmurad dörröppning, som kommer från den andra våningens hall – Riddarsalen – och mynnar i den norra väggen, precis över trapptornsgrunden. Trots att trapptornets grundmur är yngre än stenhusets, får man anta att trapptornet uppförts samtidigt som huset i övrigt. Kanske fick byggherren en "esprit d'escalier" och kom på idén med trapptorn först då husets övriga grundmurar var färdigbyggda. I bottnen av schaktet som togs upp i trapptornshörnet fanns en solid och vällagd mur på stort djup, just under vallgravsmassorna. Muren låg cirka två meter utanför stenhusets mur och var till synes helt parallell med denna. Detta är det först påträffade beviset på att det funnits stenhus på platsen redan före Jens Holgersens bygge.

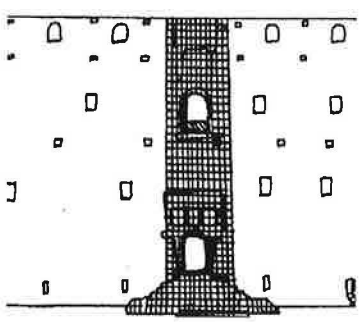

Förändringar i norra fasadens murverk, vid 1500-talets slut. Schematisk teckning, efter Gardelin 1997.

På den södra sidan om stenhuset lades två långa schakt mot stenhusets mur. Det ena schaktet drogs fram till vallgravskanten medan det andra, som började ungefär mitt på sydväggen, fortsattes ut i åkern på den andra sidan vallgraven. Redan i

åkern påträffades en stenläggning, som fortsatte norr om vallgraven och upp mot stenhuset. Över stenläggningen låg vallgravsfyllningen, så man kunde vara tämligen säker på att stenläggningen tillhörde skedet före Jens Holgersens stenhus. Dessvärre är det någon som i modern tid (av de påträffade ölkapsylerna att döma) gjort en utgrävning just intill och längs med stenhusets södra mur. Detta är ett klassiskt exempel på en arkeologisk metod som användes vid seklets början. Dokumentationsmaterial från denna undersökning har inte kunnat påträffas; det enda man orsakat är stor skada, eftersom det nu inte längre går att direkt knyta samman jordlagrens information med de skeenden man kan läsa av i muren.

Stenhusets dagermur övergår just i markytan till en något utkragad grundmur av tuktad gråsten. Under detta skift fanns ett brett mellanrum innan nästa stenskift tog vid. Mellanrummet var fyllt med mylla, tegelkross och kalk, och man kunde sticka in en sond upp till 50 cm i muren utan att stöta på murad sten. Skiftet under mellanrummet var det understa skiftet av en nedriven dagermur med väl strukna fogar, och denna dagermur stod i sin tur på en utkragad kallmurad grundmur som gick att följa 3-4 skift neråt till ett djup av 1,6 meter under gräsmattan. Det längs muren gående schaktet försvårade sammanställningen av mark- och murstratigrafi, men då man betraktar de två tillsammans är det klart att stenläggningen har slutit an till den äldre dagermurens undre del.

Utgrävningsarbetena fortsatte på den andra sidan stenhusmuren, inne i köket. Också här påträffades den äldre muren och man kunde mäta grundmurens tjocklek till omkring tre meter. Ovanpå den äldre grundmuren låg en fint lagd kullerstensläggning, som gick in under den nu stående dagermuren. Innan Jens Holgersen började sina byggnadsarbeten stod följaktligen ett stenhus av hittills okänd ålder på platsen. De murlämningar som påträffades i anslutning till trapptornsgrunden kan utgöra husets norra begränsning. Mot öster har murens begränsning sökts genom grävningar i folkstugans golv, invid den södra yttermuren, men ingen begränsning har påträffats inom detta rum. Den kullerstensläggning som ligger ovanpå den äldre grundmuren inne i källaren bör vara det äldsta källargolvet, vilket slutit an till en dagermur något innanför det nuvarande inre murlivet.

Ett stenhus med murar väl så kraftiga som i det nuvarande huset revs alltså ner av Jens Holgersen, och utan någon nämnvärd rengöring av anläggningsytan ställdes det nya huset på det gamlas grundvalar.

Ytterligare information om den äldre anläggningen kom fram vid undersökningar i samband med att en museibyggnad uppfördes i hörnet mellan den östra och

den norra längan. Här hittades ett parti av den ringmur som Sundqvist beskrivit redan på 1930-talet. I förlängningen av den östra längans östra vägg låg en upp till två meter bred kallmur, uppbyggd av större gråstenar i de båda liven och med mindre stenar i murkärnan. Muren löpte från östlängans sydöstra hörn mot den södra vallgraven, men om den vinklat av mot väster eller slutat vid vallgravskanten vet vi inte: exploateringsgropen slutade nämligen i den södra längans södra fluktlinje. Likaså är det osäkert om en annan byggnad, vars kraftiga grundmur påträffades på utgrävningsytan, är tidigare än Jens Holgersens stenhus eller samtida.

OMGIVNINGEN

En av målsättningarna för de arkeologiska undersökningarna har varit att få en uppfattning om vad som skett i borgens omgivning och hur naturförhållandena varit. På Burman-Fischers kopparstick från sent 1600-tal syns borgholmen som en ö i en stor sjö med ytterligare en ö, den så kallade Trädgårdsholmen, väster om borgen (se bild s. 124). Denna bild, med dess stora vattenspegel, har givit anledning till såväl arkeologiska som kvartärgeologiska undersökningar. Namnet Glimminge hävdas dessutom av ortnamnsforskningen komma av "glimma" (att ljuset glimmar på en vattenspegel). Att vattnet stod högt under 1600-talet berodde på att en dämning uppförts öster om borgen. Dämningen fungerade också som vägbank för den nu till viss del bortodlade vägen mot Glimminge by i Bolshögs socken, den by som troligen har givit borgen sitt namn. En utgrävning gjordes av vägbanken, och man kunde se att den anlagts i två etapper. En meterhög dammvall hade ursprungligen anlagts på denna plats; härifrån rann allt ytvatten från borgen och bäckenet omkring den ut på sin väg mot havet.

Denna vall kan ha skapat det vattendränkta landskap, som man ofta önskade kring en borg. Vattennivån kunde höjas till 35,9 möh, nästan två meter under borgens källargolv. Naturligtvis dämde man inte så att vallgraven kom under vattenytan, som Burman-Fischers kopparstick visar. Detta skedde långt senare, när man lagt lerskiffer och moränlera ovanpå den gamla vallen och gjort den mer än dubbelt så hög. I bottnen av dessa fyllnadsmassor hittades bitar av kritpipor och en fajansskärva, vilket visar att den som äldst kan vara från 1600-talets slut. Den senare vallens krön har legat på 37,3 möh, vilket gör att vattennivån med nästan en meter har översvämmat vallgravens yttre mur; muren har en nivå av 36,2 möh, medan borgholmens yttre begränsningsmur stuckit upp knappt en halv meter över vattenytan.

Glimmingehus och det omgivande landskapet, omkring 1680. Kopparstick i Georg von Burman och Abraham Fischer, *Prospecter af åtskillige märkvärdige Byggnader, Säterier och Herre-Gårdar uti Skåne* 1756.

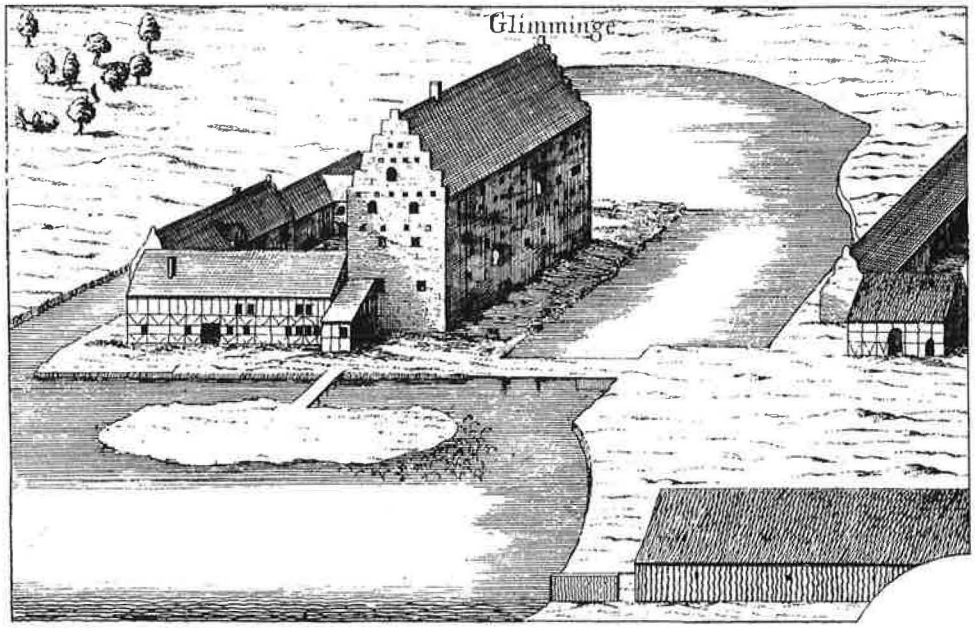

Trädgårdsholmen – som syns så tydligt på Burman-Fischers bild – verkar nu vara helt försvunnen; sökningarna efter den har hittills varit resultatlösa. Enligt dagböckernas beskrivning av vallgravstömningen var den västra vallgraven, som låg mellan Trädgårdsholmen och borgen, fylld med matjord. Kanske är detta massorna från Trädgårdsholmen som under 1700-talet schaktats ner i vallgraven.

En av de frågor som man ville ha svar på genom arkeologiska undersökningar var om det kunde finnas rester efter en byggnadshytta i parken norr om borgen. Men trots att många schakt togs upp kunde inga lämningar efter någon hytta påvisas. Det enda intressanta fyndet var ett parti stenläggning, som troligen var ett fragment av en gammal väg. Denna skulle möjligen ha lett från Glimminge by fram till borgen och varit äldre än infarten över vindbryggan, som i sitt äldsta påvisade utförande var från 1510-talet. Jens Holgersen och hans förfäder skrev sig till "Glimminge", och man kan anta att det var i denna by som släkten hållit hus innan den flyttade till Vallby utmark. I ett brev från Tommarps kloster omkring år 1535 nämns "en gård uti Glimminge by som Jens Holgersen bodde uti", ett tecken på att man ännu vid 1500-talets början hade starka band till Glimminge by (se Skansjö s. 38f.).

Långt ifrån alla de frågor som fanns då det arkeologiska projektet startade år 1993 är besvarade. Detta trots att stora insatser gjorts, och att en sammanlagd yta av omkring 500 kvadratmeter inom och utom borgholmen undersökts. Nu gäller den mest angelägna frågan de stenhus som stod på platsen före Jens Holgersens bygge av Stora Glimminge. Någon datering har vi inte kunna ge de äldre byggnaderna, eftersom fyndmaterialet i den äldre nivån är mycket sparsamt. Man kan endast anta att denna borg, liksom de flesta av Skånes borgar, byggdes under Borgarkrigen (1250-1360). På grund av den extremt labila situation som rådde under denna tid, med många olika grupper i strid med varandra, tvingades stormännen att flytta ut från byarna till befästa lägen på sjöuddar och på holmar i vattensjuka moras. Troligt är att Jens Holgersens farfars far, Gert Minkewitz, antingen byggde borgen själv eller fick den genom sitt gifte med Christine Urup kort efter 1350.

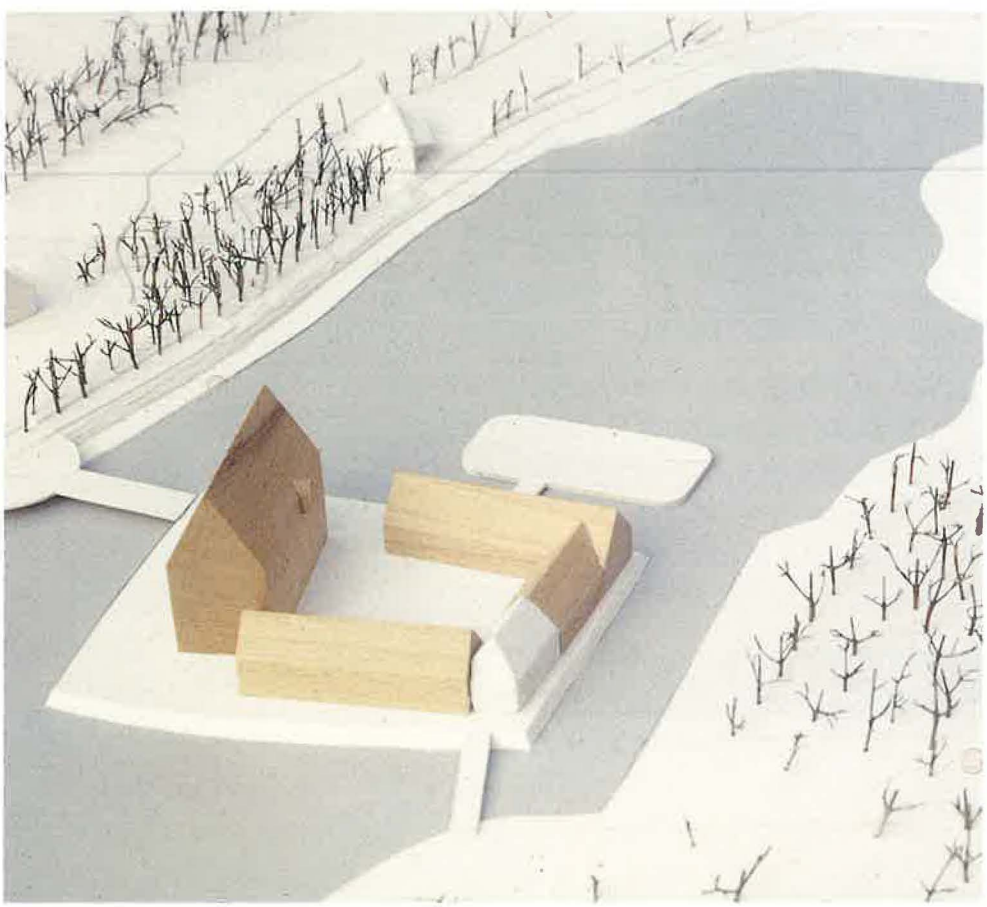

Modell av Glimmingehus och vattenspegeln innanför fördämningsvallen.
Foto Mats Edström.

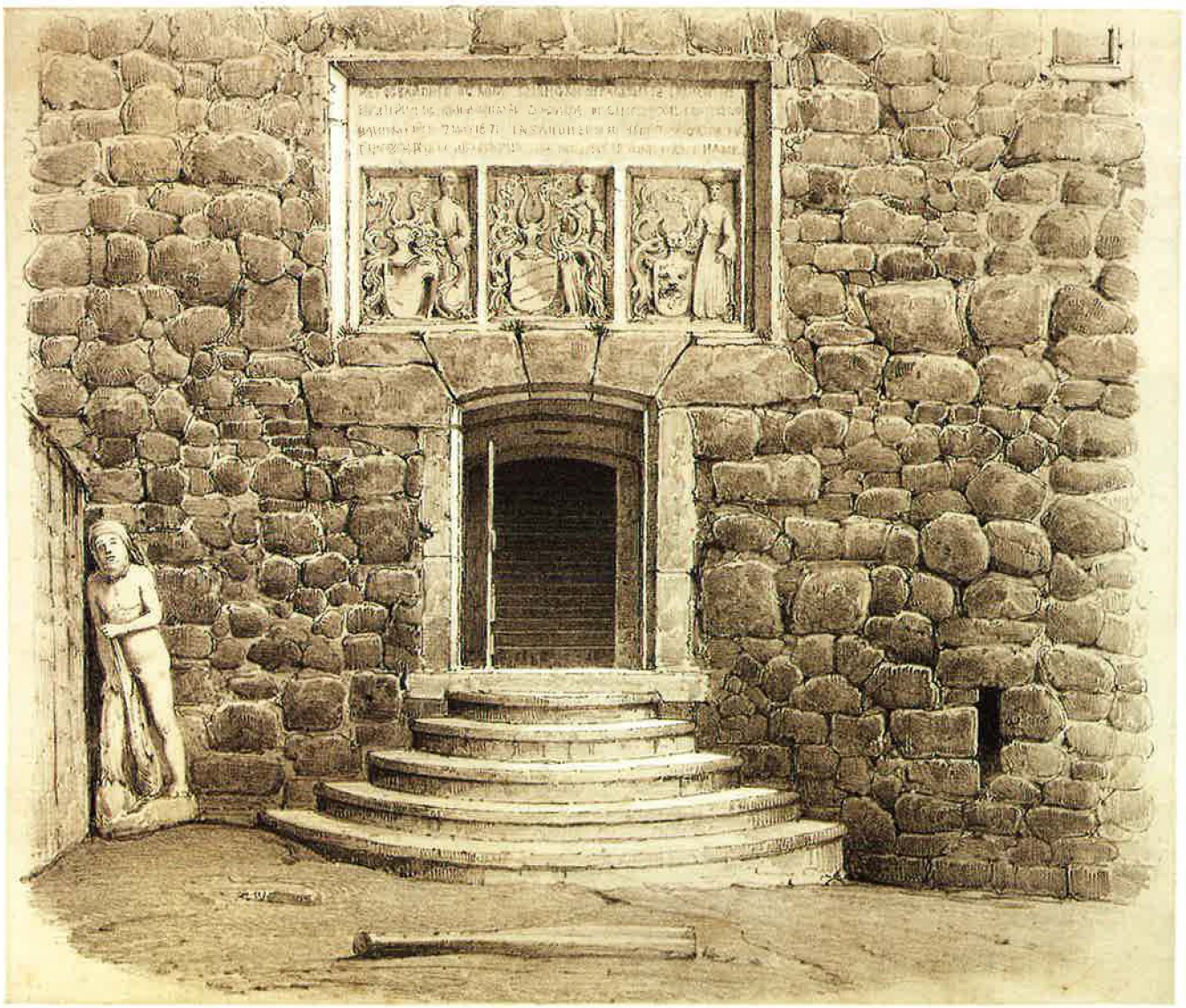

Fr. Richardt, "Ingängen till Glimmingehus", med vildmansfiguren på marken till vänster om trappan. Litografi i Gustaf Ljunggrens *Skånska herregårdar* 1861.

STENHUSET SOM KUNSKAPSKÄLLA

av KARIN ANDERSSON

GLIMMINGEHUS har i hundratals år gett forskare nya infallsvinklar på historiska problem. Så kommer det allt framgent att vara. Undran, har någon sagt, är vår främsta källa till kunskap. Att kritiskt granska den konkreta byggnaden och framlagda teorier är också fortsättningsvis angelägna uppgifter.

OM ETT RUM FRAMFÖR PORTEN

Under 1930-talet skedde mycket omfattande arbeten på Glimmingehus. Vallgravarna utgrävdes och återställdes, byggnader restaurerades, borggården sänktes till ursprunglig nivå. Åtskilliga ännu opublicerade arkeologiska fynd gjordes. Här skall vi nu skärskåda en föga uppmärksammad utbyggnad under nuvarande yttertrappan. Den har tidigare endast kortfattat nämnts i litteraturen om Glimmingehus.[1]

Av källkritiska skäl presenteras här utgrävningsresultatet. Då texten har det nyupptäcktas fräschör återges i direkta citat fältdagbokens rapportering. Den 17 juli 1937 skriver den kulturhistoriske kontrollanten Gunnar Svahnström (sedermera landsantikvarie på Gotland) i sin fältdagbok:

"Utgrävningen av borggården pågår. Framför och vid sidorna av borgens trappa ha blottats kraftiga murar av kvartsit, 1.70 m breda och liggande i förband med borgen. I östra muren finns spår av en fönstersmyg, i den norra finns ett avlopp, som utmynnar i en utbyggd trumma. Intill den västra muren ligger en brunn med murade och putsade väggar. Den saknar förband med muren. Den var till 80 cm under överkant fylld med bruk och tegelskärvor. I det underliggande lagret gjordes en del fynd av fönsterglas, krukskärvor, slipade kalkstensplattor och tegel. Botten utgjordes av en stenhäll."[2]

I fyndkatalogen (ATA) kan man under nr 963 vidare läsa om att fynden i brun-

nen utgjordes både av fjälltegel och s. k. munktegel, dvs. enkupigt tegel, och att de slipade kalkstensplattorna hade en storlek av 28x28 cm. Sammanlagt påträffades 272 glasbitar, 44 skärvor av keramik samt 6 obestämda järnföremål.

Utgrävningen fortsatte och i mitten av augusti var rummet helt frilagt och kunde ritas, fotograferas och analyseras i sin helhet. Dagbokens text den 16 augusti lyder:

Utbyggnaden framför ingången. Sydöstra hörnet, förbandet med borgmuren.
Foto Gunnar Svahnström 1937.

Förtagning under ingången.
Foto Gunnar Svahnström 1937.

Vasken av sten.
Foto Gunnar Svahnström 1937.

" Att utbyggnaden är samtidig med borgen har ytterligare bekräftats. I borgens mur är nämligen en *förtagning* (min kursivering), som möjligen tjänat som anfang till ett tunnvalv, som täckt detta rum. Vidare är förbandet med borgen fullt tydligt. Golvet är lagt av stora kalkstenshällar och sluttar mot det nordöstra hörnet, där en vask, uthuggen i en (sand?) sten uppsamlar vattnet och för det genom muren till den förut omtalade trumman. I smygarna till ljusgluggen i östra muren finns bomhål liksom i källarvåningens gluggar. Några spår efter ingång till detta rum har ej kunnat iakttagas, ej heller rester efter någon trappa (...) Fyllningen i utbyggnaden utgjordes av kraftiga stenblock, samma kvartsitiska sandsten varav borgen är byggd. På dessa funnos bruksrester. Sannolikt har de en gång ingått i utbyggnadens murar. I övrigt utgjordes fyllningen av tegelblandad jord, i vilken ett och annat fynd av glas, keramik och kakel gjordes. Två hela slipade stenplattor (49x51 cm och 51x54 cm) och ett stort antal sönderslagna sådana tillvaratogs."[3]

Som ytterligare framgår av planritning och foton var utbyggnadens yttermått ca 6,70x4,50 m. Att den tillhörde det ursprungliga byggskedet visade såväl förbandet mellan dess väggar och borgmuren, som den utsparade förtagningen. Som syns på bilden innebär förtagning, att vartannat skift är indraget i murlivet för att därmed förbereda ett konstruktivt förband med det som senare skulle motmuras.

Murarna var nedrivna till mellan ca 0,50 och 1,00 meters höjd, men de hade en gång varit ca 2 m höga eller nått upp till strax under portens tröskel. De använda murstenarna låg nedvräkta i rummet. Utbyggnadens väggar omslöt ett 3x3 m stort rum med golv av stora oregelbundna kalkstensplattor med högsta punkten 2,32 m under tröskelnivå (eller nästan lika djupt som västra källaren). Golvet sluttade ner mot den välhuggna stenvasken och utrinningstrumman. Mot öster fanns en 40 cm bred ljusglugg av samma typ som i källaren. Märkligt nog fanns vare sig spår av dörröppning eller av trappa till rummet.

Utanför västra muren låg under borggårdsnivå ett 1x1 m stort och ca 1 m (?)

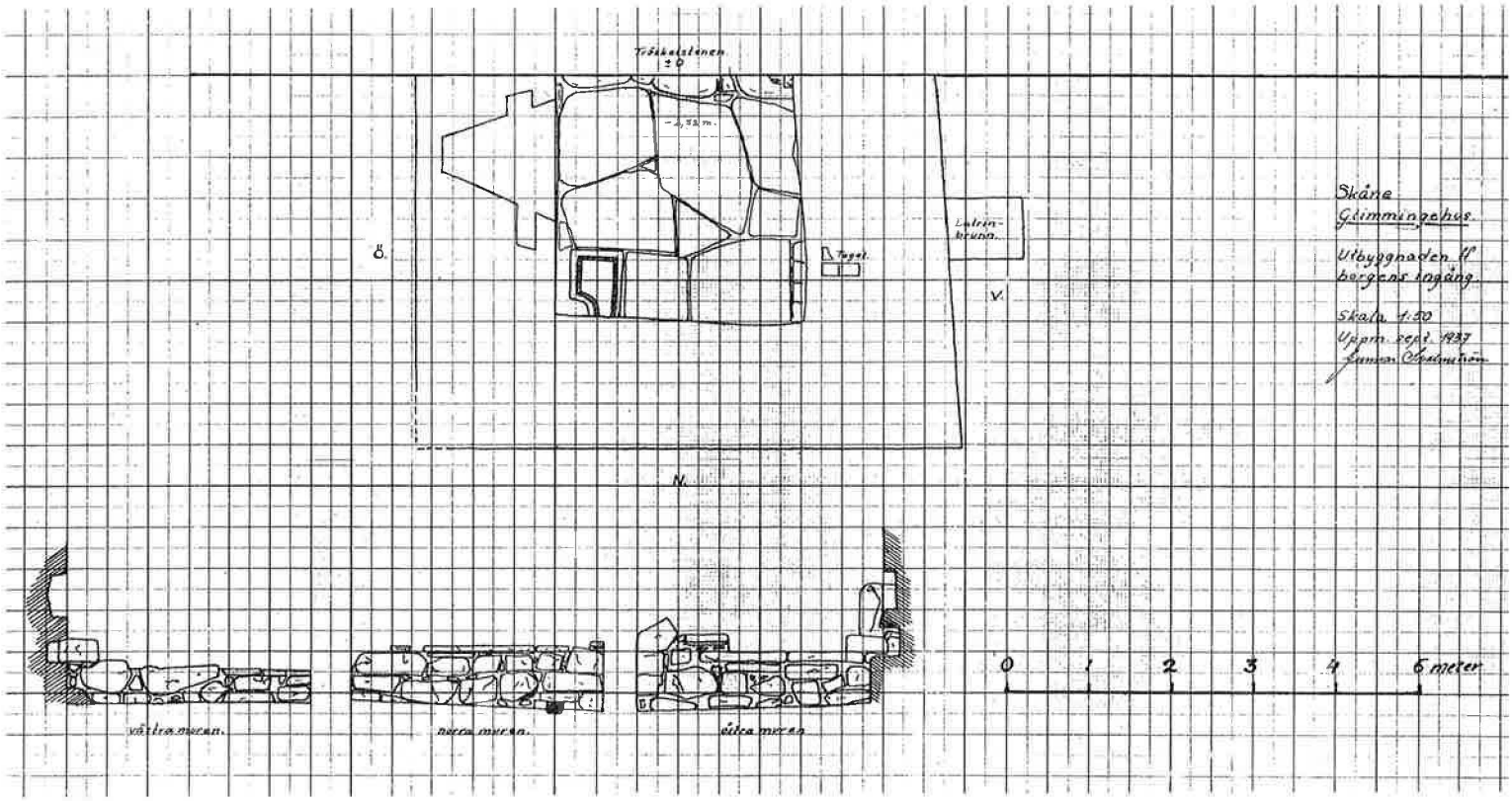

Plan och innerväggar i utbyggnaden framför ingången.
Ritning Gunnar Svahnström 1937.

Utbyggnaden sedd ovanifrån.
Foto Gunnar Svahnström 1937.

djupt stenmurat kar med putsade innerväggar och en stor stenhäll i botten. Svahnström tolkade det först som en brunn, senare (se planritning) som en latrin.

Den rektangulära utbyggnaden ligger mitt för porten med långsidan längs med borgen. Dess murar med en tjocklek av 1,70 m kan synas väl tilltagna, men är dock i jämförelse med källarens 2,5 m tjocka murar rätt modesta.

Hur var det då tänkt att detta 3x3 m stora rum skulle användas? Fönstret och utslagsvasken är av samma typ som i borgen. De tyder båda på att någon person skulle kunna vistas där, åtminstone tidvis. Det har föreslagits vara ett *vaktrum*.[4] Märkligt är då, att den enda ljusgluggen vänder sig mot öster och borggården, och inte mot borgens entrésida i väster. Och varför finns det inga spår av någon dörröppning? Och hur täcktes rummet? Den tandade förtagningen i borgmuren kan ha planerats som upplag för ett tunnvalv, men av bilderna att döma har valv inte uppförts. Upplagsytorna verkar helt rena från bruk. Täcktes rummet av ett träbjälklag? Och kunde man endast komma dit ner uppifrån via en lucka i golvet? Det för omedelbart tanken till *fångrum* eller häkte. I en tid när adeln hade stora maktbefogenheter över sina underlydande är tanken kanske inte helt orimlig. Hals- och handrätt (polismyndighet) i lagens egentliga mening fick adeln visserligen först 1523, men av hävd hade de sedan länge rätt att styra dem med "stok og jern".[5]

Det är känt att Jens Holgersen ofta tog till fängelsestraff, som i Visborg, där han satte besättningar på strandade fartyg i fängelse och tvingade dem att arbeta vid ambolten i smedjan på dagarna. Att Glimmingehus använts som fängelse är inte dokumentariskt belagt förrän 1525, då Sören Norbys fruktade underbefälhavare Otte Stigsen satt fången på Glimmingehus (*super arcem Domini Holgeri, Glymminge nuncpatam*), innan han fördes till Köpenhamn. Då var Jens Holgersen död sedan ett par år tillbaka. Vi påminner oss i detta sammanhang också den traderade berättelsen, om hur Jens Holgersen satte abboten på Bäckaskog på tio veckors avmagringskur i smedja och fånghåla![6]

Det må vara tillåtet att leka med tanken, att rummet under borgentrén skulle kunna ha använts, eller åtminstone avsetts som fångrum. Men särskilt troligt är det inte. Det fanns säkert andra rum att tillgå för sådant ändamål. Så mycket troligare är det då, att rummet var avsett som *förråd*, som tillfällig förvaringsplats, kanske för arrendeprodukter av något slag. Men starkast styrande för utbyggnadens tillkomst var antagligen inte behovet av själva rummet, utan snarare andra skäl, som vi återkommer till nedan.

Det bastant murade karet vid utbyggnadens västsida hade som nämnts en sten-

häll i botten och putsade väggar, vilket tyder på att det kunnat behålla vatten. Det bör väl därför hellre tolkas som en brunn, eller ett vattenkar för hästar och andra djur, än en latrin. Som bilden visar, tycks kullerstensläggningen ha slutat omkring 20 cm från mynningen av hålet, något som skulle kunna tyda på att det haft en överbyggnad (av trä?).

OM BYGGNADSTID, FÖRTAGNINGARS BETYDELSE OCH ADAM VAN DÜREN

Det förefaller fullständigt rimligt, att stenhuset på Glimmingehus uppförts i etapper, som Gunilla Gardelin föreslagit (se ovan s. 54f.). Det måste ha varit ett tungt och tidsödande arbete att frakta fram och mura upp de över 2 m tjocka murarna av hardebergasandsten, åstadkomma den exakthet på hörnkedjornas välhuggna kvader av gotländsk kalksten, som vi ännu kan beundra, och slutligen, när takstolen var på plats, resa de höga trappgavlarna av lokal s.k. komstadkalksten. Det finns en säker, en beundransvärd medvetenhet i stenhusets gestaltning, från den distinkta utsättningen av planen, användningen av gotländskt alnmått och valet av stenmaterial av olika art lämpade för sina speciella ändamål. Bindemedlet vid murningen har också ett karakteristiskt drag, som man kan iaktta ända från källaren till gavelröstenas topp. Kalkbruket har ett starkt inslag av upp till 5 cm stora murtegelflis och taktegelbitar från plana fjälltegel och enkupiga s. k. munktegel. Materialet kan eventuellt vara återanvänt från äldre byggnader på platsen. Vi kan finna tegelinslaget dekorativt – det gjorde man nog för 500 år sedan också. Därtill hade teglet en teknisk funktion som skolsten och som hjälpmedel vid brukets karbonisering.

Det finns en kunnighet, en enhetlig konsekvens i uppförandet av hela murstommen. Men som Gardelin påpekat, började det plötsligt uppträda felaktigheter, när de formhuggna stenomfattningarna till fönster och dörrar skulle på plats. Fönsteromfattningarna i Borgstugan spegelvändes, många av portalerna blev oskickligt insatta i murverket. Även en del av de dekorativa relieferna verkar ha anbringats utan någon bestämd plan.

Antagligen skall man se skeendet så, att hela stommen uppmurades till full höjd och kom under tak efter en 5-6 årsperiod. Muröppningarnas plats var säkert bestämd från början, men deras färdigställande dröjde. Fönster- och dörrhål utsparades sannolikt i murverket med förtagningar (av samma art, som vi sett i det nyss beskrivna rummet) på ömse sidor. De formmässigt välhuggna fönsterinramningarna

Brunnen vid utbyggnadens västvägg.
Foto Gunnar Svahnström 1937.

och de dekorativa stenomfattningarna till de invändiga dörrarna, alla av gotländsk sten (se Berggren), liksom alla reliefer, som knutits till Adam van Düren,[8] har av allt att döma inte levererats, eller åtminstone inte kommit på plats, förrän stommen stått färdig, med undantag för vapentavlan över porten, något som vi ska återvända till nedan. Och då har den skicklige ledande byggmästaren troligen inte längre befunnit sig på plats och därför uppträder alla dessa oregelmässigheter vid inpassning i murverket. Man erinrar sig därvid vad August Hahr skrev för många år sedan. Kanske var det, trots allt, inte Adam van Düren, som var byggmästare till Glimmingehus; en uppfattning, som upprepats och vidareutvecklats allt sedan 1800-talet[9] och i dag närmast kan liknas vid ett axiom. Kanske var han endast stenmästaren – vilket sannerligen inte är sagt i förringande mening – den som skapade och levererade de dekorativa elementen dit? Eller med Hahrs ord: " det är emellertid lika möjligt, ja kanske sannolikare, att en infödd gotlänning är den utförande byggmästaren, och att Adam van Düren först senare tillkallats för det helas fullbordan och utförandet av nödiga dekorativa och figurala skulpturer."[10]

OM GESTALTNINGEN AV INGÅNGEN OCH OM BISLAG

Vi återvänder nu till utbyggnaden framför porten och frågar oss hur entrén tidigast kan ha sett ut från borggården. Så vitt jag har kunnat finna, har gestaltningen endast övervägts av två forskare. Erik Lundberg skriver: "borghusets ingång vände sig mot gården och skyddades *av en uppbyggd plattform med bröstvärn*" (min kursivering).[11]

Anders Ödman har i föregående artikel framlagt en helt annan tolkning för hur entrén från början skulle ha varit gestaltad, delvis baserad på den här beskrivna utbyggnaden. Han tänker sig, att borgen allra tidigast varit försedd med ett *utvändigt trapphus,* som förbundit de olika våningarna med varandra. Över entrén till detta antagna trapphus skulle den stora vapentavlan ha haft sin plats. Först när trapphuset revs i slutet av 1500-talet skulle vapentavlan ha inmurats på sin nuvarande plats.[12]

Ödmans idé är djärv, men kan inte okritiskt accepteras. För det första märks inga spår av ett trapphus i borghusets utvändiga murverk. Trapphus av detta slag förekommer heller inte, så vitt vi hittills vet, förrän flera decennier senare,[13] och de är då kvadratiska, inte som grundvalarna här rektangulära.

Att vapentavlan skulle ha insatts i andra hand på sin nuvarande plats är lika omöjligt. Den berömda vapentavlan, den äldsta av sitt slag i Danmark, hugfäster ju minnet av byggnadens grundläggning 1499. Vapentavlans synliga yta har betydande

storlek: 2,55x1,65 m. Den vilar tungt på huvudportalens bastanta tryckta stenvalv. Ytterportens stenomfattning verkar dessutom, till skillnad från de flesta övriga portaler inne i byggnaden, vara tillverkad just för denna plats och inmurad i samband med att murverket uppfördes.

Reliefen på vapentavlan var tidigt utsatt för vittring. Redan i mitten av 1800-talet skrev Brunius att inskriptionen " så lidit av vittring, att densamma är nära oläslig".[14] Bättre blev det inte, och 1966 beslöt man att radikalt åtgärda saken. Stentavlan skulle uttagas ur muren för museal förvaring och en tavla av konststen placeras på dess plats. Året därpå sökte man göra loss stenen, men nedtagningen fick avbrytas, eftersom "reliefen var av betydligt grövre dimensioner än vad som kunnat förutses" (skrivelser 1966-67 i ATA). Den gick med andra ord mycket djupt in i murkärnan, vilket på min förfrågan bekräftats av Åke Nisbeth, som var riksantikvarieämbetets handläggare av ärendet. Allt detta talar för att vapentavlan alltid befunnit sig på sin nuvarande plats.

Sannolikt är Erik Lundbergs ovannämnda slutsats riktig. Framför ingången måste från början ha funnit någon form av *plattform eller terrass* med golv av kalkstensplattor, varav rester hittades i igenfyllningen. Antagligen var terrassen försedd med bröstvärn eller balustrad. Trappan dit upp från borggården bör ha legat på norra sidan, eftersom det, som ovan nämnts, varit en fönsterglugg i östväggen och ett brunnskar på västsidan. Om trappans utseende vet vi inte något bestämt. Inga spår verkar ha iakttagits vid utgrävningen.

Intressant nog försågs Köpenhamns slotts riddarsalsbyggnad i början av 1500-talet med en stor hög yttertrappa med rum under (se bild s. 134), och plattform eller vilplan framför ingångsporten. Trappans nedre lopp flankerades, som syns på bilden, av två stycken över 3 m höga s.k. bislagsstenar. Båda är bevarade och har mycket hög konstnärlig kvalitet. Den ena, i mycket vackert skulpterat arbete, föreställer kung Hans och är försedd med årtalet 1503. Stenen har av Otto Rydbeck attribuerats till Adam van Düren. Den andra stenen är yngre och därför inte är lika intressant i detta sammanhang. Den föreställer Kristian II:s drottning Elisabeth och anses vara utförd av Morten Bussert omkring 1522.[15]

Utformningen av ingången på Köpenhamns slott väcker frågan, om trappan också på Glimmingehus kan ha prytts med bislagsstenar. Det var ett vanligt tema vid denna tid, särskilt utanför hansestädernas pretentiösa stenhus och offentliga byggnader. Bislag kommer av tyskans *Beischlag*, som betyder tillbyggnad. Vid den här aktuella tiden innebär detta vanligen en upphöjd plattform framför ingångsdörren med

Adam van Düren, bislagssten från Köpenhamns slott, 1503. Kung Hans med spira och äpple.
Foto Nationalmuseet, Köpenhamn.

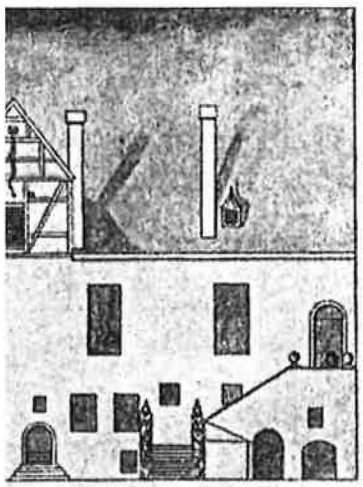

Köpenhamns slott, ritning från 1707. Riddarsalsflygeln med trappa flankerad av bislagsstenar från 1500-talets början. Efter Gamrath 1975.

trappan flankerad av högsmala resta stenar, ofta med sittbänkar bakom. Särskilt Gdansk var känt för sina många vackra bislag, som under renässansen kom att bilda sammanhängande terrasser vid huvudgatorna. I vår tid har en del rekonstruerats.

I Tallinn var många bislag kvar in på 1800-talet och där är inte mindre än ett 30-tal bislagsstenar musealt bevarade. De har varit föremål för en ingående konsthistorisk undersökning av Helmi Üprus. Hon ger också intressanta förklaringar till hur bislagen fungerade, och man slås av de stora funktionella likheterna mellan ingångssidan på Glimmingehus och entrén till handelshusen i Tallinn (och Visby?) både vad gäller utbyggnaden framför porten och öppningarna i våningarna däröver. "Tallinnhusens bislag tjänstgjorde även som plattform vid upphissande av varor till de övre förrådsvåningarna. Lasten hissades upp med vindspel rakt framför husets ingång, vilket framgår av varuluckornas placering på fasaden ovanför porten."[16] Samma behov, att kunna hissa upp olika laster, från vapen till inredningdetaljer, möbler, spannmål och annat, kan ha styrt utformningen av gårdssidan på Glimmingehus (jfr bild s. 57). Därför tillkom plattformen och rummet därunder, kanske för tillfällig förvaring för sådant som sedan skulle hissas upp i huset via andra våningens portöppning med hjälp av vindspel i karnapet ovanför.[17]

Mer än 30 år efter det han gjorde sina utgrävningar på Glimmingehus kom Gunnar Svahnström att intressera sig för bislagsstenar, då från Visbys horisont och tre nyfunna bislagsstenar där. I en bred översikt redogör han för bevarade ornerade bislagsstenar vid Östersjökusten och i Danmark och Norge, bl. a. från Stockholm, Malmö, Lund och Ystad.[18] Men underligt nog förknippar han inte företeelsen med entrépartiet på Glimmingehus.

Bislagsstenar markerade alltid, såväl i borgerliga som högreståndssammanhang, husägarens identitet och status. De var därför som regel märkta med bomärken eller vapenbilder på den oftast rundade överdelen av den högsmala stenen. På Glimmingehus finns några starkt ytvittrade reliefstenar, som man kan misstänka en gång suttit utomhus. Det gäller Rosensparrevapnet i Riddarsalen och Ulfstandsvapnet i andra våningens dagligstuga. Båda relieferna är av gotländsk sandsten. Ulfstandsvapnet har en rund omfattning av röd, gotländsk kalksten, sannolikt från Hoburgen (se Berggren och bild s. 64). Kan vapenstenarna en gång ha tillhört ett bislag och vara omgjorda?

Det finns också en följdfråga: var det här vid trappan, som *Vildmannen* ursprungligen hade sin plats? Ligger det en sanning förborgad i de varningsord som Hilfeling 1777 förmedlar i anslutning till sin teckning? Till bilden skriver han:

"Dette Billed som af en Steen är udhugget og forestiller en nögen Mand, holdende i höyre haanden een hare, og i den venstre en Trædstamme : Staaer for dören af det gamle Huus paa Glimminge Gaard, hvis hoÿde er 2 3/4 allen. Det fortelles: det ingen tör at flytte billedet fra städet, i anden fald skeer en forfærdelig Spögerie..."

Vildmannen avtecknad av C. G. G. Hilfeling 1777. Efter *Hilfelings Skaanske Tegninger* 1977.

SKALAN, UPPLEVELSEN OCH BEVARANDET

av MATS EDSTRÖM

ÄVEN OM VI NUMERA vant oss vid stora byggnader har det senmedeltida Glimmingehus behållit sin betydelseladdade monumentalitet. På långt håll fångar resenären in konturerna av borgens trappstegsgavlar. Gradvis träder stenhuset fram som ett mäktigt landmärke allt eftersom vi närmar oss.

Vi kan inte överskatta den psykologiska verkan denna dominans hade för 1500-talets obesuttne landman. Höjde han blicken såg han i borgens silhuett vem som var herre över fälten, vem som hade makten att bestraffa och vem som kunde stå emot en inkräktare. Byggnaden uttryckte borgherrens välde och makt.

AUTENTICITET OCH VARSAM VÅRD

Glimmingehus har besparats omfattande ombyggnader, moderniseringar och restaureringar. Upplevelsen av tidens byggnadskick och borgherrens bostadsideal förmedlas därmed i hög grad genom originalmaterial. Vi kan ännu i detalj förnimma de medeltida hantverkarnas arbete och möda. I släpljuset över takbjälkens sida skönjer vi spåren av timmermannens bila, i Borgstugans kalkstenskolonn ser vi spår efter stenhuggarens mejsel, i valven iakttar vi murarens arbete med fogstickan osv. Detta är autentiska vittnesbörd från byggnadsskedet.

En jämförelse med samtida borgar gör det möjligt att tolka byggherrens avsikter. Vi får en aning om hur livet levdes i huset eller åtminstone hur det var tänkt att levas.

De tydliga "avtrycken" från senmedeltiden på Glimmingehus gör borgen till ett av Nordens mest värdefulla kulturminnen. Detta motiverar en varsam vård, varför förvaltningen av det fasta huset i mycket blir en fråga om konservering, underhåll och förebyggande åtgärder. Men vi skall hålla i minnet att fem hundra år förflutet sedan byggtiden, och att borgen under lång tid nyttjats som spannmålsmagasin och förråd. Den borginteriör vi idag möter är sliten och vittrad, omgivningen har förändrats och nya byggnader har kommit till på borgholmen. Besökaren frågar sig: var det så här det var på riddarnas tid, kunde de verkligen leva i dessa mörka, kalla rum med maskstungna trägolv och trasiga stenväggar? Saknade borgherren möbler? Hur klarade man värmen i rum utan spis och var gick man på toaletten?

Den borg som presenteras i dag visar en långt ifrån en trovärdig bild av Jens Holgersen hemmiljö; detta blir nog varje intresserad besökare efterhand varse. Det primära målet med byggnadens presentation är heller inte att rekonstruera en specifik upplevelse av senmedeltidens utseende, karaktär och stämning. Sanningen är att vi saknar detaljerade kunskaper om hur Jens Holgersen formade sin miljö. Vad vi skulle behöva är exempelvis en detaljerad inventarieförteckning, ritningar, teckningar från tiden och bevarade artefakter. Men även om allt detta funnes vore rekonstruktionen inte ett givet val.

Andra värden som vi har anledning att tillvarata och vårda är de spår som efterhand inlagrats byggnadskroppen. Det är inte bara medeltiden som är intressant, stenhuset berättar om fortsatt användning under olika perioder och under andra villkor. Ett dramatiskt moment är den planerade rivning av borgen som den svenske generalkvartersmästaren Johan Hintzke igångsatte; under hans ledning gick tjugo bönder lös på huset utrustade med hackor, spadar och pikar. Men som Gunilla Gardelin antytt kom de inte särskilt långt, och skadorna reparerades snart. Detta skedde i slutet av 1710-talet när familjen Beck-Friis övertog godset, bildade ett fideikommiss och började rusta egendomen. Rivningarna och iståndsättningarna gav påtagliga spår genom nya konstruktionssätt och timmerdimensioner.

Ett annat "tidslager" representeras av den iståndsättning som skedde sedan

Glimmingehus från sydöst.
Foto Rolf Salomonsson 1996.

Vitterhetsakademien 1924 övertagit byggnaden. Restaureringen övervakades av riksantikvarien Sigurd Curman och var anmärkningsvärd genom sin varsamhet. En noggrann uppmätning och byggnadsundersökning genomfördes för att ge underlag för insatserna. Tre dörröppningar i källarplanet sattes igen och skyttegluggar rekonstruerades i deras ställe. Man beslutade sig för att behålla det undermurade tegeltaket. Sentida fönster och luckor ersattes med de nuvarande fönstren, stengolven i kamrarna rekonstruerades liksom trappan till källarförråden, och så vidare. Totalt sett var åtgärderna både försiktiga och hovsamma i jämförelse med många andra samtida, och denna insats kan därför ses som ett viktigt steg i restaureringshistorien.

Under senare år har man skapat ett museum i borgens östra och norra flyglar. Här kan besökaren bekanta sig med originalföremål som hämtats upp ur vallgravens sediment, modellrekonstruktioner och en iscensättning av den historiska miljön.

En annan pedagogisk metod introducerades av en grupp engelska s.k. kreativa anakronister under medeltidsdagarna 1998. De möblerade det stora huset från borgstuga till skytteloft. Det var en iscensättning med bord, stolar, skåp, kistor, husgeråd och textilier, som gav en spännande upplevelse av medeltidens rumsinteriörer. Engelsmännen uppträdde i dräkter från tiden och aktiverade i sin tur de många besökarna (se bild s. 17 och 101).

LANDSKAPET OCH BORGHOLMENS BYGGNADER

Medan själva borgen undantagits har borgholmens övriga hus ständigt utsatts för förändringstryck. De små korsvirkeshus som finns avbildade på Burman-Fischers bekanta kopparstick (bild s. 124) bekräftas av arkeologerna. I utgrävningarna 1993-94 fann man även två hus mitt på gården, som visar att borgen tidigt reducerades till en sekundär enhet i anläggningen.

Stekarelängan – den östra – och det troligtvis tvåvåniga hus som uppfördes samtidigt vid norra sidan, visar att borgen redan vid mitten av 1600-talet ersattes av en modernare bostad. Under förra hälften av 1700-talet tillkom södra delen av den västra längan. Denna utformades som en herrskapsbyggnad med sexdelad planform. Längan byggdes sedan ut mot norr under första hälften av 1800-talet; exteriören försågs då med frontespis och rustikkedjor och blev en representativ och tidsenlig bostad för den nye ägaren, lagmannen Tage Sylvan.

Inte heller miljön kring Glimmingehus är särskilt lik den som var aktuell på Jens Holgersens tid. En ekologisk undersökning, som företogs 1993, ger vid handen att borgens närområde vid sekelskiftet 1500 var kulturpräglad ängsmark. De låglänta delarna öster och väster om borgen bestod av kärr och översilade ängar. Under det skånska kriget, troligen, anlades en fördämning ett par hundra meter öster om borgen (se vidare Ödman s. 123f.).

Under första hälften av 1700-talet fylldes vallgraven igen för att åter öppnas under 1930-talet. I dag präglas det omgivande landskapet av bördiga öppna fält. Den småskalighet med dungar och kullar som fortfarande fanns för ett par decennier sedan har gradvis försvunnit. Stora lador av plåt har tillkommit omedelbart söder om borgen, ett störande inslag i den känsliga miljön.

FÖRVALTNING OCH FÖRNYELSEARBETE

Målet för borgens skötsel och presentation är i dag att vårda och säkra det som finns kvar av den medeltida miljön. Betoningen ligger självfallet på det stora huset, men under 1900-talet har man gradvis ökat förståelsen för anläggningen i dess helhet, landskapet omkring och de förändringar som skett under senare skeden.

Sedan Vitterhetskademien erhållit borgen i donation sattes den istånd och öppnades för allmänheten. Ett problem som snart visade sig var att den tomtmark som inbegreps i donationsbrevet var mycket snävt tilltagen. Den sträckte sig bara en meter från stenhusets ytterväggar och begränsade tillgängligheten för besökare och utvecklingen av kulturminnet. Behoven av parkeringsplats och kafé samt vandrarhem för turister löstes genom inköp av övriga längor på borgholmen; man förvärvade också parken på norra sidan och trädgården i väster. Dessa övertaganden gjorde det möjligt för Riksantikvarieämbetet att restaurera den östra längan och att öppna den igenfyllda, "våta" graven. Vallgravsutgrävningen gav en rad fynd som berättade om borgens äldsta skeden. Ett urval av dessa visas nu i borgmuseet.

1930-talets restaurering innebar drastiska förändringar av byggnadsbeståndet och ledde till att stora delar av norra och västra flyglarna revs. Därmed blev dessa hus mindre framträdande och bidrog till att stärka det fasta husets monumentalitet. Östra längan återställdes till ett s.k. stekarehus (köksflygel). Gamla öppningar återupptogs eller markerades som nischer i muren. 1600-talsbyggnaden återskapades, men beträffande ytterväggens höjd och takresningen fullföljde man inte rekonstruktionen fullt ut. Ankarjärnen med årtalet 1640 samt Holger Rosencrantz och Lene

Museet, interiör med vallgravsfynd i montrarna. Arkitekt Mats Edström. Foto Rolf Salomonsson 1996.

Gyllenstiernes initialer sitter nu tätt under takskägget.

I början av 1990-talet startade Riksantikvarieämbetet ett förnyelsearbete och en ökad, kreativ programverksamhet, som snart resulterade i fördubblade besökssiffror. Borganläggningen fick en ny restaurang i den västra längan, vars sexdelade plan rekonstruerades. Ett nytt kafé i den norra flygeln ledde bl.a. till att en igensatt gammal spis kunde återupptas. I den östra flygeln iordingställdes en samlings- och utställningssal, och i anslutningen till den norra flygeln byggdes en ny museidel. En rad sidoordnade funktioner lyftes ut från borgholmen och förlades till en separat byggnad ett par hundra meter bort; parkeringsplatsen flyttades samtidigt hit.

UPPMÄTNINGSRITNINGAR

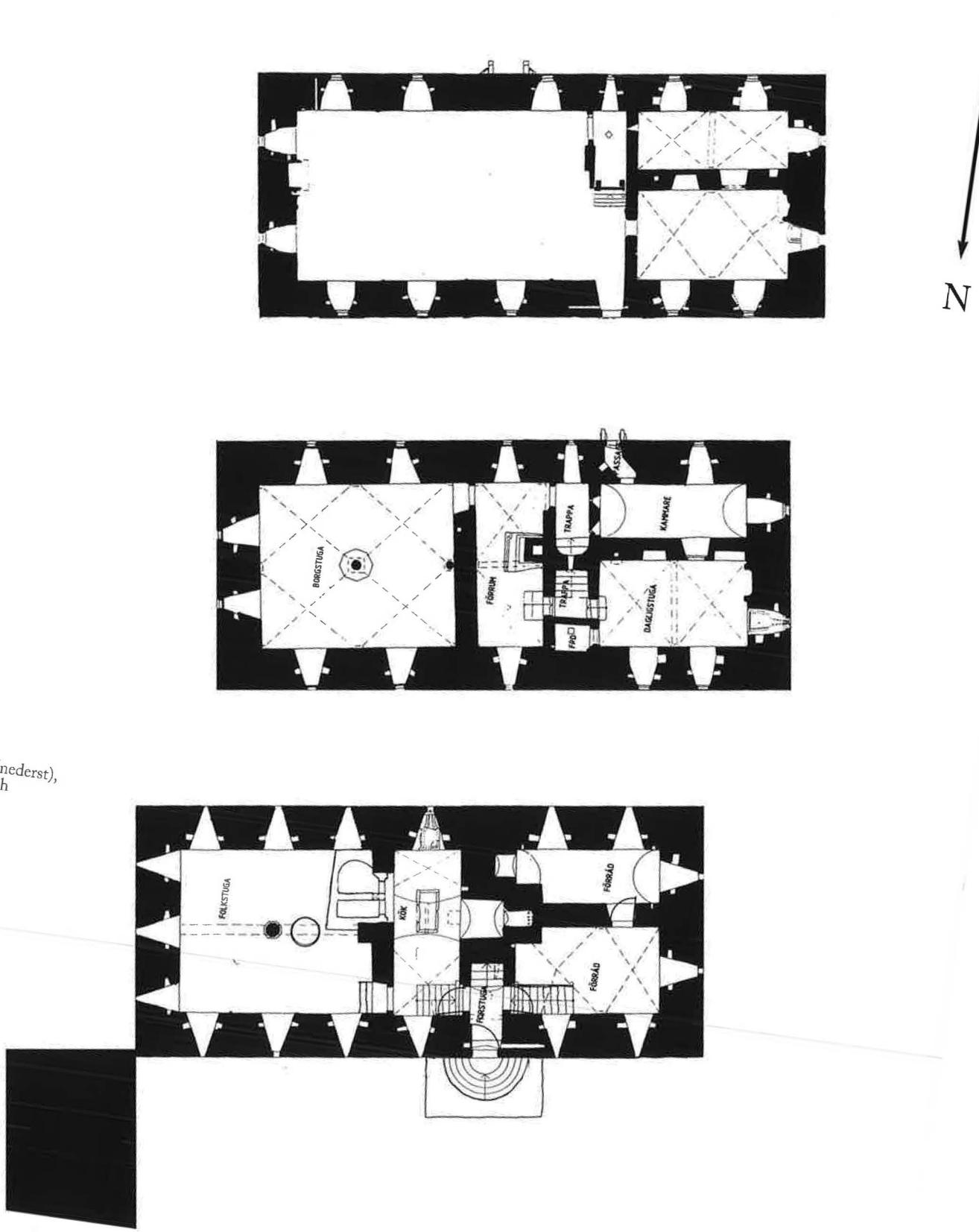

GLIMMINGEHUS.
Planer över källarvåningen (nederst), första våningen (i mitten) och andra våningen (överst).

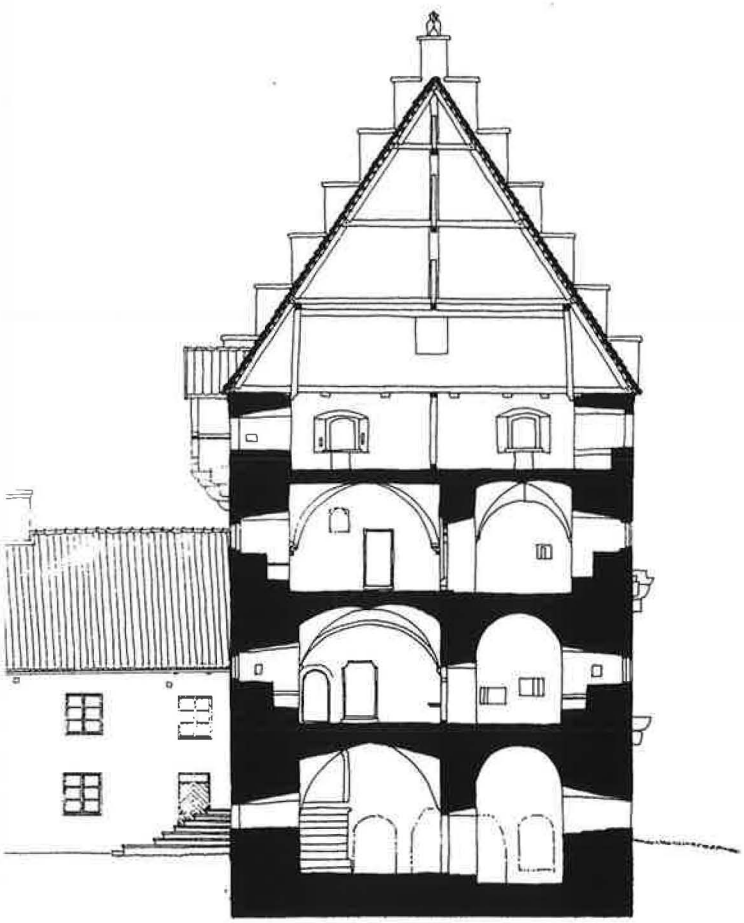

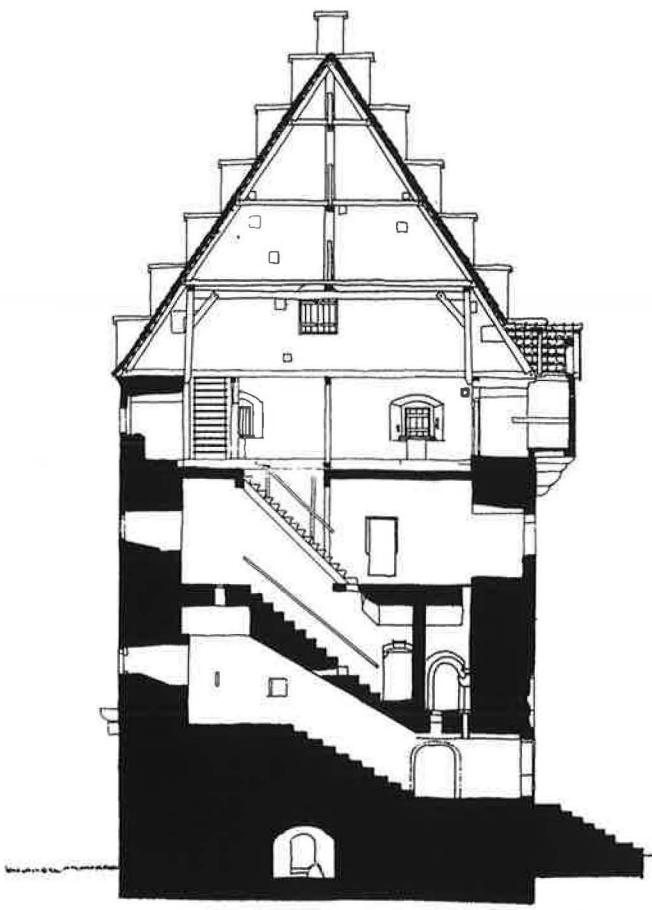

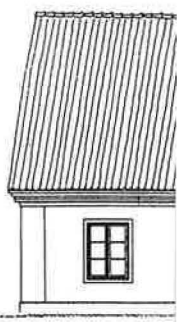

GLIMMINGEHUS. Till vänster: tvärsektion mot öster, med Stekarlängan i fonden. Till höger: tvärsektion mot väster. Barup & Edström arkitektkontor 1995.

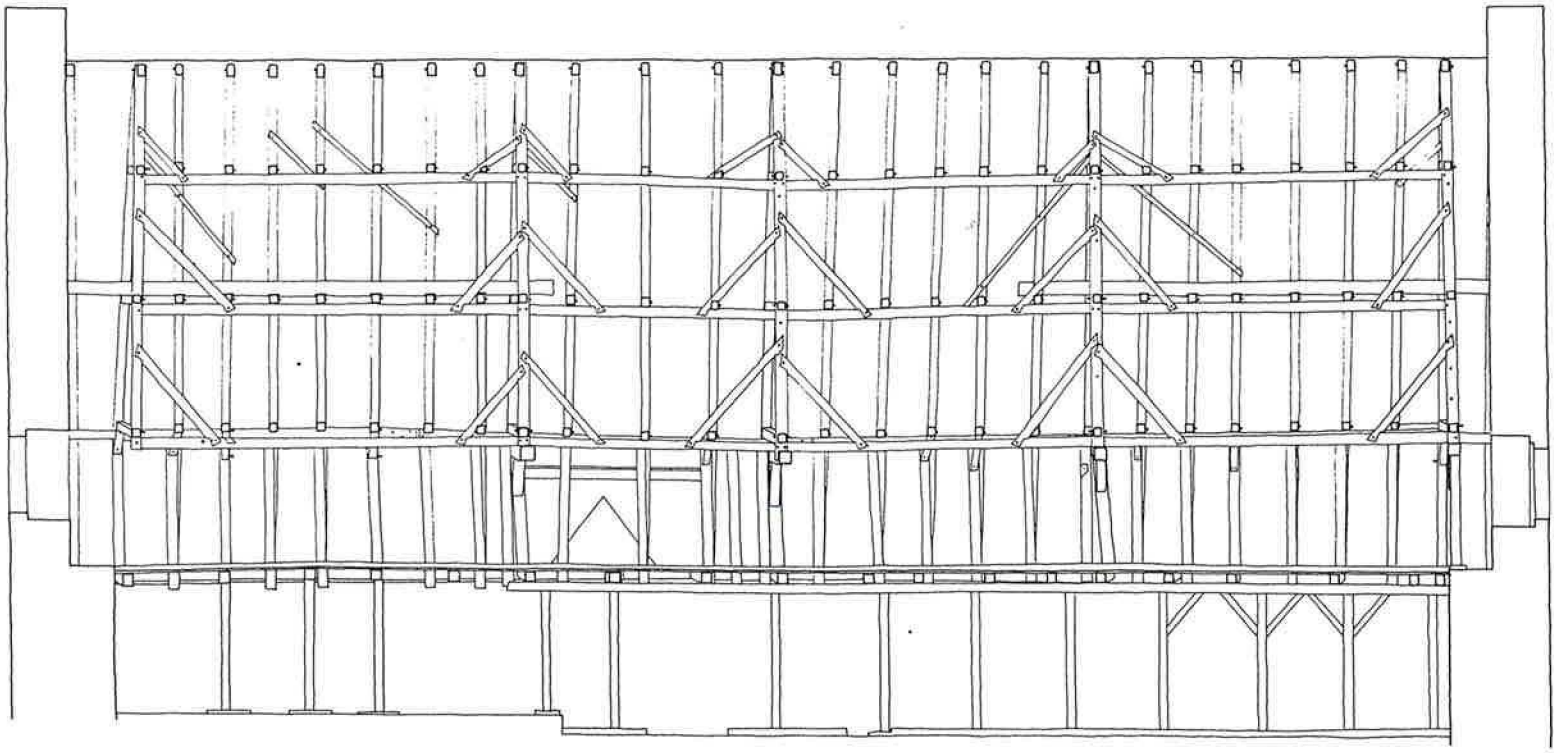

Glimmingehus, takstolen. Uppmätt av Johan Iacobi & Martin Seitzberg 1995.

TAKSTOLEN PÅ GLIMMINGEHUS

Furuvirke i takstolen har av Thomas Bartholin dendrokronologiskt daterats till 1400-talet och är således i huvudsak från byggnadstiden. Delar av konstruktionen har senare bytts ut mot virke som fällts 1717-18, varvid konstruktionen delvis ändrats och bl. a. fått spikade infästningar.

Spännvidden är 14 alnar (9 meter). Enligt en gammal regel kan spännviddens alnmått översättas till antal tum för takbjälkarnas tvärsnitt, dvs. 14 tum (35 cm). Så kraftiga är inte dimensionerna på Glimmingehus. Taket kan därför ha varit understöttat på mitten och haft långstol som stått på takvinden och avlastats ner i huset. Efter ombyggnad har stolparna på vinden kapats och den nuvarande bockkonstruktionen etablerats. Vid detta tillfälle har även tio takbjälkar tagits bort och taklaget förlorat bindbjälkarnas sammanhållande funktion.

Takstolen, konstruktionsdetalj. Foto Rolf Salomonsson 1996.

Men det finns fler uppfattningar om hur takstolen varit konstruerad. En alternativ hypotes är att taket har varit ett s. k. bocktak bestående av en serie bockar med rak övre del och stabiliserande strävor som laxats vid stolpe och balk. Bockarna utgör

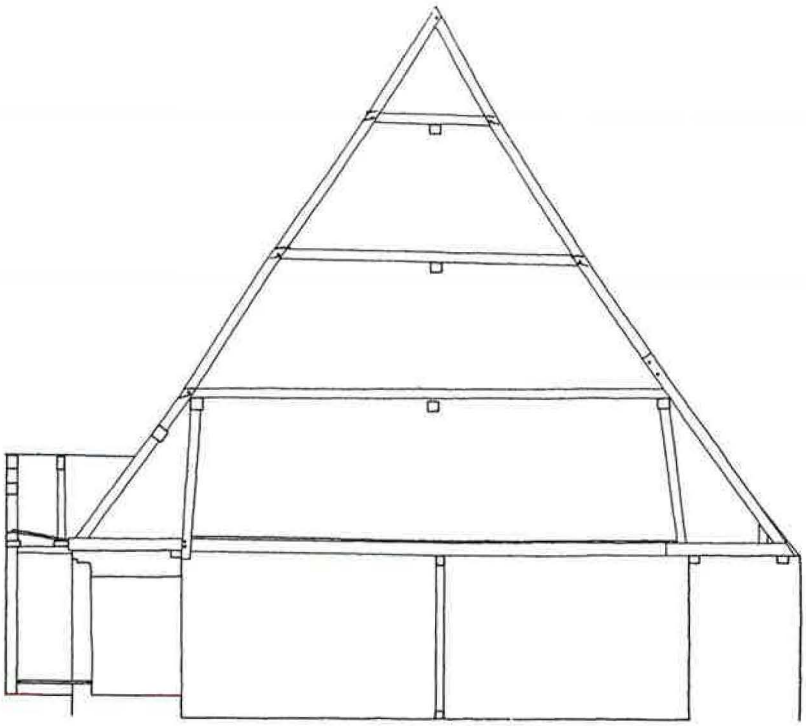

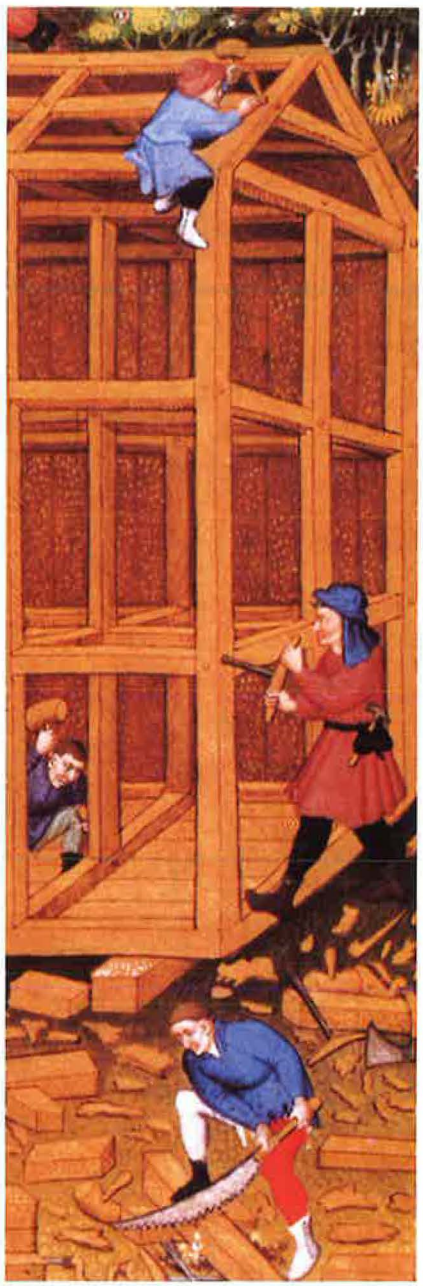

Timmermän i arbete. Detalj av bokmålning från 1430-talet.

Glimmingehus, takstolen, sektion mot öster. Uppmätt av Johan Iacobi & Martin Seitzberg 1995.

i en sådan konstruktion stöd för längsgående åsar på vilka högbenen är upplagda. Högbenen är på olika nivåer förenade med hanband och stödben vid tass som motverkar nedböjning. På Glimmingehus står bockarna glest och en saknas vid östra gaveln. Därigenom behöver åsarna extra stöd genom stödben som vilar på tassen, och överför lasterna till murkrönets insida. Konstruktionen i längdriktningen vid byggnadens mitt skall då uppfattas som en sidostabiliserande anordning.

Yttertaket, som har en lutning av 57 grader, är täckt med handslaget vingtegel som undermurats på öppen läkt. Bristfälliga reparationer under 1900-talet medförde att takstolens knutpunkter bröts upp och riskerade att kollapsa. Reparationer sommaren 1998 säkrade taket från fortsatt förstörelse. Åtgärderna begränsades till ett minimum, varvid spåren av äldre reparationer bibehölls. Man har dock åtgärdat alla tekniska fel med utnyttjande av samma hantverksteknik som användes när taket ursprungligen lades.

Mats Edström

Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974.

Andersson, Thorsten, "Glimminge, Lillö och det fasta huset", *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 3 (1962), s. 35-44.

Andersson, Thorsten, "Lillöhus i fynd och forskning" i *Boken om Lillöhus*, Kristianstad 1948, s. 7-94.

Brunius, Carl Georg, "Glimminge faste Steenhuus, i Christianstads Lehn i Skaane", (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 1. rk. V (1844), s. 565-612.

Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.

Edström, Mats, "Att läsa Glimmingehus – vetenskap, dokumentation och upplevelse", *Byggnadskultur* 1 (1997), s. 13-17.

Gardelin, Gunilla, *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 4, Lund 1997.

Hahr, August, *Skånska borgar*, häfte 5, *Glimmingehus, Bollerup*, Stockholm 1917.

Jönsson, Lars, *Glimmingehusprojektet. Arkeologiska undersökningar 1993-1994*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 2, Lund 1995.

Lithberg, Nils, *Glimmingehus*, 1910.

Lithberg, Nils, "Glimmingehus och Gotland", *Fornvännen* 1927, s. 273-285.

Ljunggren, Gustaf, *Skånska Herregårdar* I-VI, Lund 1852-1863.

Mannerstråle, Carl Filip (överarbetning och tillägg) i *Glimmingehus*, Svenska fornminnesplatser 7, av Otto Rydbeck, Uddevalla 1977.

Nilsson, Sten Åke, "Lejonet och vildmannen – Glimmingehus' ikonografi", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1988 (1988), s. 109-125.

Nilsson, Sten Åke, "Lejonet, vildmannen och storken på Glimmingehus", *Österlen 1989*, s. 5-10.

Olsson, Pär Axel, *Skånska herreborgar*, Lund 1921.

Olsson, Pär-Axel, *Skånes herreborgar ur synpunkten av de fortifikatoriska anordningarnas betydelse för arkitekturen*, Lund 1922.

Rosencrantz, Adèle, *Beskrifning öfver Glimmingegård*, 1909.

Rydbeck, Otto, *Glimmingehus*, Svenska fornminnesplatser 7, Stockholm 1927 (och senare uppl).

Rydbeck, Otto, *Två märkliga konstnärer. Adam van Düren och mästaren med signaturen A.S.*, Stockholm 1918.

Skansjö, Sten, *Skånes historia*, Lund 1997.

Svanberg, Jan, "Adam van Düren. A German Stone Mason in Scandinavia in the Early Sixteenth Century", *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 1976, s. 125-139.

Svanberg, Jan, "Adam van Dürens skulpturer i Glimmingehus", *Fornvännen* 1963, s. 108-124.

Ulsig, Erik, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Köpenhamn 1968.

Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.

Wallin, Curt, *Sägner kring Glimmingehus*, Ystad 1952.

Weibull, Martin, *Arkiv-anteckningar rörande skånska herresäten. Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning 1872*, Lund 1873.

Åberg, Gustaf, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1986.

Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1997.

Riddare från medeltidsdagarna på Glimmingehus. Foto Thorsten Persson.

STEN ÅKE NILSSON: STENARNA TALAR 1-3

1. Wallin 1979.
2. Rydbeck 1918.
3. Jfr Lars Berggrens artikel,s.63f.
4. Wallin 1979, s. 177f.
5. Wallin 1952.
6. *Die wilden Leute des Mittelalters* 1963, katalognr 10.
7. Romdahl 1932; jfr Cnattigius 1970.
8. Jfr Haxthausen 1979.
9. Svanberg 1963.
10. Nilsson 1988, s. 109-125.
11. *Die wilden Leute des Mittelalters* 1963, katalognr 10; Husband 1980.
12. Husband 1980.
13. Brunius 1850, s. 452f.
14. I expeditionen deltog bl.a. professor Bo Ossian Lindberg, som då var sysselsatt med projektet "Arkeometri i konstvetenskapen".

Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.
Cnattigius, Bengt, *Linköpings domkyrkas kor*, Stockholm 1970.
Die wilden Leute des Mittelalters, Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg 1963.
Haxthausen, O. H. M., *Heraldisk tidskrift* 4:40 (1979).
Husband, Timothy, *The Wild Man. Medieval Myth and Symbolism*, New York 1980.
Nilsson, Sten Åke, "Lejonet och vildmannen – Glimmingehus' ikonografi", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1988 (1988), s. 109-125.
Romdahl, Axel, *Linköpings domkyrka 1232-1498*, Göteborg 1932.
Rydbeck, Otto, *Två märkliga konstnärer. Adam van Düren och mästaren med signaturen A.S.*, Stockholm 1918.
Svanberg, Jan, "Adam van Dürens skulpturer i Glimmingehus", *Fornvännen* 1963, s. 108-124.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.
Wallin, Curt, *Sägner kring Glimmingehus*, Ystad 1952.

STEN SKANSJÖ: JENS HOLGERSEN, AKTÖR I ÖSTERSJÖRUMMET

1. Allmänt om unionstidens slut, se t.ex. I. Andersson 1974; Dahlerup 1989; Wittendorff 1989; Larsson 1997.
2. Ulsig 1968 s. 281 ff.
3. Den enda större biografin över Jens Holgersens liv och verksamhet är Curt Wallins monografi från 1979. Häri redovisas även, i regestform men med hänvisning till arkiv eller källpublikation, ca 280 samtida eller nära samtida dokument, som Wallin under decennier samlat in rörande Jens Holgersen och hans verksamhet. Föreliggande artikel bygger i betydande utsträckning på Wallins arbete och de av honom publicerade källorna. Om Jens Holgersens släktbakgrund, se Wallin 1979 s. 9 ff. Jfr Åberg 1986 s.7; Ödman 1997 s. 14.
4. Ingesman 1990 s. 169 ff.
5. Carlsson 1946 s.493 ff.
6. *Lunds ärkestifts urkundsbok III* s. 99 f och s. 113. Även i ett brev från 1407 omnämns en väpnare i Glimminge, nu vid namn Knud Nielsen. Kontexten pekar dock inte entydigt på att denna huvudgård avser Glimminge i Järrestads härad, men möjligheten kan inte uteslutas. (*Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* 1. række nr 4889.)
7. Gillingstam 1975; jfr Raneke I, 1982 s. 80 f.
8. Allmänt om senmedeltidens nordiska adel, se Ilsøe 1966; Ulsig 1968 passim; Dahlerup 1971; Larsson 1997 s. 121 ff . Om adelns privata borgbyggeri under den aktuella perioden, se även Th. Andersson 1962 och Ödman 1995 s. 40 ff.
9. För detta avsnitt, se Wallin 1979 s. 35 ff och där redovisade källor; jfr Skansjö 1997 s. 86 ff. För Lindholmen, Visborg och Sölvesborg, se även Skansjö 1995 s. 84 ff; Yrwing 1978 s. 75 ff och s. 99; Stenholm 1986 s. 129 ff och s. 146 f.
10. Brevet är *in extenso* avtryckt i Wallin 1979 s. 182.
11. Wallin 1979 s. 17. Jfr Larsson 1997 s. 380 f.
12. För detta avsnitt, se Wallin s. 59 ff och där redovisade källor. För den storpolitiska utvecklingen, se även Olsson 1950 och Larsson 1997 s. 375 ff.
13. För detta avsnitt, se Wallin s. 119 ff och s. 268 ff och där redovisade källor.
14. För namnvarianterna i detta avsnitt, se samlingarna av namnbelägg i Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund (DAL).
15. Invitationsbrevet är *in extenso* avtryckt i Wallin 1979 s. 22 f.

Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974.
Andersson, Thorsten, "Glimminge, Lillö och det fasta huset", *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 3 (1962), s. 35-44.
Carlsson, Gottfrid, "Lunds ärkesäte och domkyrka 1289–1536", i Ernst Newman (red.), *Lunds domkyrka 1145–1945* (I), Stockholm 1946, s. 359-553.
Dahlerup, Troels, "Danmark", *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9-12 august*, Köpenhamn 1971, s. 45-80.
Dahlerup, Troels, *De fire stænder, 1400–1500*, vol. 6 av Olaf Olsen (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Köpenhamn 1989.
Gillingstam, Hans, art. "ulvständer", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, band 19, Malmö 1975, spalt 284-285.
Ilsøe, Grethe, "Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen", i Tage E. Christiansen, Svend Ellehøj och Erling Ladewig Petersen (red.), *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, Köpenhamn 1966, s. 305-336.
Ingesman, Per, *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, Skånsk senmedeltid och renässans 12, Lund 1990.
Ingesman, Per och Jens Villiam Jensen (red.), *Danmark i Senmiddelalderen*, Århus 1994.
Kjellberg, Sven T., *Slott och herresäten i Sverige, Skåne*, band 3, *Kristianstads län*, Malmö 1966.
Larsson, Lars-Olof, *Kalmarunionens tid. Från drottning Margareta till Kristian II*, Stockholm 1997.
Olsson, Gunnar, "Sverige och Danmark 1501-1508", *Scandia* 1950, s. 38-87.
Raneke, Jan, *Svenska medeltidsvapen I-III*, Lund 1982-85.
Skansjö, Sten, "Lindholmen som riksfäste och länscentrum", i Mats Mogren och Jes Wienberg (red.), *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, Stockholm 1995, s. 72-96.
Skansjö, Sten, *Skånes historia*, Lund 1997.
Stenholm, Leifh, *Ränderna går aldrig ur – en behyggelsehistorisk studie av Blekinges dansktid*, Lund 1986.
Ulsig, Erik, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Köpenhamn 1968.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.
Wittendorff, Alex, *På Guds og Herskabs nåde, 1500–1600*, vol. 7 av Olaf Olsen (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Köpenhamn 1989.
Yrwing, Hugo, *Gotlands medeltid*, Visby 1978.
Åberg, Gustaf, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1986.
Ödman, Anders, "Skånes borgar", i Mats Mogren och Jes Wienberg (red.), *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, Stockholm 1995, s. 31-44.
Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1997.

LEON JESPERSEN: STAND, STATUS OG STANDSFUNKTION

1. Wad 1893, s. XXII.
2. Brasch 1873, s. 549-551.
3. Rigsarkivet, København; private personarkiver nr. 5815.
4. Wallin 1979, s. 28-34.

Otryckt material

Rigsarkivet, København: Private personarkiver nr. 5815, Henrik Krummedige (ca. 1465-1530), II B: Breve fra private (Jens Holgersen Ulfstand 1518).

Barfod, Jørgen H., *Flådens fødsel*, Marinehistorisk Selskabs skrift nr. 22, København 1990.
Brasch, Chr. H., *Gamle Eiere af Bregentved fra 1382 til 1740*, København 1873.
Brunius, Carl Georg, "Glimminge faste Steenhuus, i Christianstads Lehn i Skaane", (Dansk) *Historisk Tidsskrift* 1. rk. V (1844), s. 565-612.
Danmarks Adels Aarbog 1896.
Danske Magazin II, 1746, s. 146-149 (Inventarium ved Wisborg Slot paa Gulland 1509).
Danske Magazin V, 1751, s. 75-78 (K. Frid. I Forordning om Kloededragt og anden Skik iblandt Adelen 1528).
Jespersen, Leon, "Statuskonsumption og luksuslovgivning i Danmark og Sverige i 1600-tallet - en skitse", i

Margareta Ramsay & Sten Åke Nilsson (red.), *1600-talets ansikte, Symposier på Krapperups borg*, Lund 1997, s. 169-195.
Kjellberg, Sven T., *Slott och herresäten i Sverige, Skåne*, band 3, *Kristianstads län*, Malmö 1966.
Nilsson, Sten Åke, "Lejonet och vildmannen – Glimmingehus' ikonografi", *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1988 (1988), s. 109-125.
Revera, Margareta, "En barock historia. Om den svenska 1600-talslyxen och dess plats i samhällsomvandlingen", i Gudrun Ekstrand (red.), *Tre Karlar: Karl X Gustav, Karl XI, Karl XII*, Stockholm 1984, s. 113-135.
Samuelson, Jan, *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*, Bibliotheca Historica Lundensis 77, Lund 1993.
Wad, Gustav Ludvig (udg.), *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gjøe*, band 1, København 1893.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.

DICK HARRISON: BORGEN, TIDEN OCH KOSMOS

Den gamla svenska bondepraktikan, förord av Sigfrid Svensson, Stockholm 1985.
Flint, Valerie, *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Princeton 1991.
Pedersen, Olaf, "The Life and Work of Peter Nightingale", *Vistas in Astronomy*, vol. 9, Oxford 1968.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, artiklarna "Djurkretsen", "Horoskop", "Prognostica", "Solens gång genom zodiaken", och "Stjernekundskab".

GUNILLA GARDELIN: BYGGET

1. Brunius 1850, s. 454.
2. Gardelin 1997, s. 15.
3. Jönsson 1995, s. 24f.
4. Jönsson 1995, s. 23.
5. Frandsen 1989, s. 75.
6. Hahr 1917, s. 14; Olsson 1922, s. 93; Rydbeck 1980, s. 18; Ödman 1997, s. 24f.

Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.
Edström, Mats, "Att läsa Glimmingehus – vetenskap, dokumentation och upplevelse", *Byggnadskultur* 1 (1997), s. 13-17.
Frandsen, Jørgen, "Middelalderlig vinterbeskyttelse af murværk", *Bygningsarkeologiske studier* 89 (1989), s. 74f.
Gardelin, Gunilla, *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 4, Lund 1997.
Hahr, August, *Skånska borgar*, häfte 5, *Glimmingehus, Bollerup*, Stockholm 1917.
Jönsson, Lars, *Glimmingehusprojektet. Arkeologiska undersökningar 1993-1994*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 2, Lund 1995.
Olsson, Pär-Axel, *Skånes herreborgar ur synpunkten av de fortifikatoriska anordningarnas betydelse för arkitekturen*, Lund 1922.
Rydbeck, Otto, *Glimmingehus*, Svenska fornminnesplatser nr 7, Riksantikvaricämbetet, 10:e uppl., Stockholm 1980.
Sundnér, Barbro m.fl., *Lunds domkyrka. Stenmaterial och skadebild*, Stockholm 1997.
Svanberg, Jan, *Medeltida byggmästare*, Stockholm 1994.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.
Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvaricämbetet, Stockholm 1997.

LARS BERGGREN: BROTTSPLATS GOTLAND

1. Redan Brunius (1850, s. 454) uppmärksammade att en stor del av borgens sten "måste vara från Gottland hitförd".
2. Huntemann 1971, s. 11ff, 38f; Stefke 1979.
3. Karrenbrock 1989; Musset 1985; Tollenaere 1957.
4. Jfr Landen 1997; Berggren & Landen 1997.
5. Sundnér 1995, s. 241ff.
6. Svahnström 1976, s. 25f.

Anderson, William, "Den gotländska kalkstenens utbredningsområde", *Gotlands-Posten*, 16, 18, och 19 maj 1934 (även särtryck, Visby 1934).
Berggren, Lars och Annette Landen, "Medeltida gotländsk stenexport", *Sten* 2 (1997), s. 17-19.
Blair, John, "Purbeck Marble," i John Blair och Nigel Ramsay (red.), *English Medieval Industries. Craftsmen, Techniques, Products*, London 1991, s. 41-56.
Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.
Buckland, P.C. och Jon Sadler, "Ballast and Building Stone: A Discussion" i David Parsons (red.), *Stone. Quarrying and Building in England AD 43-1525*, Chichester 1990, 114-125.
Cedergren, Allan, *Gotländsk sandsten i tid och rum*, Visby 1991.
Huntemann, Hans, *Das deutsche Braugewerbe vom Ausgang des Mittelalters bis zum Beginn der Industrialisierung. Biererzeugung – Bierhandel – Bierverbrauch*, Nürnberg 1971.
Karrenbrock, Richard, "Baumberger Sandstein: Ausstrahlung westfälischer Kunstschaffens in den Ostseeraum", i *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos*, vol 1 (utställningskatalog, 2 vol.), Hamburg 1989, s. 497-505.
Landen, Annette, "Gotländsk stenexport", i Erik Osvalds (red.), *Medeltid*, Lund 1997, s. 81-93.
Laufeld, Sven, *Silurian Chitinozoa from Gotland* (diss., Lunds universitet 1974), *Fossils and Strata* 5, Oslo 1974.
Laufeld, Sven, *Reference localities for paleontology and geology in the Silurian of Gotland*, Sveriges Geologiska Undersökningar, serie C, nr 705, 1974.
Lithberg, Nils, "Glimmingehus och Gotland", *Fornvännen* 1927, s. 273-285.
Löfvendahl, Runo, "Gotländsk byggnadssten", i *Gotlands Län. Natursten i byggnader*. Riksantikvarieämbetet, Statens historiska museer, Stockholm 1995, s. 17-25.
Musset, L., "La pierre de Caen: extration et commerce, XIe-XVe siècles", i O. Chapelot och P. Benoit (red.), *Pierre & métal dans le bâtiment au Moyen Age*, Paris 1985, s. 219-235.
Rockwell, Peter, *The Art of Stoneworking: A Reference Guide*, Cambridge 1993.
Stefke, Gerald, *Ein städtisches Exportgewerbe des Spätmittelalters in seiner Entfaltung und erster Blüte. Untersuchungen zur Geschichte der Hamburger Seebraueri des 14. Jahrhunderts*, Hamburg 1979.
Sundnér, Barbro "Byggnadssten i Skåne" (Kirkearkeologi i Norden 5, Viborg, Danmark 1993), hikuin 22 (1995), s. 231-248.
Svahnström, Gunnar, "Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung auf Gotland während des Mittelalters", i *Häuser und Höfe der handeltreibenden Bevölkerung im Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Beiträge zur Geschichte und Soziologie des Wohnens*, Acta Visbyensia V, Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1974, Visby 1976, s. 9-28.
Tollenaere, Lisbeth. *La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège a l'époque romane*. Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie, Louvain, 1957.

THOMAS RYDÉN: ADAM VAN DÜREN

1. Artikeln återfinnes i något utförligare form i Thomas Rydén, *Domkyrkan i Lund*, Malmö 1995, s. 68-76.

Lillie, Louise, "Birger Gunnersens gravmæle i Lunds domkirkes krypt", *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 3 (1989), s. 1-17.
Sanctuarium Birgerianum, eller Erkebiskop Birgers Fundatz paa Gudstiensten i Kraften i Lunde Domkirke, Samlinger til den Danske Historie, band 1, hft 3, utg. av P. F. Suhm, Köpenhamn 1780, s. 1-89.
Rydbeck, Otto, *Två märkliga konstnärer: Adam van Düren och mästaren med signaturen A.S.*, Stockholm 1918.
Svanberg, Jan, "Adam van Düren. A German Stone Mason in Scandinavia in the Early Sixteenth Century", *Hafnia. Copenhagen Papers in the History of Art* 1976, s. 125-139.

ANNETTE LANDEN: LITET BESTIARIUM

Barber, Richard, *Bestiary*, Woodbridge 1993.
The *Bestiary. A Book of Beasts. Being a Translation from a Latin Bestiary of the Twelfth Century*, utg. av T.H.White, New York 1960.
Clark, Willene B., och Meradith T. McMunn (red.), *Beasts and Birds of the Middle Ages. The Bestiary and its Legacy*, Philadelphia 1989.
Henkel, Nikolaus, *Studien zum Physiologus im Mittelalter*, Tübingen 1976.
McCulloch, Florence, *Mediaeval Latin and French Bestiaries*, Chapel Hill 1960.
Physiologus. En bok om naturens ting, Stockholm 1957.
Romanske stenarbejder 2, Højberg 1984.

ANDERS REISNERT: FÖRSVARET

1. Olsen 1996, s. 113; Ödman 1997, s. 38.
2. Weibull 1873, s. 58 ff.
3. För artilleriet i Norden under medeltid, se Hildebrand 1898, s. 835 ff.; Lenk 1943, s. 143 ff.; Hedberg 1975; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, uppslagsord: eld, vapen.
4. Uotila 1998, s. 150 ff.; *Encyclopaedia Britannica*, uppslagsord "The Technology of war" etc.
5. Hedberg 1975, s. 118.
6. *Skerpentiner:* mindre kanoner som fanns på fästningar och fartyg, men även som fältartilleri. *Stenbössor:* kanoner, som sköt stenkulor.
Huvudstycken: var de största pjäserna och fanns både

med gjutna och smidda eldrör. De användes vanligen som belägringsartilleri och avsköts från bäddningar. Oftast användes stenkulor som ammunition. Kanonröret transporterades på stora kärror, dragna av upp till tolv par hästar.
Järnlod: en pjäs med långt eldrör i förhållande till kalibern, fanns i flera storlekar som benämndes helslanga, halvslanga och kvarterslanga.

7. Danske Magazin 1746, s. 146 ff; Snöbohm 1897, s. 241 f.).
8. Hildebrand 1898, s. 870 f.; Lenk 1953, s. 154 ff.; Hedberg 1975, s. 128; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 3, s. 567.
9. Gardelin 1997, s. 21.
10. Ett problem är emellertid de tydliga spåren i form av bjälkhål efter en utvändig skyttebalkong, en gång av trä från vilken fiender som nått fram till borgens fot kunnat bekämpas; se Olsson 1922, s. 93. Om denna skyttebalkong varit monterad kan inte kanongluggarna på skytteloftet nyttjas. Har skyttebalkongen aldrig varit monterad, är bjälkhålen spåren efter en tänkt försvarsanordning som redan under byggnadstiden ersatts med de större tegelomfattade kanongluggarna?
11. Brunius 1850, s. 435 ff.; Weibull 1873, s. 58 ff.; Hahr 1917, s.18 ff.; Olsson 1922, s. 18 ff.; Ödman 1997, s. 8.
12. Dixon 1996, s. 47 ff.

Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.
Danske Magazin II, 1746, s. 146-149 (Inventarium ved Wisborg Slot paa Gulland 1509).
Dixon, Philp, "Design in Castle-Building: the Controlling of the Access to the Lord", i Anne-Marie Flambard Héricher (red.), *Chateau Gaillard, Études de Castellogie médiévale*, XVIII Actes du colloque... 24-30 août 1996, Paris 1998.
Encyclopaedia Britannica, The Technology of War: Military Technology before the Modern Era; The Gunpowder Revolution, c. 1300-1650; Early Use of Artillery. Britannica online accessed 2 February 1999.
Fronsperger, L. von, *Fünf Bücher vom Kriegsregiment....*, Frankfurt a. Main 1558.
Gardelin, Gunilla, *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport Nr 4, Lund 1997.
Hahr, August, *Skånska borgar*, häfte 5, *Glimmingehus, Bollerup*, Stockholm 1917.
Hedberg, Jonas, *Kungliga Artilleriet. Medeltid och äldre vasatid*, Östersund 1975.
Hildebrand, Hans, *Sveriges Medeltid. Kulturhistorisk skildring*, del 2, Stockholm 1884-98.
Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, artiklarna "Eld" och "Vapen".
Lenk, Torsten, "Medeltidens skjutvapen", i Bengt Thordeman (red.), *Nordisk Kultur XII:b Vapen*, Stockholm 1943.
Olsen, Rikke Agnete, *Borge i Danmark*, 2:a uppl., Viborg 1996.
Olsson, Pär Axel, *Skånska herreborgar*, Lund 1921.
Snöbohm, Alfred Theodor, *Gotlands land och folk*, 2:a uppl., Visby 1897.
Uotila, Kari, *Medieval Outer Baileys in Finland*, Turku 1998.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare.* Ullstorp 1979.
Weibull, Martin, *Arkiv-anteckningar rörande skånska herresäten. Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning 1872*, Lund 1873.
Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1997.

ANDERS ÖDMAN: DE ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGARNA

Otryckt material

Antikvarisk Topografiska Arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm: Glimmingehus, Dagböcker, rapporter och fyndlistor.

Jönsson, Lars, *Glimmingehusprojektet. Arkeologiska undersökningar 1993-1994*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 2, Lund 1995.
Gardelin, Gunilla, *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 4, Lund 1997.
Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1997.

KARIN ANDERSSON: STENHUSET SOM KUNSKAPSKÄLLA

1. Mannerstråle 1977, s. 8; Wallin 1979, s. 176.
2. Antikvarisk Topografiska Arkivet, Stockholm (ATA),Glimmingehus, Dagbok IV, s. 56 f.
3. ATA, Glimmingehus, Dagbok IV, s. 60 ff.
4. Mannerstråle 1977, s. 8.
5. Wittendorf 1989, s. 32 f.
6. Wallin 1979, s. 61, 194, 213 och 253.
7. T. Andersson 1962, s. 42f.
8. Rydbeck 1918; Svanberg 1963 m. fl.
9. Brunius 1850, s. 461.
10. Hahr 1917, s. 41.
11. Lundberg 1948, s. 65.
12. Se vidare Ödman 1997, s. 29 ff.
13. Se t.ex. Vedsø 1986, s. 66.
14. Brunius 1850, s. 437.
15. Rydbeck 1907, s. 57 ff. Om Bussert, se Gamrath 1975, s. 70.
16. Üprus 1971, s. 11.
17. Se även I. Andersson 1974, s. 387.
18. Svahnström 1972; angående bislagsstenar i Stockholm, se även Kihlborg 1981.
19. Svahnström 1972, s. 8; Üprus 1971, s. 11 ff.

Otryckt material

Antikvarisk Topografiska Arkivet (ATA), Riksantikvarieämbetet, Stockholm: Glimmingehus, Skrivelser, ritningar, foton, rapporter och fyndkataloger.
Nationalmuseets Antikvarisk Topografiske Arkiv, Köpenhamn: Glimmingehus, Ritningar, teckningar, foton m.m.

Andersson, Ingvar, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm 1974.
Andersson, Thorsten, "Lillöhus i fynd och forskning" i *Boken om Lillöhus*, Kristianstad 1948, s. 7-94.
Andersson, Thorsten, "Glimminge, Lillö och det fasta huset", *Ale, Historisk tidskrift för Skåneland* 3 (1962), s. 35-44.
Brunius, Carl Georg, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.
Gamrath, Helge, "Københavns slott", i *Christiansborgs slott*, band 1, Köpenhamn 1975, s. 48-79.
Gardelin, Gunilla, *Glimmingehus. Byggnadsarkeologisk undersökning 1997*, Lunds Universitets Historiska Museum, Rapport nr 4, Lund 1997.
Hahr, August, *Skånska borgar*, häfte 5, *Glimmingehus, Bollerup*, Stockholm 1917.
Kihlborg, Brita, "Bislag", i *Stadsvandringar 4*, Stockholms stadsmuseum 1981, s. 35-42.
Kraft, Salomon, *Tre senmedeltida godsorganisationer*, Skånsk senmedeltid och renässans 9, Lund 1971.
Lundberg, Erik, *Byggnadskonsten i Sverige*, del 2, *Sengotik och renässans 1400-1650*, Stockholm 1948.
Mannerstråle, Carl Filip (överarbetning och tillägg) i *Glimmingehus*, Svenska fornminnesplatser 7, av Otto Rydbeck, Uddevalla 1977.
Rydbeck, Otto, "Kung Hans och Drottning Kristine", i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*, Köpenhamn 1907, s. 57-74.
Rydbeck, Otto, *Två märkliga konstnärer. Adam van Düren och mästaren med signaturen A.S.*, Stockholm 1918.
Rydbeck, Otto, *Glimmingehus.* Svenska fornminnesplatser 7, Stockholm 1927 (och senare uppl).
Svanberg, Jan, "Adam van Dürens skulpturer i Glimmingehus", *Fornvännen* 1963, s. 108-124.
Svahnström, Gunnar, "Bislag", *Gotländskt arkiv* 1972, s. 95-106.
Ulsig, Erik, *Danske Adelsgodser i Middelalderen*, Köpenhamn 1968.
Wallin, Curt, *Jens Holgersen Ulfstand till Glimminge. Lensman – Sjökrigare – Borgbyggare*, Ullstorp 1979.
Vedsø, Mogens, "Spøttrup", i *Bygningsarkaeologiske Studier*, Köpenhamn 1986, s. 33-72.
Wittendorff, Alex, *På Guds og Herskabs nåde, 1500–1600*, vol. 7 av Olaf Olsen (red.), *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Köpenhamn 1989.
Üprus, Helmi, *Tallinna etikukivid*, Tallinn 1971 (svensk översättning av Laine Liivrand, Bislagsstenar i Tallin – manus tillhörigt Brita Kihlborg).
Ödman, Anders, *Glimmingehus*, Svenska kulturminnen 7, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1997.

BILDKÄLLOR

S. 10, 92, 135: *Hilfelings Skaanske Tegninger*, utg. av Dansk-Svensk Forening, Köpenhamn 1977, s. 85, 86, 88.
S. 13 nedan: British Library, London. MS Add. 27695, fol. 7v.
S. 18 vänster: Pierpoint Morgan Library, New York. Da Costa Hours.
S. 31: Gavnøfonden.
S. 37: Pierpoint Morgan Library, New York.
S. 43 nedan, 44, 47, 49, 83 höger: Schedel, Hartman, *Liber chronicarum*, Nürnberg 1493, fols. IVr, Vv, XIIr, XXIv, CLVIIr.
S. 54: Österreichische Nationalbibliothek, Wien. Cod. ser. nov. 12883, fol. 110v.
S. 61: Bibliothèque Nationale, Paris. MS français 2609, fol. 60v.
S. 83 vänster: British Library, London. Royal MS 20 B. XX, fol. 51.
S. 84: Bibliothèque, École Normale Supérieure, Paris.
S. 85: Historisches Museum, Frankfurt am Main.
S. 88: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.
S. 91, 94 ovan: *Dyalogus creaturam moralizatus 1483. Skapelsens sedelärande samtal 1483*, faksimilupplaga, Stockholm 1983.
S. 94 nedan: Östergötlands länsmuseum,Linköping.
S. 95: Bibliothèque Nationale, Paris. MS français 616.
S. 111: Royal Armouries, London.
S. 117: Walters Art Gallery, Baltimore.
S. 145 höger: British Library, London. The Bedford Hours (ca 1433), MS Add. 18850, fol. 15.
S. 153: Glasgow Museums and Art Galleries.

Ulfstands vapen ovanför dörren till kammaren. Gotländsk sandsten. Foto Lars Berggren 1997.

KARIN ANDERSSON, FL i medeltidsarkeologi, 1:e antikvarie vid Riksantikvarieämbetet, med huvudsaklig inriktning på forskning kring och dokumentation av äldre byggnader.

LARS BERGGREN, FD, docent i konstvetenskap vid Lunds universitet. Bedriver tillsammans med Annette Landen projektet "Medeltida dopfuntar av gotländsk kalksten 1200-1450". Hans övriga forskning är inriktad på offentliga monument och monumentpolitik.

GUNILLA GARDELIN, FM, doktorand i medeltidsarkeologi vid Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet.

MATS EDSTRÖM, arkitekt SAR, TeknD, slottarkitekt vid Glimmingehus 1991-98, domkyrkoarkitekt vid Växjö domkyrka sedan 1993, professor i restaurering vid Arkitekturhögskolan i Oslo.

DICK HARRISON, FD, docent i historia vid Lunds universitet och universitetslektor i historia vid Linköpings universitet. Hans forskning är huvudsakligen inriktad på europeisk medeltid.

LEON JESPERSEN, Lic. phil., arkivarie, seniorforskare vid Rigsarkivet i Köpenhamn. Har främst sysslat med dansk och nordisk 15-1600-talshistoria.

ANNETTE LANDEN, FK, doktorand i konstvetenskap vid Institutionen för konst- och musikvetenskap. Bedriver tillsammans med Lars Berggren projektet "Medeltida dopfuntar av gotländsk kalksten 1200-1450".

STEN ÅKE NILSSON, FD, professor i konstvetenskap vid Lunds universitet. Preses i Vetenskapssocieteten 1983-86. Arbetar f. n. med en utställning om Carl Fredrik Hill för Nationalmuseum i Stockholm samt ett symposium om den skånska godsmiljön för Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen.

GAD RAUSING FD, TeknD hc, docent i arkeologi med vapenhistoria som specialitet. Bland hans skrifter märks *The Bow, some Notes on its Origin and Development* (diss) och *Arkeologin som naturvetenskap.*

ANDERS REISNERT, FK, 1:e antikvarie på Malmö Museers Stadsantikvariska avdelning. Har genomfört arkeologiska utgrävningar och byggnadsantikvariska undersökningar av skånska herresäten från medeltid och renässans.

THOMAS RYDÉN, FK, doktorand i konstvetenskap vid Lunds universitet. Hans forskning är inriktad på medeltida konst och ikonografi, särskilt bokmåleri från tidig medeltid.

STEN SKANSJÖ, FD, docent i historia, tidigare verksam som lärare och forskare vid Lunds universitet, sedan 1998 universitetslektor vid Högskolan Kristianstad. Har specialiserat sig på agrar- och bebyggelsehistoriska problem i långtidsperspektiv, och särskilt studerat Skåne under dansk tid.

ANDERS ÖDMAN, FD i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet, chef för Lunds Universitets Historiska Museum. Har lett de arkeologiska undersökningarna vid Glimmingehus från 1993, och i samband med forskning kring medeltida borgar genomfört utgrävningar av Lillö och Lyckå.

December, månadsbild: man värmer sig vid brasan.
Detalj av engelsk glasfönster, sent 1400-tal.
Efter Tabraham 1986.

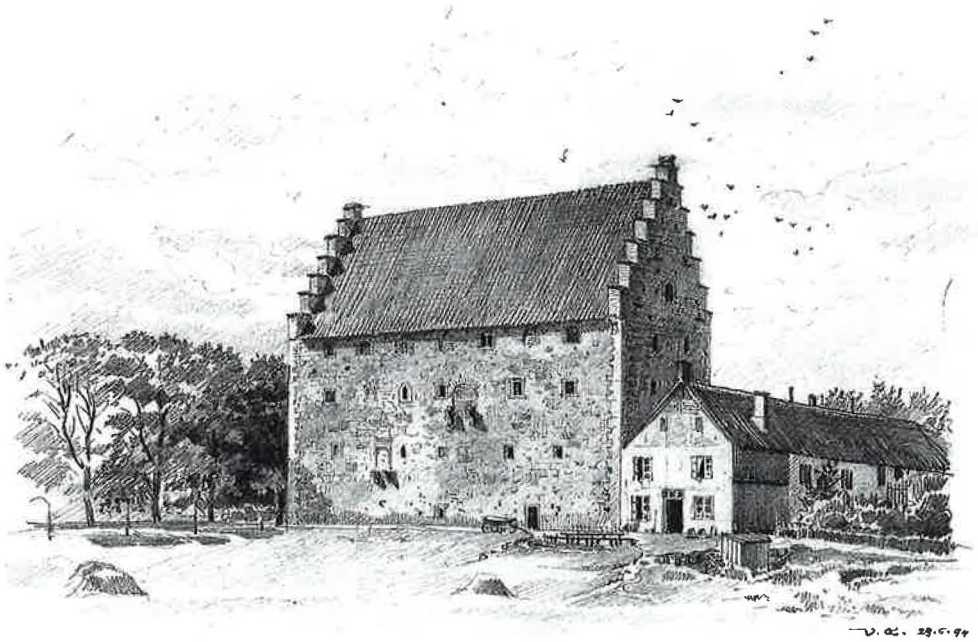

Glimmingehus från sydöst. Blyertsteckning av V. Koch 1894. Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiska Arkiv, Köpenhamn.

Adèle Rosencrantz,"Nådan" kallad, den sista i denna familj som bebodde Glimmingehus. Foto Otto Ohm, Malmö, från seklets början.

SKRIFTSERIEN SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS TILLKOM URSPRUNGLIGEN MED EKONOMISKT BISTÅND AV FÖLJANDE PERSONER OCH FÖRETAG

Direktör Edw. Berger, Halmstad Konsul Thorsten Bergh, Malmö Direktör Holger Crafoord, Lund
Fröken Gerda Colliander, Lund Direktör Jörgen Faxe, Malmö Direktör P. Eg. Gummeson, Örkelljunga
Hovjägmästare. G. A. Hagemann, Bjersjöholm Direktör Einar Hansen, Malmö Advokat Emil Heijne, Stockholm
Ambassadör Gunnar Jarring, Viken Byggmästare Harry Karlsson, Lund Disponent Nils Kjellström, Malmö
Plantskoleägare Birger Lindberg, Åkarp Direktör Sven Lundberg, Helsingborg Fru Margit Lundström, Hildesborg
Direktör Frans Möller, Lund Civilingenjör. J. O. Nauclér, Perstorp Byggmästare Anders Nevsten, Malmö
Byggnadsingenjör Gottfrid Nilsson, Malmö Advokat Wilh. Penser, Eslöv Trävaruhandlare P. Persson, Malmö
Docent Gad Rausing, London Direktör Hans Rausing, Wadhurst Direktör Ruben Rausing, Lausanne
Herr Sven Rausing, Malmö Direktör Med. Lic. Bo Sahlin, Eslöv Ingenjör Sven D. Sonesson, Stockamöllan
Kammarherre Nils Swartling, Svängsta Greve Stig Thott, Skabersjö Överintendent Med. och Fil. Dr Åke Wiberg, Apertin
Fru Klara Wijkander, F. Kock, Göteborg Bankdirektör Anders Winblad, Lund AB Allhems Förlag, Malmö
Blekinge Musei- och Hembygdsförbund, Karlskrona Bryggeri AB Falken, Falkenberg Bröderna Edstrand AB, Malmö
Ebbe Kocks Stiftelse, Lund Gamla Sparbanken i Lund AB Cwk Gleerup Bokförlag, Lund
AB Gleerupska Universitetsbokhandeln, Lund Guldvaruaktiebolaget G. Dahlgren och Co, Malmö Junex Konfektions AB, Huskvarna
Karlshamns Yllefabriks AB, Åkeholm AB Klippans Finpappersbruk, Klippan Knut och Alice Wallenbergs Stiftelse, Stockholm
Kockums Jernverks AB, Kallinge Kockums Mekaniska Verkstads AB, Malmö AB Landsverk, Landskrona
AB Malcus Holmqvist, Halmstad Malmö Sparbank, Malmö Malmö Yllefabriks AB, Malmö
Manufaktur Aktie Bolaget i Malmö Nya Sparbanken i Lund AB Håkan Ohlssons Boktryckeri, Lund Oxie Härads Sparbank, Lund
Skandiakoncernen, Stockholm Skandinaviska Banken, Stockholm Skånska Banken, Malmö
Skånska Brandförsäkringsinrättningen, Lund Skånska Cement AB, Malmö Skånska Hypoteksföreningen, Lund
Sparbanken Bikupan i Malmö Strömma Bomulls Spinneri AB, Karlshamn Svenska AB Bromsregulator, Malmö
Svenska Sockerfabriks AB, Malmö Sydsvenska Dagbladet AB, Malmö Torna Bara och Harjagers Härads Sparbank, Lund
Trelleborgs Gummifabriks AB, Trelleborg Öresundsvarvet AB, Landskrona

I SKRIFTSERIEN SKÅNSK SENMEDELTID OCH RENÄSSANS HAR UTKOMMIT

1. Gösta Johannesson: *Den skånska kyrkan och reformationen.* 1947.
2. Nils Gösta Sandblad: *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658.* 1949.
3. Karl E. Hansson: *Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658. Med ett tillägg om Peder Winstrup som svensk biskop 1658-1679.* 1950.
4. K. 0. Ljunggren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Första delen: Nuvarande Malmöhus län. 1950.
5. K. G. Ljunggren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Andra delen: Nuvarande Kristianstads Hallands och Blekinge län samt Bornholm. 1952.
6. K. 0. Ljungren och Bertil Ejder: *Lunds stifts landebok.* Tredje delen: Tillkomst, innehåll, handskrifter samt register. 1965.
7. Gösta Johannesson: *Jordeböcker över Lunds ärkesätes gods vid medeltidens slut.* Palteboken och 1522 års uppbördsjordebok. 1953.
8. Wilhelm Norlind: *Tycho Brahe.* En levnadsteckning. Med nya bidrag belysande hans liv och verk. 1970.
9. Salomon Kraft: *Tre senmedeltida godsorganisationer.* 1971.
10. Knut Knutsson och Göte Paulsson: *Dalby klosters intäktsbok 1530-1531* utgiven med inledning och kommentarer. 1983.
11. Sten Skansjö: *Söderslätt genom 600 år.* Bebyggelse och odling under äldre historisk tid. 1983.
12. Per Ingesman: *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen.* 1990.
13. Sölve Johansson, Sten Skansjö, Flemming Beyer, Niels Erik Jensen, Hans Henrik Engqvist, Erik Rosengren: *Bjersjöholm. Gods och slott.* 1992.
14. Lena Liepe: *Den medeltida träskulpturen i Skåne.* Produktion och förvärv. 1995.
15. Lena Liepe: *Den medeltida träskulpturen i Skåne.* En bilddokumentation. 1995.
16. Bertil Ejder och Thorsten Andersson: Kristianstads Rådstugubok 1616-1637. Rådhusrättens äldsta protokoll. 1998.
17. *Glimmingehus 500 år.* Tretton texter redigerade av Sten Åke Nilsson under medverkan av Annette Landen. 1999.

TRETTON TEXTER OM GLIMMINGEHUS

REDIGERADE AV STEN ÅKE NILSSON UNDER MEDVERKAN AV ANNETTE LANDEN

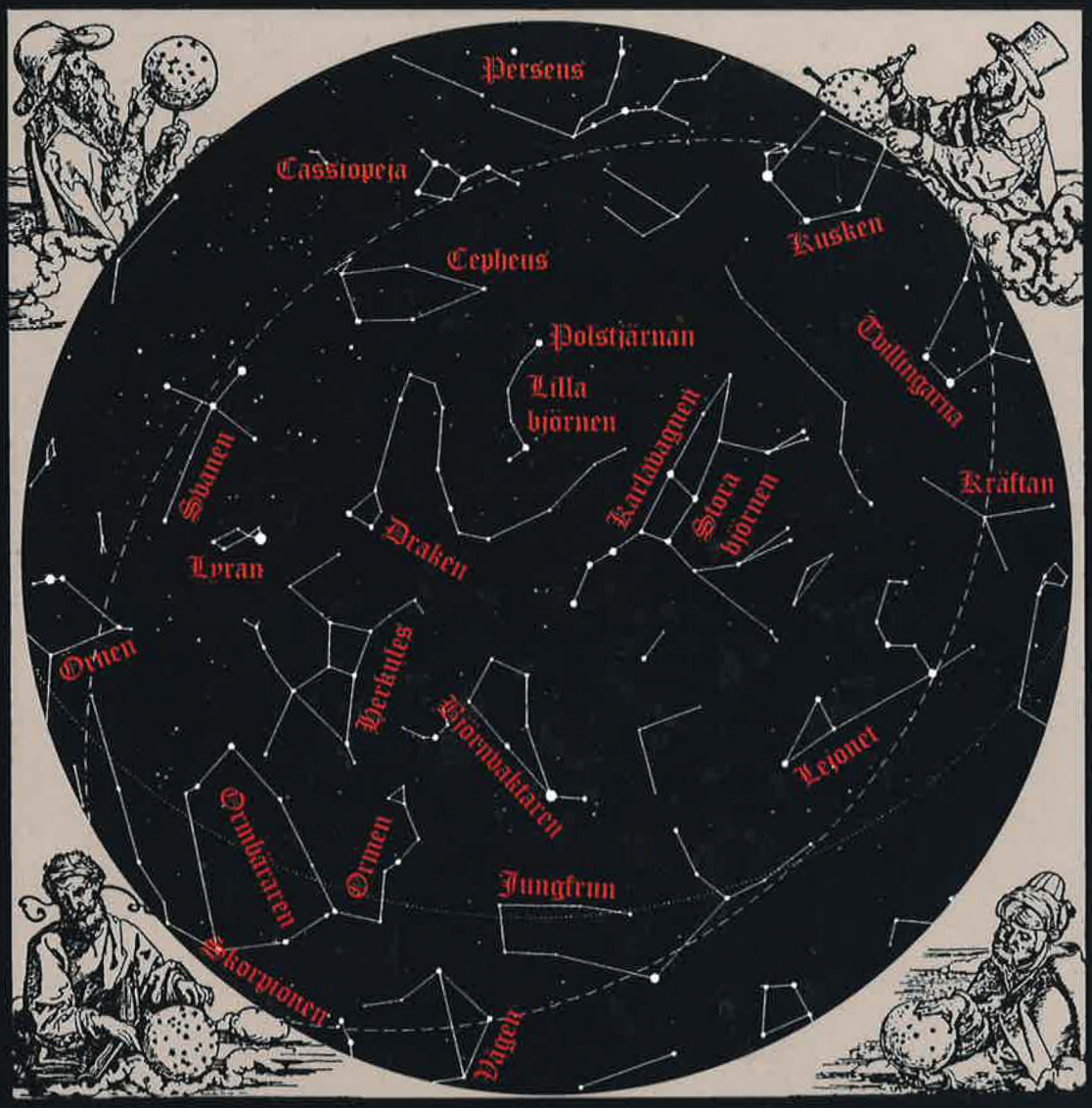

STJÄRNHIMLEN, KONSTELLATIONEN DEN 2 MAJ 1499

"DEN 2 MAJ 1499 lade Jens Holgersen grundstenen till Glimmingehus. Det kan mycket väl ha varit en vacker dag med sol och ljumma vindar, vi vet i alla fall att tecknen var gynnsamma, och att fullmånen var på väg upp över horisonten."

VETENSKAPSSOCIETETEN I LUND

Skånsk senmedeltid och renässans 17